

Starostwo Powiatowe w Puławach
Al. Królewska 19, 24-100 Puławy
tel. 81 886 11 00, fax 81 886 11 79
starostwo@pulawy.powiat.pl
www.pulawy.powiat.pl



Egzemplarz bezpłatny



Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie.
Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach
Osi 4 Leader Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.
Publikacja opracowana na zlecenie Powiatu Puławskiego.

Institucja zarządzająca Programem Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi

ISBN 978-83-934951-0-8

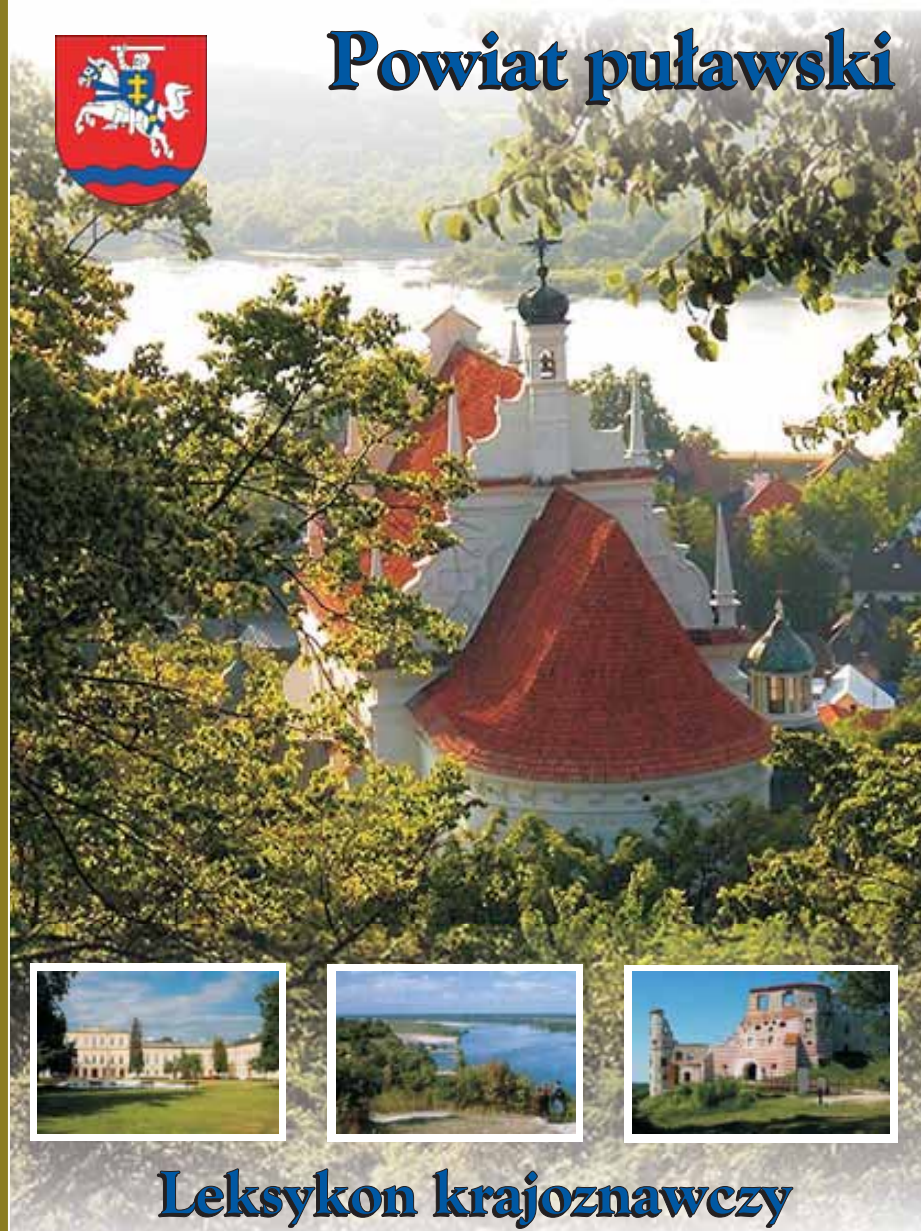
Leksykon krajoznawczy

Powiat puławski

Marek Nasiadka

Marek Nasiadka

Powiat puławski



Leksykon krajoznawczy

Marek Nasiadka

Powiat puławski
Leksykon krajoznawczy

Puławy 2012

Wydawca:

Powiat Puławski

Al. Królewska 19, 24-100 Puławy, tel. 81 886 11 00, fax 81 886 11 79
starostwo@pulawy.powiat.pl, www.pulawy.powiat.pl

Autor tekstu:
Marek Nasiadka

Fotografie:
Marek Nasiadka
oraz Anna Luty (fot. 17. oraz fot. na s. 3.),
Tomasz Tubelewicz (fot. 39.), Andrzej Wenerski (fot. 96.)

Koordinacja projektu:
Andrzej Wenerski, współpraca Anna Luty

Konsultacje merytoryczne:
Ewa Samiec (PTTK O. Puławy)

Projekt okładki, layout, przygotowanie do druku, korekta:
Paweł Wład

Druk i oprawa:
Rzeszowskie Zakłady Graficzne S.A.
36-062 Zaczernie, Pogwizdów Nowy 662
tel. 17-850-93-66, fax 17-850-93-61

Copyright by: Marek Nasiadka 2012

Fotografie na okładce (M. Nasiadka): Kościół farny w Kazimierzu Dolnym;
u dołu, od lewej: 1) Pałac Czartoryskich w Puławach, 2) Wisła, widok z Albrechtówki
k. Kazimierza Dolnego, 3) Ruiny zamku w Janowcu;
z tyłu okładki, od góry: 4) Sanatorium uzdrowiskowe w Nałęczowie, 5) Pałac Marynki
w Puławach, 6) Kościół parafialny w Janowcu

Egzemplarz bezpłatny



Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie.
Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach
Osi 4 Leader Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.
Publikacja opracowana na zlecenie Powiatu Puławskiego.
Instytucja zarządzająca Programem Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi

ISBN 978-83-934951-0-8

Słowo wstępne

Szanowni Czytelnicy,

z przyjemnością przekazuję Państwu Leksykon powiatu puławskiego, który prezentuje tę piękną ziemię poprzez klucz łatwych do wyszukania haseł. Zapraszam do lektury, mając nadzieję, że zgromadzony materiał zainspiruje Państwa do pogłębiania wiedzy o regionie i zachęci, by wyruszyć na poszukiwanie opisywanych skarbów przyrody, kultury i tradycji. Bogate zasoby powiatu puławskiego są coraz lepiej wykorzystywane w ofercie turystycznej - od przysmaków kuchni regionalnej, przez warsztaty artystyczne i festiwale, po inicjatywy sportowo-rekreacyjne. Atrakcje te przyciągają rzesze turystów z kraju i zagranicy, ale też samych mieszkańców, którzy coraz chętniej angażują się w życie społeczne, poznają zabytki architektury i osobliwości przyrody, uczestnicząc w różnorodnych wydarzeniach.

Zarówno Powiat Puławski, jak i poszczególne samorządy lokalne, są bardzo zaawansowane w absorpcji środków zewnętrznych, stanowiących źródło znaczącego dofinansowania projektów zmieniających oblicze regionu. Coraz lepsza jest współpraca różnych środowisk na rzecz wspólnego dobra i kreowania atrakcyjnej przestrzeni gospodarczej i społecznej. Jest to istotny kontekst dla działań inwestorów i przedsiębiorców ukierunkowanych na obsługę ruchu turystycznego. Obrazu dopełnia aktywność mieszkańców obdarzonych zmysłem dobrego gospodarowania i kreatywnością, którzy realizują własne inicjatywy. Podejmowane działania są spójne i podnoszą ogólną atrakcyjność powiatu.

Serdecznie zapraszam do odwiedzenia pięknej Ziemi Puławskiej.

Starosta Puławski, Witold Popiołek



Z recenzji wydawniczej

Powiat puławski jest jednostką administracyjną o niewątpliwie bogatych walorach przyrodniczych i kulturowych, które zostały właściwie wyeksponowane w niniejszym leksykonie.

Głównym motywem leksykonu są poszczególne miejscowości, których położenie zostało opisane współrzędnymi geograficznymi. Niezależnie od danych liczbowych, uwypuklone są również charakterystyczne elementy usytuowania miast, wiosek oraz osad w stosunku do podziału administracyjnego oraz mezoregionów, na terenie których się znajdują.

Przedstawiona została również bogata historia powiatu od okresu kształtowania się polskiej państwowości w czasach średnio-wiecza po czasy współczesne.

Na szczególną uwagę zasługują bardzo ciekawe, a równocześnie syntetyczne opisy mezoregionów występujących na terenie powiatu puławskiego w których Autor wykorzystał swoją bogatą wiedzę przyrodniczą, geograficzną i krajoznawczą.

Wartości krajoznawczo-turystyczne uwypuklają charakterystykę poszczególnych walorów przyrodniczych i kulturowych w postaci opisów zabytków oraz bogactwa flory i fauny Małopolskiego Przełomu Wisły, Płaskowyżu Nałęczowskiego, Równiny Bełżyckiej czy też Pradoliny Wieprza i Doliny Środkowej Wisły. Bogactwo przyrody powiatu znalazło swoje odzwierciedlenia w prezentacji Kazimierskiego Parku Krajobrazowego oraz rezerwatów: Czaplinię, Łęg na Kępie, Piskory.

Kompleksowa charakterystyka głównych mezoregionów (Małopolski Przełom Wisły) czy też rzek (Wisła, Wieprz) wykracza

terytorialnie poza analizowany obszar, co jest zgodne z ich ponadregionalnym znaczeniem.

W leksykonie obok podstawowych informacji o poszczególnych miejscowościach, zawarte są wyjaśnienia dotyczące używanych w opracowaniu określeń z zakresu geologii, geomorfologii, biologii, architektury czy też ochrony przyrody, co przyczynia się do wzbogacenia wiedzy ogólnej Czytelnika i stwarza komfort zawarcia wiedzy uzupełniającej w tej samej publikacji.

Graficzną szatę leksykonu uświetniają unikatowe zdjęcia wykonane samodzielnie przez Autora, który jest doskonałym fotografikiem przyrodniczym, autorem wielu wystaw, kalendarzy i albumów. Zachęcają one do odwiedzenia uroczych okolic tych niewielkich miejscowości i zatrzymania się w szeregu gospodarstw agroturystycznych, pensjonatów, zajazdów i moteli znajdujących w rejonie trójkąta turystycznego Puławy-Nałęczów-Kazimierz, który urasta do rangi wielofunkcyjnego obszaru turystycznego z rozwiniętą bazą noclegową o różnicowanym standardzie.

Zapewne dodatkową atrakcją będą stanowić produkty regionalne, z których słynie powiat puławski oraz dynamicznie rozwijająca się infrastruktura turystyczno-rekreacyjna. Nie pisze o nich Autor, bo geografia, historia i przyroda to te dziedziny wiedzy, na których podstawie leksykon został opracowany i na tym polega jego ponadczasowa wartość merytoryczna. Natomiast wiedza typowa, turystyczno-przewodnicka, gdzie można znaleźć aktualne wiadomości dotyczące zagospodarowania turystycznego, znajduje się w przewod-

nikach turystycznych, przedstawionych w spisie literatury. Między innymi w przewodniku Małopolski Przełom Wisły, którego autorem jest również Pan Marek.

Dzięki wysokiemu poziomowi wiedzy ogólnej Autora wydawnictwo posiada ustabilizowaną wartość poznawczą i merytoryczną, co powinno poszerzyć krąg czytelników zainteresowanych leksykonem.

Należy sądzić, że przedstawiona publikacja jest przystępną, geograficzno-histo-

ryczną mini-encyklopedią powiatu puławskiego, z którą każdy mieszkaniec powiatu czy też odwiedzający turysta powinien się zapoznać.

Podstawowym celem przystępnej i przejrzystej formy leksykonu jest spopularyzowanie wiedzy o powiecie puławskim, co już obecnie staje się kontynuacją seryjnej edycji podobnych publikacji dotyczących innych powiatów województwa lubelskiego.

dr Zygmunt Wilczek, prof. WSSP w Lublinie,
Dziekan Wydziału Turystyki WSSP

Lublin, listopad 2012 r.

Powiat puławski położony jest w północno-zachodniej części województwa lubelskiego. Zajmuje powierzchnię 934 km² i jest zamieszkały przez ponad 115 tys. ludzi. Średnia gęstość zaludnienia wynosi około 124 osób na km². Położenie powiatu wyznaczają punkty:

- **na północy** - zakole Wieprza na NE od wsi Składów - 51°35'05"N;
- **na południu** - położony na wschód od Kolonii Wąwolnica - 51°15'08"N;
- **na zachodzie** - położony na zachód od wsi Polesie - 21°45'40"E;
- **na wschodzie** - zakole rzeki Ciemięgi na wschód od wsi Sadurki - 22°18'51"E.

Północna część powiatu obejmuje fragmenty Niziny Środkowomazowieckiej (Dolina Środkowej Wisły, Równina Kozienicka), Wzniesień Południowomazowieckich (Równina Radomska) i Niziny Południowopodlaskiej (Pradolina Wieprza, Wysoczyzna Lubartowska). Jednostki te wchodzi w skład geograficznej prowincji Niżu Środkowo-europejskiego. Południowa część powiatu znajduje się w obrębie Wyżyny Lubelskiej (Małopolski Przełom Wisły, Płaskowyż Nałęczowski, Równina Bełżycka), będącej częścią Wyżyn Polskich. Najwyżej położony punkt w powiecie znajduje się na wzgórzu koło Kolonii Zbędowice, na wysokości 225 m n.p.m.; najniżej - w ujściu Wieprza do Wisły w pobliżu wsi Borowina, na wysokości 114 m n.p.m.

Położenie na pograniczu dwóch dużych jednostek fizycznogeograficznych skutkuje zróżnicowaniem przyrodniczym. Północna część jest polodowcową równiną utworzoną na zdenudowanej morenie dennej. Na jej powierzchni przeważają piaski i żwiry z okresu zlodowaceń środkowopolskich. Mimo, iż na tych utworach nie wykształciły się zbyt żyzne gleby, są to tereny użytkowane rolniczo. Duże kompleksy leśne zachowały się

Rys. 1. Herb powiatu puławskiego



jedynie w północno-zachodniej części powiatu (Lasy Gołębskie) oraz w jego części wschodniej (Kości Bór). Południowa część ma charakter wyżyny węglanowej, przykrytej grubą warstwą utworów lessowych. Wykształciła się tu typowa dla terenów lessowych rzeźba z gęstą siecią wąwozów. Na Płaskowyżu Nałęczowskim w rejonie Parchatki formy erozji wąwozowej osiągają największą gęstość w Europie (11 km/1 km²). Żyzne gleby spowodowały, że obszar ten od dawna był użytkowany rolniczo. Niewielkie lasy zachowały się jedynie w miejscach trudno dostępnych dla rolnictwa - na stromych zboczach oraz w wąwozach i parowach. W wielu miejscach obok tradycyjnych upraw założone zostały plantacje roślin przemysłowych, sady owocowe oraz szkółki roślin ozdobnych. Powszechnie uprawiane są tu także owoce miękkie (porzeczki, maliny itp.).

Powiat puławski jest również ważnym okręgiem przemysłowym i ośrodkiem naukowym. W Puławach powstały wielkie zakłady przemysłu chemicznego „Puławy” S.A. oraz pięć instytutów naukowych. Ważną rolę odgrywa też turystyka. Licznych zwiedzających przyciągają unikatowe w skali Europy krajobrazy, zróżnicowana przyroda oraz liczne zabytki. Obok takich pereł, jak Kazimierz Dolny, Puławy i Nałęczów, jest tutaj wiele miejsc mniej popularnych, ale również wartych odwiedzenia.

Powiat puławski



Rys. 2. Mapa powiatu puławskiego

A

Anielin (51°24'N, 21°50'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Kozienskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

Antopol (51°17'N, 22°15'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. W XIX wieku istniał tu folwark należący do dóbr bochotnickich. Jego nazwę utworzono od imienia Antoniego Małachowskiego. W XIX wieku zbudowano tu dwór otoczony parkiem. Jego ostatnim właścicielem była rodzina Śliwińskich. W okresie międzywojennym często gościł tu marszałek Śmigły-Rydz. Po drugiej wojnie światowej znajdował się tu Zakład Doświadczalny IUNG, który kontynuował tradycje szkółkar-skie Śliwińskich.

W 1903 r. przypadkowo odkryto ślady cmentarzyska neolitycznego. W wyniku dalszych badań prowadzonych przez Henryka Wiercieńskiego (1843-1923) odkryto czternaście szkieletowych grobów kultury pucharów lejkowych. Było to pierwsze tego typu znalezisko na terenie Polski.

B

Bałtów (51°29'N, 22°01'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, wzmiankowana w XVI wieku jako wieś królewska. W drugiej połowie XIX wieku była donacją rządową. W okresie 12-13 lipca 1943 r. Niemcy przeprowadzili tutaj pacyfikację. Zamordowanych wówczas mieszkańców upamiętnia pomnik na skraju wsi. We wsi zachowała się kapliczka z przełomu XIX i XX wieku. Pracujący tu wiatrak-koźlak z końca XIX wieku został przeniesiony w okolice Męcmierza. Do niedawna Bałtów był ośrodkiem tkactwa.

Rys. 3. Herb Baranowa



Baranów (51°33'N, 22°08'E), wieś, siedziba gminy w Pradolinie Wieprza, na lewym brzegu Wieprza. Pierwsze informacje o Baranowie pochodzą z wykopalisk archeologicznych. Okolica zamieszkiwana była już w epoce brązu. Pierwsze pisane wzmianki o Baranowie pochodzą z 1334 r. Istniała tu wtedy osada o nazwie Laskowice. W 1503 r. Laskowice i pobliską Czołnę król Aleksander Jagiellończyk nadał Mikołajowi Firlejowi. Parafia powstała tutaj w 1550 r., po wybudowaniu przez Piotra Firleja z Dąbrowicy drewnianego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Chrzciciela. Syn fundatora, Mikołaj, po przejściu na kalwinizm w 1551 r. zamienił kościół na zbór protestancki, który istniał do początku XVII wieku. Katolicy odzyskali kościół po czterdziestu latach. W 1544 r. król Zygmunt August zezwolił Piotrowi Firlejowi na lokowanie w tym miejscu miasta. Założono je na tzw. „surowym korzeniu” (in cruda radice) na prawie magdeburskim, otrzymując od króla przywileje. W XIX wieku miasto coraz bardziej podupadało gospodarczo. Większość mieszkańców już wtedy trudniła się rolnictwem. Działał tu duży cech garncarzy, założony pod koniec XVI wieku. W wyniku carskiej reformy administracyjnej w 1870 r. Baranów pozbawiono praw miejskich, degradując go do roli osady. Dobra baranowskie przeszły na własność hrabiny Zofii Tarnowskiej z Zamoyskich, a wkrótce stały się kolejno własnością Władysława Grosse,

Baranów



Fot. 1. Zespół kościoła parafialnego w Baranowie - kościół i dzwonnica bramna

Zusmana i Abrahama Iwiczów, Iwana Piotrowskiego. Iwan Kanty Piotrowski w 1883 r. rozpoczął wyprzedaż drobnych części majątku, głównie obywatelom żydowskiemu.

W okresie drugiej wojny światowej miejscowy wikariusz, ksiądz Stefan Kędziński, prowadził przy parafii kuchnię dla przesiedleńców. Od XIX wieku znaczną część ludności miasteczka stanowili Żydzi. Podczas okupacji ludność pochodzenia żydowskiego została wysiedlona z miasteczka przez hitlerowców. Obecnie istniejący późnobarokowy kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela został wzniesiony w latach 1764-1781 prawdopodobnie według projektu Józefa Gringenbergga. Pomimo licznych remontów zachował się on w niezmiennym stanie. Jest to budowla jednonawowa, murowana z cegły, otynkowana, z bogato zdobioną elewacją. Przy prezbiterium znajdują się dwie zakrystie. Wystrój wnętrza pochodzi z okresu budowy kościoła. Jest tu

siedem barokowych ołtarzy. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Matki Bożej Częstochowskiej, a na zasuwie - św. Jana Chrzciciela, patrona parafii. Po lewej stronie nawy w ołtarzach bocznych umieszczono obrazy Matki Bożej, św. Antoniego i św. Pawła Apostoła; po prawej - Najświętszego Serca z figurą i z obrazami Ofiarowania Pana Jezusa oraz św. Piotra Apostoła. Do wyposażenia należą jeszcze barokowa ambona i drewniana chrzcielnica. Na chórze muzycznym znajdują się dziesięciogłosowe organy z 1908 r. z pracowni Hartmana. Obok kościoła stoi murowana dzwonnica z dwoma dzwonami, wybudowana razem z kościołem. Jeden z dzwonów wykonano w firmie Felczyńskich z Przemyśla, drugi - w firmie M. Wojtkowskiej z Węgrowa. W miasteczku są dwie murowane kapliczki przydrożne z początku XX wieku.

Do niedawna Baranów był znaczącym ośrodkiem garncarskim, znanym już w dru-

giej połowie XVIII wieku. Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej działało tutaj ponad czterdzieści warsztatów. Do niedawna pracował tu jeden warsztat Stanisława Domańskiego (1918-2006). Obecnie tradycje garncarskie kontynuuje tylko Władysław Jerzy Maśny.

Barłogi (51°26'N, 22°12'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejącą w początkach XIX wieku. Podczas okupacji Niemcy usiłowali zatrzymać tu 8 marca 1943 r. jednego z mieszkańców. Zostali oni zaatakowani przez żołnierzy Batalionów Chłopskich (BCh). W potyczce zginęło trzech partyzantów. W odwecie Niemcy zabili czterech mieszkańców, a następnego dnia aresztowali 12 osób, które torturowali, a później zabili. Spalono w całości 3 gospodarstwa oraz 20 domów mieszkalnych. Ponownie Barłogi

były spacyfikowane 12 czerwca 1944 r. Niemcy spalili wtedy całą wieś. W miejscowości znajduje się pomnik partyzantów Batalionów Chłopskich poległych w obronie mieszkańców w 1943 i 1944 r.

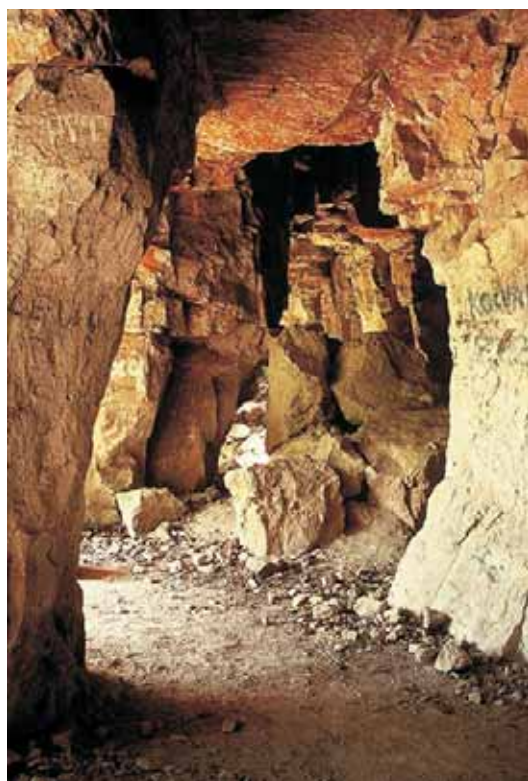
Bartłomiejowice (51°18'N, 22°07'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą, na terenie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. W XV wieku była to wieś królewska, z której dziesięcinę płacono plebanowi z Wąwolnicy.

Bełżycka, Równina (Płaskowyż Bełżycki), region w północno-zachodniej części Wyżyny Lubelskiej. Na przeważającym obszarze jest pozbawiona pokrywy lessowej, a na powierzchni zalegają piaski wodnolodowcowe, z których wiatr usypał niewielkie wydmy. Ich teren porastają dzisiaj lasy. Jedyny większy płat lessu występuje przy południowej krawędzi regionu, nadbudo-



Fot. 2. Stara plebania obok kościoła w Baranowie

Bobowiska



Fot. 3. Podziemne komory eksploatacyjne kamieniołomu w Bochothnicy

wując Skarpę Dobrską. Zarówno less, jak i piaski są eolicznymi utworami czwartorzędowymi osadzonymi na marglach górno-kredowych. Budowa geologiczna sprawia, że rzeźba terenu w tym regionie jest mało urozmaicona. Przeważają monotonne, lekko faliste obszary o niewielkich deniwelacjach. Doliny są niezbyt głębokie, a ich zbocza łagodne. Największe wysokości - do 238 m n.p.m. - występują się na dziale wodnym Wisły i Bystrzycy (beziemne wzniesienie na SE od wsi Wojcieszyn, pow. lubelski). Największym miastem regionu są Bełżyce, położone w jego centrum (pow. lubelski).

Bobowiska (51°25'N, 22°16'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wzmiankowana była w drugiej połowie XVII wieku.

Bochothnica (51°20'N, 22°00'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, w Małopolskim Przemocie Wisły, u wylotu doliny Bystrej do doliny Wisły. W scenarii wsi Bolesław Prus umieścił akcję opowiadania „Antek”. Na wysokim zboczu, stromo opadającym do doliny Bystrej, widać ruiny zamku. Miejscowa legenda mówi, że zamek został zbudowany przez Kazimierza Wielkiego dla jego pięknej, żydowskiej kochanki, Esterki. Król w czasie pobytu w kazimierskim zamku miał ją odwiedzać, udając się na spacer do odległej o 4 km Bochothnicy podziemnym przejściem, łączącym oba zamki. Miejscowa legenda łączy jego powstanie z postacią rycerza-rozbójnika, wojewody poznańskiego - Macieja Borkowica. To właśnie jemu Kazimierz Wielki miał oddać pod opiekę piękną Żydówkę - Esterkę.

Bochothnicki zamek nigdy nie był własnością królewską. Zbudowany został w połowie XIV wieku jako zamek rycerski prawdopodobnie przez Ostasza herbu Lewart, protoplastę rodu Firlejów. Za budulec, jak w większości wznoszonych w tym czasie w okolicy budowli, użyto miejscowego, białego kamienia - opoki. Niezbyt duży zamek otoczony został kurtynowym murem oraz głęboką i szeroką fosą, które czyniły go obiektem bardzo trudnym do zdobycia. Do jego wnętrza prowadziła brama. W obrębie murów zamek miał dwa budynki, w tym jeden mieszkalny. Badania archeologiczne wskazują, że na miejscu zamku wcześniej już istniało grodzisko.

Pierwsza pisana wzmianka o bochothnickim zamku pochodzi z 1368 r. Zamek miał w swojej historii kilku właścicieli. Jako pierwsi występują Dzierśław i Ostasz z Bejsc, protoplaści rodu Firlejów, którzy Bochothnicę otrzymali od króla Władysława Łokietka. Ich potomek - Jan z Bejsc - odsprzedał zamek w 1399 r. kasztelanowi żarnowskiemu Klemensowi z Kurowa. W latach sześćdziesiątych XV wieku właścicielami zostali Zbąscy.

Z tego rodu wywodziła się słynna Anna Zbąska. Była to ciekawa postać - wraz grupą rabusiów napadała ona na okoliczną ludność oraz podróżujących tędy kupców. Za swoje zbrodnie została skazana na wieczne potępienie. Do dziś można spotkać jej ducha, który snuje się wokół zamku, pilnując ukrytych tu i w okolicznych jaskiniach zrabowanych skarbów. Syn Anny, Jan, przyjął nazwisko od siedziby rodu - Bochotnicki. To właśnie on dokonał istotnej przebudowy zamku.

Zamek został zniszczony i opuszczony podczas wojen, jakie przetoczyły się przez Polskę w XVII wieku. Jego zachowaniu nie sprzyjały też częste zmiany właścicieli. Wśród nich byli Walewscy, Dunin-Borkowscy, Tarłowie, Lubomirscy, Sanguszkowie, Potoccy, Czartoryscy. Obecnie z dawnego zamku zachowało się niewiele. Do naszych czasów przetrwały jedynie resztki murów oraz znaczne fragmenty południowego

skrzydła z widocznymi otworami okiennymi. Wprawdzie w 1890 r. A. Zwierzchowski opracował projekt odbudowy zamku, ale do jego urzeczywistnienia nigdy nie doszło. Niedaleko resztek zamku, na terenie prywatnym, znajdują się ruiny mauzoleum Jana Bochotnickiego. Według miejscowej legendy jest to grobowiec Esterki. Za czasów Izabeli Czartoryskiej w podziemiach budowli odkryto trumnę z resztkami zwłok. Zidentyfikowano je jako Jana Bochotnickiego na podstawie znalezionej w trumnie sygnetu z herbem. Jednak powstanie budowli datuje się na okres znacznie późniejszy niż czasy Jana Bochotnickiego. Z pierwotnej budowli zachowały się tylko fragmenty sklepień. Inna legenda mówi, że właśnie w tym mauzoleum miała znajdować się brama do tajnego przejścia łączącego zamki w Bochotnicy i Kazimierzu. To stąd miał wychodzić na powierzchnię król Kazimierz odbywający swoje tajemne



Fot. 4. Prom na Wiśle w Bochotnicy

Borowa



Fot. 5. Łabędź niemy

spacery do Esterki. Obok mauzoleum miała niegdyś stać chatka, w której mieszkał pustelnik. W pobliżu zamku znajduje się również tablica upamiętniająca pacyfikację wsi w dniu tzw. „krwawej środy” w 1942 r.

Niewątpliwą atrakcją Bochojny są kamieniołomy. Eksploatacja skał odbywała się tutaj metodą komorową. W ścianie kamieniołomu widoczne są wejścia do podziemnych komór eksploatacyjnych. Wejście do nich jest jednak zabronione ze względu na groźbę obrywów skalnych, które są niebezpieczne dla zwiedzających. Komory są również miejscem zimowania licznych nietoperzy. Stanowisko to zostało włączone do europejskiej sieci NATURA 2000. W skałach kamieniołomu w Bochojny możemy zaobserwować przejście od ery mezozoicznej do kenozoicznej. Jest to stanowisko dokumentacyjne nazwane Ścianką Pożaryskich. W dolnej części ścianki widzimy twarde, białe opoki kazimierskie, osadzone

tu w okresie kredowym ery mezozoicznej. Wyżej znajdują się bardziej kruche i żółte gezy z okresu paleogenu. Warstwy te oddzielone są tzw. twardym dnem o barwie szarej, wskazującej na pewną katastrofę, która zakończyła jedną erę geologiczną, a rozpoczęła następną. Niektórzy upatrują w tym śladu kosmicznego kataklizmu, który doprowadził m.in. do wyginięcia na Ziemi wielkich gadów mezozoicznych (zob. też Nasilów).

Borowa (51°32'N, 21°51'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, w pobliżu ujścia Wieprza do Wisły, wzmiankowana w XVI wieku jako wieś szlachecka. Borową - wieś i folwark - wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Dobra borowskie w 1843 r. wykupił Iwan Paskiewicz i włączył je do dóbr dęblińskich. Pomiędzy wioskami Borowa i Skoki w widłach Wisły i Wieprza znajdował się jeden z fortów

twierdzy dęblińskiej. Całkowicie zniszczone, nie zachował się do naszych czasów.

Borowina (51°31'N, 21°53'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły. Wcześniej osada nosiła nazwę Majątek-Borowina. Obecna nazwa obowiązuje od 2006 r. Znajduje się tu zespół dworsko-parkowy z końca XIX i początku XX wieku. Należy do niego dwór zbudowany w 1850 r. oraz zabudowania gospodarcze: czworaki, stajnia, obora, chlew, owczarnia, stodoły, spichlerze, lamus, łaźnia. Otacza je park krajobrazowy. Do 1926 r. folwark należał do Instytutu w Puławach i był dzierżawiony przez Marcina Mierzejewskiego. W okresie międzywojennym pomiędzy Borowiną i Gołębem urządzono trawiaste lotnisko na potrzeby dęblińskiej Szkoły Orląt. Prace związane z tym przedsięwzięciem ukończono w 1934 r.

Borysów (51°30'N, 22°02'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, powstała prawdopodobnie w XV wieku. W dokumentach z 1451 r. wymieniona jest jako własność szlachecka należąca do Piotra Nieprzeckiego. W pobliżu istniał folwark należący do dóbr Żyrzyn, który około połowy XVII wieku stał się własnością jezuitów. Został on zniszczony przez Szwedów po bitwie pod Gołębem. W 1910 r. wielki pożar zniszczył całą wieś. Została ona odbudowana na nowym miejscu. Wieś znana była jako ośrodek tkactwa. W 2005 r. z inicjatywy Krystyny Nakoniecznej powstała tu izba tkacka. Zgromadzono w niej tkaniny twórczyń z Borysowa. Organizowane są pokazy tkactwa, przedzenia oraz obróbki lnu.

Bronice (51°21'N, 22°13'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim,



Fot.6. Izba tkacka w Borysowie. Przy pracy organizatorka izby - Krystyna Nakonieczna

Bronisławka



Fot. 7. Malowniczy motyw z Bronisławki

nad Strumykiem Olszowieckim - niewielkim, lewym dopływem Kurówki. Wieś, jako szlachecka, była wymieniana w XV wieku przez Jana Długosza. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego pisze o osiadłych tu szesnastu dziedzicach. W XVI wieku wzniesiono renesansowy dwór drewniany, rozebrany w XIX wieku. Od XVI wieku wieś należała do Firlejów-Broniewskich, a następnie do Kajetana Hryniewieckiego, od którego w 1796 r. nabył ją Józef Dembowski. Jego syn, Leon, w 1799 r. wznosił klasycystyczny pałac wg projektu słynnego architekta Chrystiana Piotra Aignera.

Budowla jest prostą, jednopiętrową bryłą przykrytą czterospadowym dachem. Wnętrze ma układ dwutraktowy z klatką schodową i dużym salonem. W salonie zachowały się resztki sztukaterii autorstwa Fryderyka Baumana. Pałac został otoczony parkiem i ogrodami. W pobliżu powstały budynki gospodarcze, z których do naszych czasów zachował się lamus. Niegdyś w po-

bliżu znajdowała się wieża ciśień, która zaopatrywała w wodę pałac i budynki gospodarcze. W 1852 r. wieś kupił Karol Wołk-Łaniewski. Ostatnim właścicielem pałacu i folwarku był Antoni Wołk-Łaniewski. W 1944 r. majątek został przejęty na potrzeby reformy rolnej PKWN. Pałac został ograbiony z cenniejszych przedmiotów i przez lata stopniowo niszczał. Pełni on dziś funkcję składnicy książek Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie. Obecnie spadkobiercy Antoniego Wołk-Łaniewskiego starają się o odzyskanie pałacu.

Bronisławka (51°28'N, 22°11'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Pierwsza wzmianka o nowo powstałej wsi pochodzi z 1876 r., kiedy to została ona włączona do parafii w Kurowie. W okresie międzywojennym właścicielem jednego z gospodarstw był Stanisław Pękała (zob. Brzozowa Gać).

We wsi znajduje się pomnik poświęcony pamięci Bolesława Kozaka (1917-1943). W latach 1942-1943 był on dowódcą placówki Batalionów Chłopskich (BCh) o pseudonimie „Kawka” oraz redaktorem pisma „Orle Ciosy”. Został zamordowany przez niemieckich funkcjonariuszy gestapo 18 marca 1943 r. w Bronisławce.

Bronowice (51°26'N, 21°55'E), wieś w gminie Puławy, na krawędzi Równiny Radomskiej i w Dolinie Środkowej Wisły, nad Klilkawką. Wieś powstała przed XIII wiekiem i należała do rodu Jarockich. W XV wieku była ona własnością Warsza Michałowskiego, a później przeszła w posiadanie Firlejów, którzy przyjęli nazwisko Firlejów-Broniewskich. Wybudowali oni tutaj zamek, który w późniejszych czasach został rozebrany. Pozostała po nim tylko wieża, nazywana „firlejowską”. W 1792 r. cofające się po bitwie pod Markuszowem wojsko polskie zatrzy-

mało się w Bronowicach. Tutaj generał Tadeusz Kościuszko dokonał przeglądu wojska.

W 1880 r. na fundamentach zamku wzniesiono pałac. Przypałacowy ogród przekształcono jeszcze na początku XIX w. w park krajobrazowy. Do dziś zachowała się aleja grabowa prowadząca dawniej do pałacu, który został zniszczony podczas działań wojennych w 1944 r., kiedy Bronowice znalazły się na linii frontu. W czasie walk na przyczółku puławskim została w większości zniszczona także wieś. Pozostałości pałacyku rozebrano w 1958 r., a uzyskany w ten sposób materiał użyto do budowy szkoły. W tutejszym dworze urodziła się Ewa Szelburg-Zarembina, autorka książek dla dzieci i młodzieży.

Brzeście (51°18'N, 21°50'E), wieś w gminie Janowiec, w Małopolskim Przełomie Wisły, na lewym brzegu Wisły, na skraju Kazimier-



Fot. 8. Bociany chętnie gniazdują w dolinie Wisły. Fotografia wykonana we wsi Brzeście-Kolonia

Brzozowa Gać



Fot. 9. Pałac Klemensowskich w Celejowie

skiego Parku Krajobrazowego. Podczas powodzi w 2010 r. wezbrane wody Wisły przerwały wał przeciwpowodziowy i zalały wieś.

Brzozowa Gać (51°24'N, 22°10'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Wieś praktycznie połączona jest z sąsiednim Kurowem. W XV wieku właścicielem wsi był Piotr Kurowski (Zbąski) Szreniawita. Z części wsi płacono wówczas dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze, a z części biskupowi krakowskiemu.

Stąd pochodził Stanisław Pękala (1887-1939), urzędnik samorządowy, działacz ludowy i poseł na Sejm Ustawodawczy w latach 1919-1922. W latach 1905-1908 był członkiem Organizacji Bojowej Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Za działalność w ruchu socjalistycznym jego trzech bracia zostali rozstrzelani w Puławach. W czasie pierwszej wojny światowej wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej. Jako ochotnik brał udział

w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Był wójtem lub zastępcą wójta Kurowa. Zginął podczas niemieckiego bombardowania 10 września 1939 r.

Buchałowice (51°21'N, 22°10'E), wieś w gminie Kurów, na Płaskowyżu Nałęczowskim, wzmiankowana w połowie XV wieku jako płacąca dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze.

C

Celejów (51°20'N, 22°05'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą. Dawniej wieś nosiła nazwę Czarny Las. Pod koniec XV wieku folwark w Celejowie należał do Jakuba i Pawła z Chotczy herbu Nabram. W XVI wieku Choteccy wybrali Celejów na swą główną siedzibę i wzniesli tu dwukondygnacyjny dwór z ciosów kamiennych. Około 1570 r. Emercjanna Chotecka wniosła dwór i fol-

wark jako wiano Andrzejowi Dunin-Borkowskiemu. Kolejnym właścicielem był Franciszek Andrzejewski, a następnie Tarłowie, którzy przebudowali dwór w 1740 r. według projektu Franciszka Mayera. Wkrótce Celejów przeszedł w ręce Lubomirskich. Dokonali oni kolejnej przebudowy dworu w 1800 r. W 1823 r. dobra celejowskie nabyli Czartoryscy. Wybudowali oni w Celejowie papiernię, która obecnie jest w ruinie. W 1850 r., z powodu braku zamówień, papiernia została przekształcona w młyn. Czartoryscy dobudowali w r. 1828 do pałacu neogotycką wieżę. Za wsparcie powstania listopadowego rząd carski dokonał konfiskaty wszystkich dóbr Czartoryskich. Majątek Celejów od rządu zaborcy odkupił w 1847 r. Marcin Klemensowski. Jego następca, Józef Klemensowski, w 1890 r. odbudował pałac po pożarze według projektu architekta Bronisława Brodzic-Żochowskiego, nadając mu obecny wygląd.

Dodano wtedy neogotycką wieżę z krenelażem i ostrołukowe okna. Po drugiej wojnie światowej mieszkający tu robotnicy folwarczni zdewastowali pałac i otaczający go park. Wyposażenie zostało rozkradzione, a na parterze hodowano bydło. Później w pałacu umieszczono szkołę zawodową dla pracujących, następnie Publiczny Zakład Opiekuńczo-Leczniczy dla nerwowo chorych.

Cezaryn (51°33'N, 22°01'E), wieś w gminie Żyrzyn, na pograniczu Wysoczyzny Lubartowskiej, Pradoliny Wieprza i Doliny Środkowej Wisły. Wieś powstała pod koniec XIX wieku po wydzieleniu i parcelacji części majątku Kośmin. Wcześniej był to awuls należący do tego majątku. Częścią wsi jest położony wśród lasów przysiółek Sachalin.

Charz (51°16'N, 22°13'E), dawna wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą, obecnie włączona do Nałęcz



Fot. 10. Pałac Klemensowskich w Celejowie, widok od strony neogotyckiej wieży

Cholewianka

czowa. W początkach XIX wieku był tu folwark stanowiący całość z dobrami Kazimierz i Wąwolnica. W Charzu istniały, zbudowane w 1904 r. z funduszy Bolesława Prusa, „Tanie kąpiele im. B. Prusa dla Ludu”, rozebrane po drugiej wojnie światowej.

Cholewianka (51°18'N, 21°58'E), dawna wieś na Równinie Bełżyckiej, obecnie włączona do Kazimierza Dolnego. Wieś powstała w 1877 r. jako nowy folwark wyłączony z dóbr Karczmiska i Rzeczyca. Dawniej mieściła się tu duża cegielnia oraz wydobywano kamień wapienny. Obecnie na miejscu dawnych gospodarstw rolnych rozwija się zabudowa willowa.

Podczas tzw. „krwawej środy”, w październiku 1943 r. na terenie wsi hitlerowcy ujęli Stefana Bonikowskiego, pseudonim „Piotr”. Był on przed wojną dyrektorem jednego z wileńskich teatrów. W czasie okupacji utworzył jedną z pierwszych organizacji konspiracyjnych o nazwie Kadry Bezpieczeństwa. Pełnił funkcję komendanta jej okręgu. Po aresztowaniu przewieziono go



Fot. 11. Kapliczka słupowa w Chrzążówku

do obozu zagłady, gdzie został zamordowany.

Choszczów (51°27'N, 22°11'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejącą w początkach XIX wieku.

Chruszczów (51°17'N, 22°12'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim, na prawym zboczu doliny Bystrej. Wzmiankowana była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku.

Chrzążów (51°25'N, 22°08'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Wieś prawdopodobnie powstała pomiędzy XI a XIII wiekiem. Na początku XV wieku należała do jednego z potomków Dziersława z Konina. Pierwsza pisana wzmianka o wsi pochodzi z 1430 r., kiedy była ona własnością rycerza Mikołaja. Potem kolejno jej właścicielami byli Tęczyńscy, Zbarascy, Daniłowiczowie, Opalińscy, Lubomirscy, Sieniawscy, Czartoryscy. Wieś została spalona w czasie pierwszej wojny światowej przez wojsko austriackie, które w ten sposób oczyszczało sobie przedpole przed planowaną ofensywą. Po raz drugi wieś została zniszczona podczas wojny obronnej we wrześniu 1939 r., kiedy zbombardowało ją lotnictwo niemieckie.

W czasach okupacji hitlerowskiej we wsi działała komórka Batalionów Chłopskich. Kilku mieszkańców zostało zamordowanych w więzieniu gestapo na zamku w Lublinie. W lipcu 1944 r. rozbrojono tu oddział Ukraińców wycofujący się razem z Niemcami. We wsi znajduje się kościół pw. Świętej Trójcy, będący filią parafii w Końskowoli.

Chrzążówek (51°25'N, 23°08'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie



Fot. 12. Dwór w Czesławicach

Lubartowskiej, nad Kurówką. Powstała w XV wieku w bezpośrednim sąsiedztwie starszego Chrzążkowa. W 1913 r. we wsi urodził się Bolesław Chabros, ps. „Sierp”, żołnierz Batalionów Chłopskich, artysta malarz.

Cynków (51°17'N, 22°15'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Według Słownika geograficznego Królestwa Polskiego wieś w XV wieku należała do parafii w Bochofnicy, w następnym stuleciu była własnością Łukasza Rostworowskiego.

Czapliniec, rezerwat faunistyczny w pobliżu Gołębia, gmina Puławy, w Pradolinie Wieprza, utworzony w 1987 r. Na powierzchni 19,04 ha chroni się kolonię lęgową czapli siwej (*Ardea cinerea*). Ptaki te zakładają gniazda w koloniach, w pobliżu wód obfitujących w ryby, które są ich głównym pożywieniem. Rezerwat obejmuje kompleks leśny, ale nie jest udostępniony do zwiedzania ze względu na ochronę ptaków.

Czerka, lewy, największy dopływ Bystrej, o powierzchni zlewni wynoszącej ponad 51 km². Jej źródła znajdują się w okolicy wsi Chmielnik (pow. lubelski), na Równinie Bełżyckiej. Rzeka płynie doliną wśród podmokłych łąk i charakteryzuje się dużym spadkiem.

Czesławice (51°18'N, 22°16'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1418 r. W XVI wieku należała ona do Samborzeczkich. Następnie jej właścicielami byli Rostworowscy i Gałęzowscy. W XVII wieku część wsi należała do dominikanów lubelskich. W r. 1777 właścicielami zostali Małachowscy, od których w 1856 r. przejął Czesławice Tytus Rakowski. Po wydaniu carskiego ukazu uwłaszczeniowego w 1864 r. Rakowskiem pozostał jedynie folwark. Trudności finansowe spowodowały, że często zmieniali się jego właściciele. W 1866 r. folwark od żony carskiego generała - Kon-

Czesławice



Fot. 13. Dwór w Czesławicach. Widok fasady



Fot. 14. Kapliczka w Czolnie

stacji Czermierzyny - nabyli Wernicy. Po śmierci Elżbiety Wernickiej majątek odziedziczyła jej córka Zofia z mężem Bronisławem Lilpopem. Z inicjatywy Zofii w Czesławicach wzniesiono szkołę w stylu zakopiańskim. Projektantem budynku był Jan Koszyc-Witkiewicz. Pod pozorem kursów koronkarskich Zofia prowadziła tu na przełomie XIX i XX wieku tajne nauczanie. Budynek szkoły spłonął w latach sześćdziesiątych XX wieku. W 1920 r. majątek przejął Tomasz Milowicz. Zadłużenie majątku zmusiło nowego właściciela do przekazania jego części firmie planującej budowę fabryki. Przedsięwzięcie nie doszło jednak do skutku z powodu wybuchu drugiej wojny światowej. W czasie okupacji majątkiem zarządzali Niemcy. Po wojnie utworzono tu Państwowe Gospodarstwo Rolne (PGR), a od 1955 r. Zakład Doświadczalny Wyższej Szkoły Rolniczej (WSR, później Akademia Rolnicza, dziś Uniwersytet Przyrodniczy) w Lublinie.

Wzniesiony w 1750 r. pałac został przebudowany w r. 1886 według projektu Leonarda Marconiego. Wtedy też założono park, który zaprojektował Waldemar Kronenberg. Park ten zaliczany jest do najpiękniejszych na Lubelszczyźnie. Zajmuje on powierzchnię 18 ha. Wśród drzewostanu są rzadkie gatunki drzew, z których siedem zaliczono do pomników przyrody. Droga w kierunku pałacu obsadzona jest kasztanowcami. W parku znajduje się figura św. Antoniego z Dzieciątkiem wykonana z białej ceramiki. Obecnie pałac jest w rękach prywatnych.

Czołna (51°32'N, 22°09'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Początkowo była ona własnością królewską. W 1503 r. król Aleksander Jagiellończyk wraz

z pobliskimi Laskowicami (Baranów) nadał ją Mikołajowi Firlejowi.

D

Dęba (51°26'N, 22°11'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Składa się z części: Dęba, Mała Dęba, Paluchów, Węgielnica. Wieś istniała w drugiej połowie XIX wieku. Urodzili się tu: w 1919 r. Bolesław Chabros, ps. „Montana” i Jan Kęsik (1918-1943), ps. „Maczuga” - żołnierze Batalionów Chłopskich. Jest tu współczesny kościół pw. Matki Kościoła, wzniesiony w latach 1981-1982 według projektu architekta Cichackiego z Lublina. Samodzielna parafia została erygowana w 1991 r.



Fot. 15. Wiatrak w Czołnie

Dębczyna



Fot. 16. Stacja kolejowa Nałęczów w Drzewcach

Dębczyna (51°33'N, 22°12'E), wieś w gminie Baranów, w Pradolinie Wieprza.

Dobrosławów (51°24'N, 21°53'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. W 1992 r. we wsi powstały zakłady mięsne „Dobrosławów”.

Dolina Środkowej Wisły jest mezoregi-
nem wchodzącym w skład makroregionu
Niziny Środkowomazowieckiej. Rozciąga się
południkowo pomiędzy Puławami na po-
łudniu i Warszawą na północy. Tworzy pas
o szerokości około 10 km położony po oby-
dwu stronach Wisły. Wyróżnia się tu terasę
zalewową, z żyznymi madami, użytkow-
nymi rolniczo jako łąki i pola. Teren ten jest
obecnie chroniony przed wylewami rzeki
przez system wałów przeciwpowodzi-
owych. Na położonej wyżej terasie nadzale-
wowej z piasków utworzyły się wydmy. Po
prawej stronie rzeki rozciągają się duże

kompleksy leśne, częściowo chronione
w Mazowieckim Parku Krajobrazowym.
Znaczny obszar tego mezoregionu objęto
ochroną w ramach europejskiego programu
NATURA 2000.

Drzewce (51°20'N, 22°12'E), wieś w gminie
Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim.
Jan Długosz wymienia jako właścicieli wsi
w XV wieku braci Stanisława i Wincentego
Borszów. Kiedy w 1874 r. ówczesny właściciel
Stanisław Wołk-Łaniewski rozpoczął prace
przy kopaniu fundamentów pod nowy dom,
odkryto neolityczny grobowiec kultury am-
for kulistych. Znalezione w nim ślady ognisk,
kości oraz naczynia i krzemienną siekierkę.
Jest to świadectwo istnienia osadnictwa
w tym rejonie już około 3100 lat p.n.e.

W 1944 r. przez Las Drzewiecki przeszedł
oddział Armii Ludowej pod dowództwem
Mieczysława Moczara. Oddział ten stoczył
później bitwę z Niemcami pod Rąbłowem.

We wsi znajduje się ujęcie wody mineralnej „Cisowianka” (Cisy), z którego uzyskiwana jest woda do produkcji popularnej Cisowianki. Woda czerpana jest z warstw górnokredowych złożonych głównie z margli i wapieni marglistych. We wsi zachował się dawny dwór i spichlerz w otoczeniu parku z alejami dojazdowymi. Czynne jest pole do paintballu.

G

Gołąb (51°29'N, 21°53'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na prawym brzegu Wisły. Pierwsze wiadomości o miejscowości mówią o czasach Kazimierza Sprawiedliwego (XII wiek), kiedy to istniały tutaj dwie parafie. Pierwsza pisana wzmianka o parafii w Gołębiu pochodzi z r. 1325. Według dokumentów, w początkach XIV wieku było tu dwóch proboszczów. Był to skutek podziału wsi na część rycerską i królewską. W 1419 r. za zgodą króla parafie zostały połączone. Parafia w Gołębiu była promieniującym na okolicę ośrodkiem życia kulturalnego. Działały tutaj orkiestra i duża biblioteka parafialna, która przetrwała do końca XIX wieku. W 1656 r. pod Gołębiem bitwę ze Szwedami stoczył hetman Stefan Czarniecki. Wojska polskie poniosły w niej dotkliwą klęskę. W 1672 r. pod wodzą Czarnieckiego szlachta zawiązała konfederację, zwaną konfederacją gołębską. Jej celem była obrona króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz ograniczenie wpływu magnaterii i przeciwstawienie się wpływom stronnictwa profrancuskiego.

W 1716 r. na polach pod Gołębiem odbyła się koncentracja wojsk saskich przeciwko konfederatom tarnogrodzkim. Związana rok wcześniej przez szlachtę konfederacja skierowana była przeciwko wojskom saskim. Wobec niemożności pokonania tychże wojsk, zaczęto pertraktować przy

pomocy Rosji z królem, co doprowadziło do wzmocnienia wpływów carskich i do Sejmu „Niemego” w 1717 r. W r. 1791 w Gołębiu ponownie zawiązano konfederację. Była to nieudana próba demonstracji siły, podjętej w obronie przemian Rzeczypospolitej. Chorażwie pułkowe poświęcił wówczas ksiądz Grzegorz Piramowicz. Podczas Insurekcji Kościuszkowskiej w 1794 r. wszystkie kosztowności z kościoła w Gołębiu przeznaczono na obronę kraju. Jednak przemian nie udało się na dłuższą metę utrzymać. Wypadki te zakończyły się ostatecznym upadkiem Rzeczypospolitej szlacheckiej i rozbiorem Polski. Ważnym wydarzeniem w dziejach Gołębia była budowa torów kolei nadwiślańskiej. W pobliżu wsi w 1878 r. wybudowano nowy budynek stacyjny. W 1920 r. w okolicy nastąpiła koncentracja wojsk polskich podczas wojny polsko-bolsze-



Fot. 17. Domek Loretański w Gołębiu

Gołęb



Fot. 18. Renesansowy kościół parafialny w Gołębiu



Fot. 19. Ambona we wnętrzu kościoła w Gołąb

wickiej. W Gołąb przebywali wówczas marszałek Józef Piłsudski oraz pułkownik Michał Żymierski. Stąd ruszyła kontrofensywa przeciwko bolszewikom nazwana „cudem nad Wisłą”. Podczas okupacji Niemcy w 1942 r. założyli w Gołąb obóz pracy dla dwustu Żydów, których rozstrzelali w 1943 r. Hitlerowcy utworzyli tu również obóz pracy dla junaków Służby Budowlanej. Partyzanci Batalionów Chłopskich uwolnili junaków, spalili baraki i zniszczyli stację kolejową. W dniu 12 września 1943 r. oddział specjalny Batalionów Chłopskich (BCh) dowodzony przez Stefana Rodaka, pseudonim „Rola”, przeprowadził śmiałą akcję wysadzenia niemieckiego pociągu przewożącego na front wschodni amunicję.

Najcenniejszym zabytkiem Gołąb jest kościół parafialny pw. św. Floriana i św. Kata-

rzyny. Pierwotnie we wsi stał kościół drewniany (niektóre źródła wymieniają dwa kościoły). Obecny kościół murowany wznosił ksiądz Szymon Grzybowski oraz Jerzy Ossoliński w latach 1628-1638. Jednocześnie z kościołem zbudowano „Domek Loretański”, będący kopią domu z Loreto we Włoszech. W jego niszy ustawiono figurę Matki Bożej Loretańskiej, którą kanclerz Ossoliński przywiózł z Włoch. Figura była wyrzeźbiona w drewnie kokosowym i pokryta kolorową polichromią. Przystrajała ją szata bogato zdobiona przez kanclerzynę Ossolińską. Dach kaplicy osłonięty jest wysoką attyką. We wnękach ścian umieszczono ceramiczne kopie rzeźb proroków. Oryginalne rzeźby znajdują się wewnątrz kościoła. W jednym z narożników kaplicy umieszczono znak wskazujący, do jakiej

Gołąb

wysokości sięgnęła woda podczas wielkiej powodzi w 1808 r.

Wkrótce po wybudowaniu Kościoła uległ zniszczeniu podczas potopu szwedzkiego. Jego mury nadwątlili też pożary i wylewy Wisły. Ściany zaczęły pękać toteż wzmocniono je żelaznymi ankrami, a do prezbiterium dodano wzmacniające je skarpy. W czasie remontu w XIX wieku do kościoła dobudowano wysokie wieże. Ponownemu zniszczeniu kościół uległ w czasie drugiej wojny światowej, kiedy Gołąb znalazł się pod ostrzałem artylerii. Po wojnie kościół odbudowano.

Kościół jest budowlą jednonawową, utrzymaną w stylu manierystycznym. Stanowi on przykład ścierania się renesansowych pierwiastków niderlandzkich z wpływami włoskimi z kręgu Santi Gucciego. Zwraca uwagę niderlandzki fryz - białe detale wkomponowane w czerwień ceglanych nieotynkowanych ścian.

Wewnątrz kościoła, w ołtarzu głównym znajdują się obrazy Matki Bożej Ukoronowanej wśród Aniołów (Zwiastowanie Najświętszej Marii Pannie) i obraz Najświętszego Serca Pana Jezusa. W ołtarzach bocznych

są obrazy: św. Katarzyny i Matki Bożej Częstochowskiej, Matki Bożej Niepokalanie Poczętej, św. Floriana. Od 1999 r. w kościele znajduje się Figura Matki Bożej Loretańskiej. Są tu także chrzcielnica z 1598 r. i ambona z XVII wieku. Na chórze muzycznym umieszczono dwunastogłosowe organy z pierwszej połowy XVII wieku, częściowo przebudowane w 1908 r. Na kolebkowym stropie znajdują się sztukaterie typu lubelsko-kaliskiego.

Położenie w pobliżu zbiegu dolin Wisły i Wieprza sprawia, że w okolicach Gołębia napotkamy bogate ekosystemy wodne, łąkowe i leśne. Ekosystemy te zamieszkuje wiele gatunków zwierząt, w tym rzadkie gatunki ptaków. W celu ochrony stanowisk lęgowych czapli siwej (*Ardea cinerea*) utworzono w okolicy rezerwat „Czapliniec”.

Wieś była niegdyś znanym ośrodkiem plecionkarskim. Działał tu zmarły w 1994 r. twórca ludowy - Stefan Bąkała. Tradycje plecionkarskie obecnie kontynuuje jego syn Henryk Bąkała i wnuczka Ilona.

Góra Jaroszyńska - zob. Góra Puławska.



Fot. 20. Stacja kolejowa w Gołębiu



Fot. 21. Muzeum Nietypowych Rowerów w Gołębiu i jego właściciel - Józef Konstanty Majewski

Góra Puławska (51°25'N, 21°56'E), wieś w gminie Puławy, na skraju Małopolskiego Przełomu Wisły, na lewym brzegu Wisły. W okolicy odkryto jedno z najstarszych w Polsce ślady pobytu człowieka. Na stromym brzegu znaleziono paleolityczne obozowisko otwarte ze śladami ognisk oraz narzędziami krzemiennymi i kośćmi zwierząt (mamuta, konia i dzika). Znajdźisko datowane jest na 30-25 tysięcy lat p.n.e. i świadczy o krótkotrwałym pobycie paleolitycznych myśliwych na tym terenie.

Początki Góry Puławskiej związane są z położoną niedaleko wsią Jaroszyn. Na wiślanej kępie, oddzielonej od stałego lądu odnogą nazywaną Łachą, zatrzymał się biskup Wojciech, późniejszy święty, który Wisłą podróżował z Krakowa do Gdańska, aby nawracać na wiarę chrześcijańską pogańskich Prusów. Miał on w tym miejscu odprawić mszę. Na pamiątkę tego zdarzenia

w 1020 r. wystawiono na wyspie drewniany kościół pw. św. Wojciecha. Kościół na wyspie był często niszczone przez wylewy rzeki. W 1687 r. biskup Jan Małachowski pozwolił na przeniesienie mocno nadwyreżonego kościoła na stały ląd, zwany Plebańską Górką. Nazwa ta została już zapomniana i trudno jest ustalić, gdzie leżało to miejsce. W 1738 r. parafię przeniesiono do miejscowości Góra, która istniała od dawna przy przeprawie przez Wisłę na jej lewym brzegu, naprzeciw Puław. Parafia jednak nadal nosiła nazwę Jaroszyn, stąd też wieś zaczęto nazywać Górą Jaroszyńską. Nazwa ta używana była jeszcze w XIX wieku. Pod koniec tego stulecia zaczęła przyjmować się nowa nazwa Góra Puławska, która przetrwała do dzisiaj.

Góra Puławska wymieniona była w dokumentach z XIII wieku. Właścicielami wsi byli wtedy Górcy. Nie wiadomo, czy wieś Góra wzięła swoją nazwę od nazwiska właśc-

Góra Puławska

cicieli, czy też nazwisko zostało od niej utworzone. Później Góra była własnością Odrowążów, Jarockich, a w XVII wieku dziedzicem został Stanisław Witowski - towarzysz Stefana Czarnieckiego w wojnie ze Szwedami. Sprzedał on dobra jaroszyńskie wraz z Górą Chomętowskiemu. Po nim dziedzicami tych dóbr byli kolejno Michał Polanowski, Pruszyńscy, Sieniawscy i wreszcie od 1731 r. Czartoryscy, w rękach których Góra pozostawała do r. 1831. Za czynne wsparcie powstania listopadowego rząd carski skonfiskował majątek Czartoryskich, a wraz z nim Górę Puławską. Od tego czasu utworzono w dobrach jaroszyńskich majorat, którym rząd carski obdarował generała Reinthala.

Dzieje Góry Puławskiej wiążą się nierozdzielnie z przeprawą przez Wisłę. Od dawna przetaczały się tędy zawieruchy wojenne. Góra była świadkiem przemarszów wielu wojsk oraz bitew. Niejednokrotnie przy tym była niszczone. Przeprawa na drugą

stroną rzeki odbywała się początkowo przy pomocy łodzi, a potem promu. Dopiero w 1914 r. Rosjanie wybudowali w Górze Puławskiej pierwszy drewniany most. Wycofujące się podczas pierwszej wojny światowej wojska rosyjskie spaliły go w lipcu 1915 r. Następny most wybudowali w 1916 r. Austriacy. Był on również drewniany i wkrótce uległ zniszczeniu podobnie, jak poprzedni. Dopiero w latach 1928-1934 zbudowano most żelazny. Nadano mu imię Prezydenta Ignacego Mościckiego. Na jego otwarcie do Góry Puławskiej Ignacy Mościcki przybył osobiście. Most ten miał zostać zniszczony przed wkroczeniem Niemców we wrześniu 1939 r., ale został tylko częściowo uszkodzony przez saperów. Całkowitego zniszczenia dokonali Niemcy w lipcu 1944 r. Następny most drewniany zbudowali polscy i radzieccy saperzy w marcu 1945 r. Ten most zniszczyła w marcu 1947 r. woda i spływające Wisłą kry. Potem przeprawa odbywała się



Fot. 22. Wnętrze kościoła w Górze Puławskiej



Fot. 23. Nowy most na Wiśle w okolicy Puław

mostem pontonowym, który istniał do 1949 r. Wykorzystując pozostałości metalowej konstrukcji zbudowano w 1948 r. nowy most żelazny, który służy do dnia dzisiejszego. Ze względu na znaczny wzrost ruchu na drodze z Lublina do Radomia most ten jest dziś za mały i stanowi utrudnienie dla dużych samochodów. Stąd w rejonie Puław zbudowano nowy, większy most, który umożliwi płynny ruch na tej uczęszczanej trasie. Jego budowę rozpoczęto na wiosnę 2006 r. wraz z budową obwodnicy Puław.

Wojny niszczyły również wieś. Z tego powodu w Górze Puławskiej pozostało niewiele zabytków. Po wkroczeniu do Góry Puławskiej wojsk niemieckich przez Wisłę przepłynął się nocą oddział polskich ochotników pod dowództwem porucznika Lucjana Czaporowskiego i zaatakował pozycje wroga. Niemcy jednak nie dali się zaskoczyć. Zginęli prawie wszyscy polscy żołnierze razem z dowódcą. Uratowało się jedynie kilku lądujących jako ostatni. Ukryli się oni w nadbrzeżnych zaroślach i wrócili na drugą stronę Wisły. Poległych żołnierzy mieszkań-

cy pochowali we wspólnej mogile na cmentarzu w Górze Puławskiej. W latach sześćdziesiątych XX wieku na mogile postawiono pomnik. Na lotnisku Góra Puławska-Klikawa sformowano 4 września 1939 r. Czechosłowacką Eskadrę Rozpoznawczą. Wzięła ona później udział w obronie Łucka i ostatecznie została internowana przez oddziały armii sowieckiej. Okupacja niemiecka przyniosła również straty w ludziach. W październiku 1942 r. gestapo aresztowało 60 osób z Góry Puławskiej i okolicznych wiosek. W odwecie za zabicie miejscowych konfidentów gestapo powieszono w publicznej egzekucji dwudziestu zakładników. Wśród nich był proboszcz parafii w Górze Puławskiej - ksiądz Józef Benedykt Kownacki. Wszyscy byli członkami miejscowego Ruchu Oporu. Na miejscu ich śmierci w 1962 r. postawiono pomnik. Z pozostałych zakładników dwudziestu zwolniono, a resztę wysłano do obozów koncentracyjnych, skąd już nie wrócili.

Wynikiem walk o przeprawę w czasie drugiej wojny światowej było niemal całkowite spalenie wsi. W wyniku bombardo-

Góra Puławska

wania we wrześniu 1939 r. spalony został pałacyk, który w 1811 r. na polecenie Izabeli Czartoryskiej zbudował ówczesny dzierżawca Góry Puławskiej, major Sebastian Orłowski według projektu Chrystiana Piotra Aignera. Budowla założona na planie prostokąta z narożną rotundą została zbudowana w stylu klasycystycznym. Jej pozostałości Niemcy rozebrali w r. 1940. Zniszczony również został kościół parafialny. Odbudowano go dopiero po zakończeniu walk na przyczółku puławskim w 1944 i 1945 r.

Kościół pw. św. Wojciecha wzniesiony został z fundacji księcia Augusta Aleksandra Czartoryskiego w 1781 r. Jest to budowla w stylu barokowo-klasycystycznym, jednonawowa, zbudowana na planie krzyża łacińskiego. Ma ona jednoprzęsłową nawę i także prezbiterium zamknięte wewnątrz półkoliście. Ramiona transeptu również wewnątrz zostały zaokrąglone. Ściany rozczłonkowane są toskańskimi pilastrami. Nad

nawę i prezbiterium znajdują się kolebkowe sklepienia z lunetami, zaś w ramionach transeptu sklepienia żaglowe. Zakrystia i skarbczyk, które zbudowane zostały na przedłużeniu prezbiterium, posiadają sklepienia kolebkowo-krzyżowe. Z zakrystii do skarbczyka prowadzą żelazne drzwi okute skośną kratą z monogramem Czartoryskich i datą 1776 r. Klasycystyczny chór muzyczny umieszczono w zaokrąglonej części nawy. Pod chórem, w przyziemiu znajduje się kruchta. Prowadzą do niej z nawy trzy wejścia. W największym, środkowym widzimy herb Czartoryskich Pogoń. We wnętrzu kościoła znajdują się trzy ołtarze. Zbudowano je w stylu klasycystycznym. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Ukrzyżowania z Matką Boską i św. Janem. Na obrazie widać również klęczące postacie fundatorów. W ołtarzach bocznych umieszczono obrazy św. Stanisława i św. Wojciecha. W kościele znajduje się również rokokowa



Fot. 24. Miejscowość Góry. Pośród pól zarysowuje się próg Płaskowyżu Nałęczowskiego



Fot. 25. Oryginalne wnętrze kościoła w Grabówkach

rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego. Zarówno rzeźba, jak i obrazy powstały pod koniec XVIII wieku. Kościół przykryty jest dwuspadowym dachem. Obok znajduje się dzwonnica z tego samego okresu. Całość otacza mur z klasycystycznymi bramkami. Proboszczem w Górze Puławskiej był znany komediopisarz Franciszek Zabłocki oraz współtwórca Komisji Edukacji Narodowej Grzegorz Piramowicz.

Góry (51°22'N, 22°16'E), wieś w gminie Markuszów, na Płaskowyżu Nałęczowskim, w pobliżu jego północnej krawędzi. Wieś wymieniana była w początkach XV wieku jako własność szlachecka. Pomędzy Górami i Przybysławicami w dniu 19 grudnia 1863 roku część powstańczych oddziałów Lenieckiego, Mareckiego i Gozdawy stoczyły bitwę z wojskami rosyjskimi dowodzonymi przez majora Zawadzkiego i podpułkownika Rakuzę. Zginęło sześciu powstańców, kilku

zostało rannych, a czternastu dostało się do niewoli.

Grabówki (51°18'N, 22°04'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Na skraju wsi stoi krzyż upamiętniający łapankę mężczyzn przeprowadzoną przez okupanta niemieckiego w kwietniu 1942 r. Grożono im rozstrzaniem za ukrywanie broni pozostawionej przez polskich żołnierzy we wrześniu 1942 r. Aresztowanych wywieziono do Puław, skąd większość z nich wróciła po kilkunastu dniach. Wieś została zbombardowana rano 14 maja 1944 r. przez lotnictwo niemieckie. Był to początek bitwy z oddziałami partyzanckimi dowodzonymi przez Mieczysława Mocza, znanej jako bój pod Rąblowem.

We wsi znajduje się nowoczesny kościół pw. Najświętszej Marii Panny Matki Kościoła, zbudowany w latach 1981-1984. Jest to budowla murowana z cegły, dwunawowa.

Grodarz



Fot. 26. Kapliczka przydrożna w Hucie

We wnętrzu znajdują się współczesne mozaiki i płaskorzeźby drogi krzyżowej, które wykonał Zbigniew Mrozek. Samodzielną parafię erygowano w 1982 r.

Grodarz, niewielki potok o powierzchni zlewni 29,5 km². Źródła Grodarza znajdują się w Uściążu na Równinie Bełżyckiej. Niedaleko od źródeł ciek zanika i okresowo pojawia się w głębokiej i krętej dolinie, która rozcina Płaskowyż Nałęczowski. Dolina Grodarza została wycięta w marglach i opokach górnokredowych oraz zalegających na nich lessach. Ujście potoku do Wisły znajduje się w pobliżu rynku w Kazimierzu Dolnym. Z doliną łączą się liczne mniejsze dolinki lessowe i wąwozy, które wypełniają się wodą podczas obfitych deszczów. Wówczas ilość wody niesionej przez tę niewielką rzeczkę może wzrosnąć nawet kilkadziesiąt razy, powodując gwałtowny wylew rzeki. Wezbrane wody niosą wtedy duże ilości materiału lessowego, splukanego ze zboczy doliny oraz wyniesionego z wąwozów, które mają swoje ujścia do doliny Grodarza.

Wkrótce po ulewie woda opada i wraca do koryta, pozostawiając na rynku, ulicach i posesjach grubą warstwę namułów lessowych. Aby zapobiec takim klęskom, powtarzającym się co kilka lat, koryto Grodarza na terenie miasta ujęto pomiędzy dwa równoległe mury kamienne.

Gródek (51°32'N, 22°13'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

H

Huta (51°32'N, 22°12'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wymienia istniejący tu w XIX murowany młyn wodny. W 1879 r. folwark wydzielony został z dóbr Baranów.

Huta (51°17'N, 22°06'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Wieś powstała prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX wieku na terenie lasów należących do dóbr Czartoryskich. W czasie wycinki lasów wyrabiano tu szkło, stąd wzięła się nazwa wsi.

We wsi znajduje się oryginalna, współczesna kapliczka wystawiona w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Tadeusza Cura. W jej oszklonym wnętrzu znajduje się kopia figury Matki Bożej Kębelskiej подарowana przez wąwolnickiego proboszcza księdza Jana Pęziola.

J

Janowice (51°19'N, 21°51'E), wieś w gminie Janowiec, w Małopolskim Przełomie Wisły, nad Plewką. Na rzece utworzono retencyjny zbiornik wodny o powierzchni kilkudziesię-

ciu hektarów, który pełni również funkcje rekreacyjne. W czerwcu 2010 r. wezbrane wody Wisły przerwały wał przeciwpowodziowy i zalały wieś.

Janowiec (51°19'N, 21°53'E), wieś, siedziba gminy na lewym brzegu Wisły, w Małopolskim Przełomie Wisły. Na miejscu dzisiejszego miasteczka istniała początkowo wieś Serokomla, należąca do rodu Janowieckich. Jej początki sięgają XIII lub nawet XII wieku. Wtedy utworzona została tutaj parafia, w której biskup Bodzanta fundował kościół pw. św. Małgorzaty. Uważa się za bardzo prawdopodobne, że już wtedy istniał tutaj jakiś obiekt obronny. Za czasów panowania Kazimierza Wielkiego właścicielem wsi był Jan z Syrokomli, podsędek, a później sędzia małopolski. W początkach XV wieku wieś należała do Mikołaja Zaklika herbu Syrokomla, który prowadził zbrojną chorągiew rodową w czasie wojny z Krzyżakami i bitwy



Fot. 27. Ołtarz renesansowego kościoła parafialnego w Janowcu

Rys. 4. Herb Janowca



pod Grunwaldem. Patronem rodu Syrokomlów był Jan, stąd późniejsza nazwa miasta. W 1537 r. następny właściciel Syrokomli, Mikołaj Firlej herbu Lewart, założył na terenie wsi miasto, któremu nadał nazwę Janowiec. Miało to ścisły związek z zainteresowaniem właściciela rozwojem handlu i konkurencji z kazimierskimi mieszczanami. Firlej wykorzystał położenie nowego miasta naprzeciw istniejącej przeprawy przez Wisłę z Męcierzna. W założeniach miało ono obsługiwać szlak handlowy prowadzący z Rusi poprzez Małopolskę na Śląsk. W zamyśle właściciela przeprawa w Janowcu, zwana „starościńską”, miała konkurować ze starą przeprawą, zlokalizowaną w położonym w dole rzeki Wojszynie. Jednocześnie na wzgórzu nad miastem nowy właściciel rozpoczął budowę zamku. Kontynuował ją jego syn Piotr, wojewoda lubelski. Zamek typu ogrodzieńca dopasowany został do kształtu wzgórza, które z trzech stron otoczony był naturalnymi stromiznami. Od wschodu wykopano głęboką fosę, nad którą zbudowano budynek bramny, spełniający jednocześnie funkcje mieszkalne. W czasach późniejszych został on ozdobiony charakterystycznymi białoczerwonymi pasami. Zamek miał okazałe baszty. Od wschodniej strony warowni wykopano fosę, nad którą przerzucono most. Całość otaczał mur. Jako budulca użyto miejscowego kamienia i cegły. Po śmierci Piotra zamek odziedziczył jego syn, Andrzej. To on dokonał gruntownej

Janowiec



Fot. 28. Zamek w Janowcu od strony bramy wejściowej

przebudowy, dostosowując zamek do pełnienia funkcji rezydencji. Rozbudowa rozpoczęła się w 1565 r. pod kierunkiem doskonałego architekta Santi Guccio. Wzniesiono wówczas dwa skrzydła pałacowe. Skrzydło południowe miało arkady, a obydwie nowe skrzydła od zewnątrz zwieńczone zostały attyką. Zamek w Janowcu zachwycał przepychem i wielkością. W czasach swej świetności miał siedem sal i dziewięćdziesiąt pokoi. Po śmierci Andrzeja Firleja zamkiem na krótko władali Dulscy herbu Przegonia, a po nich właścicielami stał się ród Tarłów. Tarłowie rozpoczęli dalszą przebudowę zamku, wznosząc kolejne skrzydła. W 1654 r. zamek przejęli Lubomirscy, którzy sprowadzili do Janowca Tylmana z Gameren. Pod jego kierunkiem zbudowano kaplicę przy murze oddzielającym dwa dziedzińce zamkowe.

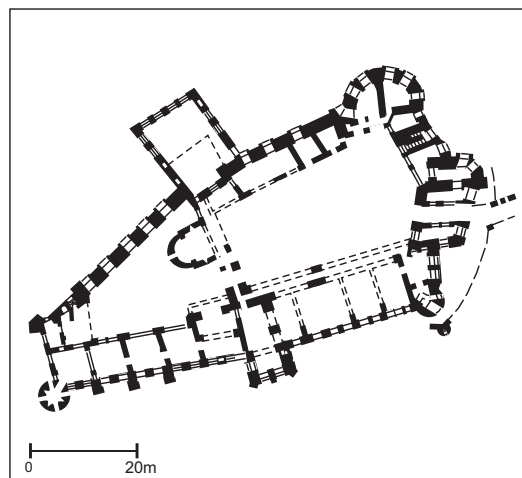
Po opustoszałych, zamkowych komnatach i murach snuje się podczas pełni księżycy „Czarna Dama”. Jest to duch Heleny

Lubomirskiej, która zakochała się w rybaku, służącym jej ojca. Kiedy pomimo zakazów i gróźb zakochana para spotykała się potajemnie, rodzice zamknęli pannę w wieży. Po kilku miesiącach przebywania w zamknięciu Helena popełniła samobójstwo, rzucając się z wieży na zamkowy dziedzińiec. Zrozpaczeni rodzice przewieźli ciało córki w oszklonej trumnie do kościoła w Kazimierzu. Kiedy zobaczyli ukazującego się ducha, ciało przewieźli do kościoła w Janowcu. Duch jednak nadal ukazywał się na murach zamku i pojawia się do dzisiaj.

W narożnej, zachodniej baszcie zachowały się rokokowe sztukaterie. Według legendy z okna tej komnaty Franciszka Krasieńska wypatrywała swego morgantycznego męża, którym był syn Augusta III, książę kurlandzki, Karol. Od Lubomirskich zamek odkupił Mikołaj Piaskowski herbu Junosza. Mieszkał w nim aż do swojej śmierci w 1803 r. Istnieje druga wersja, mówiąca, że Lubomirski przegrał zamek w karty w ciągu

jednej nocy. Po śmierci Piaskowskiego opuszczony zamek zaczął popadać w ruinę. Kolejni właściciele nie byli zainteresowaniłożeniem znacznych sum na utrzymanie tak wielkiej budowli. Miejscowa ludność zaczęła traktować zamek jako źródło materiału budowlanego. Ten stan rzeczy trwał do roku 1928, kiedy kupił go Leon Kozłowski. Jeszcze w okresie międzywojennym rozpoczął on remont murów. Wybuch drugiej wojny światowej przerwał prace, a zniszczenia wojenne zniweczyły ich dotychczasowe rezultaty. Po wojnie Leon Kozłowski pozostał jednak właścicielem zamku. Był to jedyny w Polsce Ludowej i prawdopodobnie w całym obozie socjalistycznym zamek, pozostający w rękach prywatnych. Właściciel zaniechał prac remontowych. W 1975 r. zamek został sprzedany na rzecz Muzeum Kazimierza Dolnego. Rozpoczęto prace zabezpieczające przed dalszym zniszczeniem. W r. 1993 zdecydowano o zaadaptowaniu części skrzydeł na hotel, restaurację i muzeum. Na dziedzińcu, w pobliżu zamkowej kaplicy, znajdowała się studnia, wokół której narosły legendy. Według nich ma ona głębokość 100 metrów i łączy się z Wisłą. Świadczyć o tym ma fakt, że wrzucona niegdyś do studni kaczka po pewnym czasie wypłynęła na rzece. Podczas drugiej wojny światowej żołnierze sowieccy wrzucali do studni esesmanów broniących zamku.

Na zamku w Janowcu przebywało wielu znanych ludzi. Wielokrotnie gościł tu w XVI wieku Jan Kochanowski, który był przyjacielem Andrzeja Firleja. Po zakończeniu rokoszu Zebrzydowskiego pod zamkiem doszło do ugody i pojednania buntownika z królem Zygmuntem III Wazą. W 1672 r. na zamku przebywał król Michał Korybut Wiśniowiecki. Zbierał on pospolite ruszenie, aby obronić się przed rzekomym zagrożeniem ze strony Sobieskiego i opozycji. Po rozgromieniu Turków przez Sobieskiego Wiśniowiecki kazał zbudować most przez



Rys. 5. Janowiec. Plan zamku w XVII w. wg S. Medekszy, 1975

Źródło: Leksykon zamków w Polsce, Arkady, 2002, s. 208.

Wisłę. Most ten zaraz po przejeździe orszaku królewskiego zawalił się.

W niewielkiej odległości od zamku usytuowano budynek dworu. Został on tutaj przeniesiony ze wsi Moniaki koło Urzędowa (pow. kraśnicki). Dwór wybudowany został



Fot. 29. Brama zamkowa w Janowcu

Janowiec



Fot. 30. Dziedziniec zamkowy w Janowcu. W tle panorama doliny Wisły i Kotliny Chodelskiej

w latach 1760-1770 przez Jakuba Wierzbickiego, chorążego żytomierskiego i jego syna Jacka, cześnika urzędowskiego. Obok umieszczono spichlerz z Podlodowa, w którym znajduje się ekspozycja etnograficzna dotycząca życia na Powiślu, stodołę z Wylągów, stodołę z Kurowa oraz drewniany dom z Puław.

Przy wjeździe do zamku stoi kopia słupowej kapliczki z Mokoszyna (Sandomierz). Poniżej zamku, w centrum miasteczka, stoi kościół pw. św. Małgorzaty zbudowany w r. 1537 w stylu renesansu typu lubelskiego. Wzniesiono go na miejscu starszej, gotyckiej budowli, która powstała prawdopodobnie około r. 1350 z fundacji biskupa Bodzanty. Pozostałością pierwszego kościoła jest przylegająca do niego od północy kaplica św. Anny z XIV wieku. Kościół jest budowlą orientowaną, jednonawową. Przy renesansowej fasadzie wznosi się kwadratowa, wysoka wieża. Wnętrze nawy nakryte jest kolebkowym sklepieniem,

na którym znajduje się sztukateryjna dekoracja typu kalisko-lubelskiego z herbami Dulskich i Tarłów. Sztukaterie są dziełem J. Balina. W północnej ścianie prezbiterium znajduje się nagrobek Firlejów - Andrzeja i Barbary ze Szreńskich wykonany w 1587 r. W wyposażeniu zwraca jeszcze uwagę chrzcielnica z XVI wieku. Dzieła te pochodzą z pracowni Santi Guccio. Na ścianach znajdują się obrazy, m.in. Franciszka Smuglewicza. Około r. 1560 kościół w Janowcu zamieniony został na zbór kalwiński. Katolikom przywrócono go dopiero pod koniec stulecia i wtedy najprawdopodobniej dokonana została jego gruntowna przebudowa. Obok kościoła stoi zabytkowa plebania z 1614 r.

Z Janowca można przepłynąć się promem na drugą stronę Wisły do Kazimierza Dolnego.

Janów (51°25'N, 21°51'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej.

Jaroszyn (51°26'N, 21°56'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na lewym brzegu Wisły. Pierwsza wzmianka o tu-tejszym kościele pochodzi z 1325 r. Według legendy, w tym miejscu odprawiał mszę św. Wojciech, który w 995 r. Wisłą podróżował z Krakowa do Gdańska, aby nawracać na wiarę chrześcijańską pogańskich Prusów. Kościół ten w czasie powodzi w 1678 r. został zalany przez wezbrane wody Wisły. Sytuacja taka powtórzyła się po kilku latach i wtedy kościół przeniesiono do wyżej położonego spichlerza, który przerobiono na świątynię. W 1738 r. kościół został przeniesiony do pobliskiej wsi Góry, którą wkrótce zaczęto nazywać Górą Jaroszyńską.

W 1665 r. Jerzy Sebastian Lubomirski zawiązał rokosz przeciwko królowi Janowi Kazimierzowi. Zakończył się on 8 sierpnia 1666 r. w Jaroszynie ceremonią przeprosin. Lubomirski został wprowadzony do namiotu, w którym był król i kilku dostojników

Rzeczypospolitej. Tutaj po mowie poddańczo-przeprosinowej Lubomirski padł do nóg królowi. Poły namiotu w tym momencie podniesiono, aby wszyscy mogli to widzieć.

Jaworów (51°32'N, 22°02'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś i folwark wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejące w początkach XIX wieku. W pobliskim lesie oddział Kruka-Heydenreicha stoczył z Rosjanami bitwę, znaną jako „bitwa pod Żyrzynie”. Jaworów znany był do niedawna jako ośrodek tkacki.

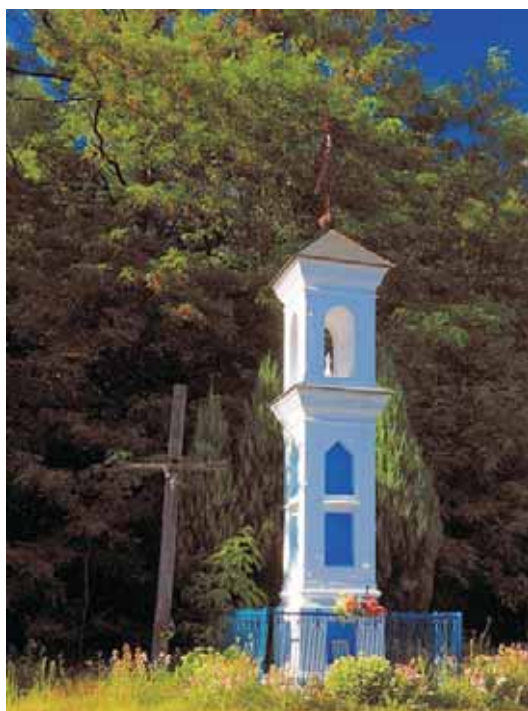
K

Kajetanów (51°26'N, 21°56'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wymieniona została w Słowniku geogra-



Fot. 31. Dwór w Janowcu przeniesiony z Moniak k. Urzędowa (powiat kraśnicki)

Kaleń



Fot. 32. Kapliczka przydrożna w Karczunku

ficznym Królestwa Polskiego jako należąca do dóbr bronowickich.

Kaleń (51°22'N, 22°14'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, u podnóża Płaskowyżu Nałęczowskiego. Dawniej nosiła nazwę Kalenie. Wieś wymienił w wieku XV Jan Długosz.

Karczunek (51°31'N, 22°13'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona została w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

Karmanowice (51°20'N, 22°07'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Już w IV tysiącleciu p.n.e. było to miejsce osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych. Archeolodzy odkryli tu kilkanaście pojedynczych grobów i kilka grobowców megalitycznych z tego okresu. Pierwsza pisana wzmianka o wsi pochodzi

z 1381 r. Była ona wówczas własnością szlachecką. Jan Długosz wymienia jako właścicieli Andrzeja i Piotra herbu Prus. Od XV wieku jej właściciele zaczęli używać nazwiska Karmanowscy.

Chłopi z Karmanowic uczestniczyli we wrześniu 1939 r. w ratowaniu skarbów wawelskich, wśród których znajdowała się bezcenna kolekcja arrasów i miecz koronacyjny królów polskich „Szczerbiec”. Zostały one zapakowane po wybuchu wojny w wielkie skrzynie i załadowane na wiślaną barkę do przewozu węgla. Miały zostać wyładowane w Sandomierzu. Tu jednak dziwnym zrzędzeniem losu nie udało się nawiązać kontaktu z miejscowymi władzami. Barka popłynęła więc dalej, aż do Kazimierza Dolnego. Powiadomione wcześniej władze wojskowego garnizonu w Lublinie przygotowały w Tomaszowicach (pow. lubelski) miejskie autobusy do przewozu skrzyń z dziełami sztuki. Skarby ukryto w Lasku Karmanowickim, a następnie przewieziono chłopskimi furmankami, które udostępniłi chłopi z Karmanowic, do Wojciechowa (pow. lubelski). Tu przez krótki okres czasu były przechowywane w budynku szkolnym i szopie należącej do jednego z miejscowych rolników.

Kazimierski Park Krajobrazowy został powołany w 1979 r. jako pierwszy w województwie lubelskim i jeden z pierwszych w Polsce. Chroni on harmonijny krajobraz kulturowy o wysokich walorach krajobrazowych. Park zajmuje 14 961 ha powierzchni oraz 24 189 ha otuliny na obszarze sześciu mezoregionów: Kotliny Chodelskiej, Równiny Bełżyckiej, Płaskowyżu Nałęczowskiego, Małopolskiego Przełomu Wisły, Wysoczyzny Lubartowskiej (Małego Mazowsza) oraz położonej po przeciwnej stronie Wisły Równinie Radomskiej.

Obszar Parku charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą, szczególnie w zachodniej

części Płaskowyżu Nałęczowskiego, silnie porożcinanej przez erozję. Rozwinęła się tu sieć wąwozów, która należy do najgęstszych nie tylko w Polsce, ale i w Europie. W rejonie Parchatki osiąga ona gęstość 11 km na jednym kilometrze kwadratowym. Na obszarze parku występuje wiele rzadkich roślin: wawrzynek wilczelyko (*Daphne mezereum*), lilia złotogłów (*Lilium martagon*), obuwik pospolity (*Cypripedium calceolus*), parzydło leśne (*Aruncus silvester*), marzanka wonna (*Asperula odorata*), listera jajowata (*Listera ovata*), gnieźnik leśny (*Neottia nidus-avis*), ponadto obecne są płaty roślinności stepowej. Na kępach wiślanych na stałe gniazduje wiele ptaków oraz pojawiają się gatunki przelotne. W okolicach Kazimierza występują dziko rosnące pnącza: powojnik pnący (*Clematis recta*) i wiciokrzew (*Lonicera* sp.). W granicach parku utworzono rezerwy: „Krowia Wyspa”, „Skarpa Dobrska”, „Łęg

na Kępie”. Projektowane są następne rezerwy, m.in. w okolicy Rogowa (pow. opolski).

Kazimierz Dolny, Kazimierz nad Wisłą (51°19'N, 21°57'E), miasto, siedziba gminy w pow. puławskim, w Małopolskim Przełomie Wisły nad Wisłą, u ujścia do Wisły niewielkiego potoku Grodarza, spływającego z okolicznych wzgórz Płaskowyżu Nałęczowskiego. Do miasta włączono dawne wsie i osiedla podmiejskie: Albrechtówka, Cholewianka, Dąbrówka, Doły, Doły Wylągowskie, Góry Pierwsze, Góry Drugie, Góry Trzecie, Helenówka, Jeziorszczyzna, Las Miejski, Męcierz, Nowy Las, Okale, Wylągi.

Centrum miasteczka (Rynek) rozlokowane jest na stożku napływowym, jaki Grodarz usypał w pobliżu ujścia. W tym miejscu od dawna istniała przeprawa przez Wisłę. We wczesnym średniowieczu krzyżowały się tu szlaki handlowe prowadzące wzdłuż Wisły



Fot. 33. Milek wiosenny w Kazimierskim Parku Krajobrazowym

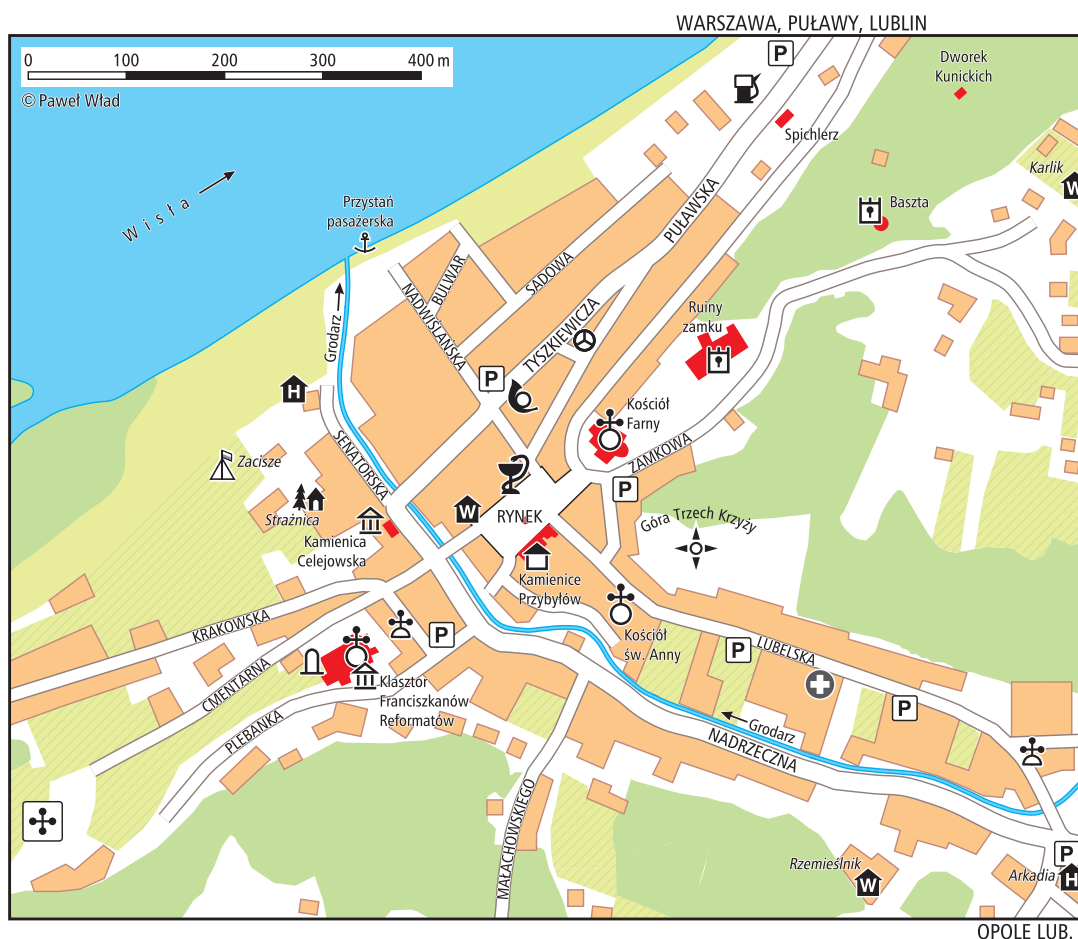
Kazimierz Dolny



Rys. 6. Herb Kazimierza Dolnego

z południa na północ do Gdańska i Państwa Krzyżackiego oraz z zachodu na wschód z Krakowa i Śląska na Ruś i Litwę.

W początkach państwowości polskiej na terenie dzisiejszego miasta istniała osada zwana Wietrzną Górą. Kazimierz Sprawiedliwy ufundował tu klasztor i osadził w nim norbertanki z krakowskiego Zwierzyńca. Ustny przekaz datuje to wydarzenie na 1181 rok. Z wdzięczności dla fundatora siostry zmieniły nazwę osady na Kazimierz. Pierwsza pisana wzmianka, w której pojawiła się ta nazwa, pochodziła z 1249 r. W 1325 r. istniała już w Kazimierzu parafia i prawdopodobnie murowany, gotycki kościół na miejscu dzisiejszej fary.



Rys. 7. Kazimierz Dolny. Plan miasta

Opracowanie: Paweł Wład



Fot. 34. Rynek ze studnią w Kazimierzu Dolnym. W głębi renesansowy kościół farny

Położenie w pobliżu wschodniej granicy ówczesnego państwa skutkowało częstymi najezdami sąsiadów: Litwinów, Rusinów, Tatarów. Do obrony służył prawdopodobnie wzniesiony na wzgórzu zamek, którego pozostałością jest baszta, górująca nad Kazimierzem. Za panowania Kazimierza Wielkiego nieco poniżej baszty wzniesiono murowany zamek. Król nadał osadzie prawa miejskie oraz liczne przywileje.

Od XV wieku wzrosło znaczenie Wisły jako głównego szlaku handlowego. Miasto zyskało na znaczeniu jako jeden z głównych portów rzecznych i ośrodek handlowy. Do Gdańska wysyłano różnorodne towary, a przede wszystkim zboże. Na handlu bogaciły się kazimierskie rody kupieckie: Przybyłowicze, Celejowicze, Górcy. Bogacący się kupcy wzniesli przy rynku i głównych ulicach wspaniałe kamienice. Miały one świadczyć o ich zamożności i znaczeniu kupieckich rodów. Po wielkim pożarze, jaki

nawiedził miasto w 1561 r., odbudowano kazimierską farę pw. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja Apostoła. Wzdłuż wiślanego brzegu kupcy wzniesli około sześćdziesięciu spichlerzy magazynów do przechowywania zboża. Do dziś zachowało się w różnym stanie kilkanaście z nich. Miasto przeżywało swój rozkwit i nazywane było „Małym Gdańskiem”. Na Plebaniej Górze wzniesiono drugi murowany kościół, do którego w 1627 r. sprowadzeni zostali franciszkanie reformacji. W 1670 r. ukończono trzeci w mieście murowany kościół pw. św. Anny, przy którym utworzono szpital dla ubogich. Był to już jednak kres wspaniałego rozwoju Kazimierza. Potop szwedzki oraz najazdy kozackie i wojsk Rakoczego zahamowały rozwój miasta. Po zniszczeniach wojennych nie odzyskało ono już nigdy swojej świetności. Kolejne wojny, pożary i epidemie oraz katastrofalne wylewy Wisły i Grodarza uniemożliwiły dalszy, pomyślny rozwój mias-

Kazimierz Dolny

teczka. W wyniku trzeciego rozbioru Polski w 1795 r. Kazimierz znalazł się w zaborze austriackim, a w czasie wojen napoleońskich w granicach Księstwa Warszawskiego. Kongres Wiedeński ustalił nowy podział Europy i Polski. Tym razem Kazimierz znalazł się w Królestwie Kongresowym, podporządkowanym Rosji carskiej.

Kolejne zrywy niepodległościowe w XIX wieku nie ominęły Kazimierza. W czasie powstania listopadowego, 18 kwietnia 1831 r., pod Kazimierzem rozegrała się bitwa, w której zginął hrabia Juliusz Małachowski, walczący w stopniu podpułkownika. Miejsce jego śmierci upamiętnia pomnik - płyta oraz ulica nosząca jego imię. W pierwszych dniach powstania styczniowego w miasteczku organizował swój oddział znany dowódca z Lubelszczyzny Leon Frankowski. Powstań-

com poświęcona została płyta położona na starym cmentarzu pomiędzy farą i zamkiem. Karą za udział mieszczan kazimierskich w powstaniu było odebranie w 1869 r. praw miejskich. Miasto zostało zdegradowane do roli osady.

Pod koniec XIX wieku Kazimierzem zaczęli interesować się artyści, głównie malarze. Wpływ na to miała niezwykła atmosfera, jaka roztaczała się w miasteczku. Bogactwo ozdób, wspaniałych mieszczzańskich kamienic kontrastowały z wszechobecną biedą. Duża liczba ludności pochodzenia żydowskiego dodawała jeszcze miasteczku swego kolorytu. Podczas pierwszej wojny światowej Kazimierz uległ znacznym zniszczeniom. Wycofująca się armia rosyjska podpaliła miasteczko. W celu jego ratowania w 1916 r. spontanicznie zawiązał się oddział Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Po zakończeniu działań wojennych Kazimierz zyskał na znaczeniu przede wszystkim jako coraz bardziej popularne letnisko, do którego zaczęli ściągać artyści. Profesor Tadeusz Pruszkowski rozpoczął tu w 1923 r. organizowanie letnich plenerów malarskich dla studentów Szkoły (Akademii) Sztuk Pięknych. Jeden z jego najzdolniejszych uczniów - Antoni Michalak, postanowił zostać tutaj na stałe. W 1927 r. Kazimierz odzyskał utracone prawa miejskie. Pojawiły się nowe obiekty projektowane przez architektów Karola Sicińskiego i Jana Koszczyca-Witkiewicza. W tym okresie powstały najbardziej dziś znane kazimierskie wille profesora Pruszkowskiego i Marii Kuncewiczowej.

Druga wojna światowa pociągnęła za sobą nowe, niepowetowane straty. W marcu 1942 r. Niemcy wywieźli z miasteczka kazimierskich Żydów. Większość z nich już nigdy nie powróciła tutaj, zamordowana w obozach zagłady. W Kazimierzu i okolicy Niemcy przeprowadzili 18 listopada tego r. akcję pacyfikacyjną. Dzień ten przeszedł do historii



Fot. 35. Studnia na rynku w Kazimierzu Dolnym



Fot. 36. Renesansowe kamienice Przybyłów w Kazimierzu Dolnym

miasteczka jako „krwawa środa”. Po zakończeniu wojny zaczęto odbudowywać zrujnowane miasteczko. Nad odbudowę pieczę objął architekt Karol Siciński, który stworzył koncepcję zabudowy śródmieścia Kazimierza. Odrestaurowane miasteczko znów zaczęło przyciągać artystów. Kazimierz stawał się coraz popularniejszą miejscowością turystyczną oraz wypoczynkową. Obecnie przez cały rok przyjeżdżają tutaj turyści z Polski oraz z zagranicy, by podziwiać niezapomniany klimat tej małej „perły renesansu”. Popularność Kazimierza przyciągnęła do miasta znane już w całej Polsce imprezy: Ogólnopolski Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych oraz Festiwal Filmu i Sztuki „Dwa Brzegi”. W kościele farnym odbywają się każdego roku letnie koncerty muzyki organowej i kameralnej. Wykorzystuje się tu stare organy o pięknym brzmieniu oraz doskonałą akustykę wnętrza kościoła.

Najstarszym kazimierskim kościołem jest fara. Prawdopodobnie na tym miejscu stał pierwszy, romański kościół, którego ślady zachowały się w zachodniej części dzisiejszej świątyni. Na jego miejscu w XIV wieku wzniesiono nowy, gotycki kościół z cegły. Z tego okresu zachował się portal przy głównym wejściu z charakterystycznymi laskowaniami. Wielkie pożary, jakie nawiedziły Kazimierz w latach 1561 i 1585, zniszczyły także farę. Odbudowano ją na przełomie XVI i XVII wieku w nowym, modnym wówczas stylu renesansowym. Budowniczym był lubelski architekt, Jakub Balin, pochodzący z Włoch. Dziś kazimierską farę uznaje się za prototyp świątyni budowanej w stylu renesansu typu lubelskiego (popularnie mówi się o „renesansie lubelskim”). Jedną z cech tego stylu jest kolebkowe sklepienie bogato zdobione sztukateriami. Stiuk jest mieszaniną zaprawy gipsowej i wapiennej, do której dodano

Kazimierz Dolny

kruszywo i pył marmurowy. Sztukaterie na sklepieniu fary tworzą siatkę geometrycznych figur. Są to gwiazdy, owale, wieloboki, w których umieszczono rozetki i główki aniołów.

Fara jest budowlą jednonawową, orientowaną. Główne, drewniane drzwi fary pochodzą z XVII wieku. Są one zdobione roślinnymi ornamentami. Drzwi w latach siedemdziesiątych XX wieku zniszczył wandal-złodziej, który usiłując dostać się do wnętrza odrąbał ich kawałek siekierą. Ślady tego wandalizmu są dobrze widoczne. W głównym ołtarzu fary znajduje się obraz z XIX wieku pędzla Ignacego Urbańskiego. Przedstawia on męczeńską śmierć patrona kościoła św. Bartłomieja. Obraz ten zastąpił wcześniejszy wizerunek, przedstawiający tegoż świętego. Wyżej umieszczony jest drugi obraz przedstawiający św. Kazimierza

Królewicza, ubranego w królewskie szaty. Ołtarz ten powstał około r. 1650 i zastąpił wcześniejszy, gotycki. W ołtarzu znajduje się rokokowe tabernakulum wykonane z pozłocanej srebrnej blachy. Warto zwrócić uwagę na znajdującą się w prezbiterium renesansową, intarsjowaną ambonę. Pod korpusem ambony widać ozdobną kulę, na której znajduje się data 1615. Nad baldachimem ambony są rokokowe rzeźby z XVIII wieku, będące symbolami Czterech Ewangelistów. W prezbiterium po bokach znajdują się stalle z XVII wieku.

Ze sklepienia zwisa ozdobny świecznik - meluzyna. Znajduje się na nim rzeźbiona głowa jelenia z autentycznym porożem. Legenda mówi, że poroże to pochodzi z jelenia, którego upolował Kazimierz Wielki. W miejscu tym król kazał wznieść murowaną świątynię. Przy bocznym wejściu możemy



Fot. 37. Widok Kazimierza Dolnego od strony Wisły



Fot. 38. Kamienica Celejowska w Kazimierzu Dolnym

obejrzeć chrzcielnicę z 1587 r. Jest to dzieło najwybitniejszego królewskiego rzeźbiarza i architekta XVI wieku, z pochodzenia Włocha - Santi Gucciego. W bocznym ołtarzu znajduje się obraz przedstawiający św. Marię Magdalenę u Grobu Pańskiego, a obok

epitafium Mikołaja Przybyły z 1598 r. Po przeciwnej stronie nawy, naprzeciw bocznego wejścia, znajduje się kaplica Różańcowa, zwana też Królewską. Kaplica jest centralnokopułowa. Przykrywa ją elipsoidalna kopuła z latarnią, w której w 1925 r.

Kazimierz Dolny

profesor Tadeusz Pruszkowski namalował Trójcę Świętą. Na sklepieniu kopuły umieszczono malowidło pędzla Edwarda Chmielewskiego z Lublina ukazujące życie aniołów w Niebie (początek XX wieku). W ołtarzu kaplicy znajduje się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, a obok rzeźby wykonane z terakoty przedstawiające kolejno: patrona parafii, św. Jana Chrzyciela, św. Piotra trzymającego klucz do Królestwa Niebieskiego, św. Pawła z mieczem oraz patrona rolników, św. Izydora Oracza. Na bocznej ścianie znajduje się alegoryczne malowidło obrazujące moc modlitwy różańcowej. Na przeciwległej ścianie umieszczono obraz przedstawiający króla Jana III Sobieskiego podczas Mszy Świętej przed odsieczą wiedeńską. Z boku kaplicy w arkadowej wnęce stoi kopia słynnej rzeźby z połowy XV wieku Madonny Kazimierskiej.

Obok znajduje się Kaplica Borkowskich wystawiona w 1615 r. przez Mikołaja Bor-

kowskiego i jego żonę, Elżbietę z Kochanowskich (córkę albo bratanicę poety). Jest to najstarsza kaplica kazimierskiej fary. Przykrywa ją kolebkowe sklepienie z lunetami. W ołtarzu kaplicy stoi rzeźba ukazująca Ukrzyżowanego Chrystusa, a na tylnej ścianie znajduje się rzeźba brodatego mężczyzny ubranego w szaty epoki renesansu - najprawdopodobniej postać Mikołaja Przybyły. Nad rzeźbą umieszczono manierystyczne epitafia kazimierskich proboszczów.

Kaplica Górskich wystawiona została przez wójta Wawrzyńca (Lurensa) Górskiego w latach 1626-1629. Fundator spoczął po swojej śmierci pod kaplicą. Kaplica jest centralnokopułowa i nawiązuje porządkiem architektonicznym do kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu. Na jej sklepieniu znajdują się stiukowe sztukaterie ze złoceniami oraz polichromie. W ołtarzu widzimy obraz Matki Bożej Nieustającej



Fot. 39. Barwny korowód z okazji Festiwalu Śpiewaków i Kapel Ludowych w Kazimierzu Dolnym



Fot. 40. Kościół farny w Kazimierzu Dolnym

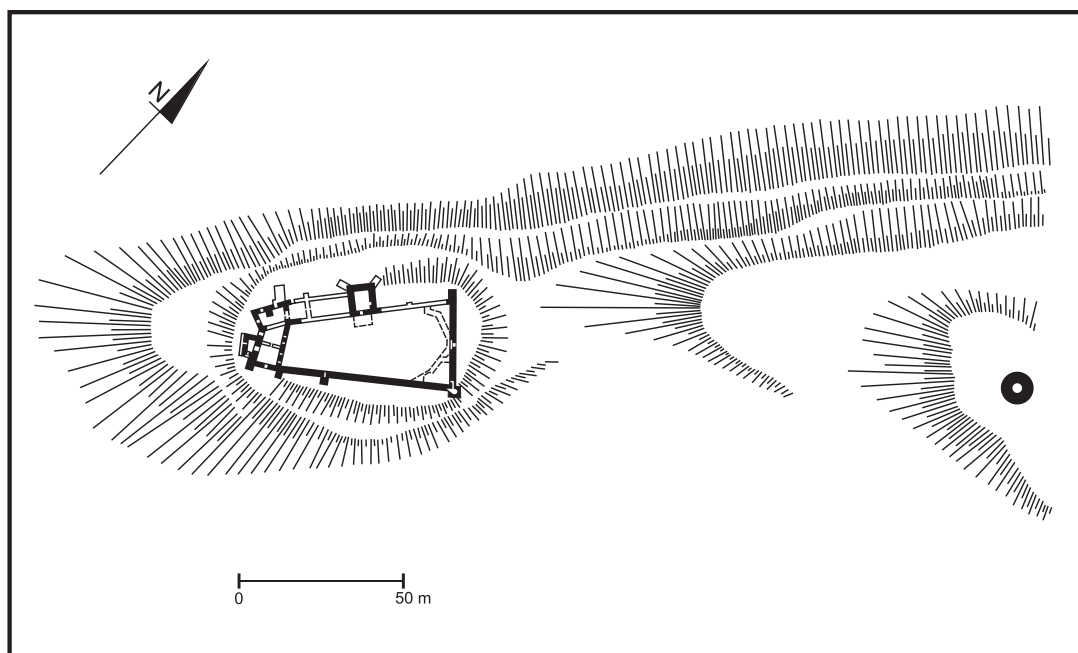
Pomocy; powyżej niego obraz przedstawiający św. Wincentego Ferreriusza - patrona pracujących na wysokości. W antepedium (dolna część ołtarza) znajdują się kurdybany. W nawie, przy stacjach Drogi Krzyżowej oraz na chórze muzycznym, znajdują się rzeźbione dzieciątka. Są to tzw. putta, wykonane prawdopodobnie przez Sebastiana Zeisla, rzeźbiarza dworu Czartoryskich w Puławach pod koniec XVIII

wieku. Przy tylnej ścianie nawy znajdują się renesansowe organy. Umieszczona na nich data 1620 r. pozwala przypuszczać, że są to jedno z najstarszych organów w Polsce. Instrument powstał najprawdopodobniej w warsztacie w Toruniu lub w Gdańsku. Posiada on dwie klawiatury ręczne i nożną (pedały), 35 głosów i 1436 piszczałek. Formą rzeźbiarską nawiązują one do architektury renesansowej.

Kazimierz Dolny

We wrześniu 2004 r. podczas prac badawczych odkryto w pobliżu chóru nieznanego dotychczas malowidło. Według wstępnych oględzin przedstawia ono głowę psa trzymającego niezidentyfikowany przedmiot. Z tyłu widoczny jest kostur (laska), a z boku fragment materii. Całość w kolorystyce czerwieni i bieli wykonana została w technice wapiennej. Ślady podobnych warstw malarskich odkryto również na ścianie wieży. Jest to pierwsze tego typu znalezisko w farze. Na ścianie zakrystii wisi obraz malowany na desce. Przedstawia on Trójkę Świętą i najprawdopodobniej pochodzi z nieistniejącego już ołtarza głównego. Powstał on w 1591 r. Obraz namalowany został pod koniec XVI wieku. Obok fary znajduje się wolno stojąca dzwonnica z końca XVIII wieku. W latach osiemdziesiątych XX wieku przywrócono jej pierwotny wygląd. Dziś mieści Galerię Letnią Muzeum Nadwiślańskiego oraz Muzeum Złotnictwa.

Powyżej fary zbudowany został zamek. Ma on kształt owalny, dostosowany do kształtu wzgórza, na którym stoi. Jest to zamek typu ogrodzieńca - wysokie mury otaczają dziedziniec. Na dziedzińcu znajdowała się studnia, głęboka na 300 łokci. Jest to bardzo prawdopodobne, bowiem współczesne studnie na wierzchołku sięgają niemal poziomu Wisły (mają więc ponad 80 m głębokości). Część mieszkalna zamku znajdowała się wewnątrz murów od strony miasta. Zamek wystawiono w latach czterdziestych XIV stulecia, po najeździe tatarskim na Lubelszczyznę, z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego. Był on częścią systemu warowni królewskich, które umacniały wschodnie granice kraju. W ten system obronny włączone były również zamki prywatne. W XV wieku dziedziniec zamkowy powiększono oraz wybudowano od strony Wisły wieżę mieszkalno-obronną. Pod koniec XVI wieku zamek przerobiono według ówczesnej mody, dodając elementy rene-



Rys. 8. Kazimierz Dolny. Plan współczesny zespołu zamkowego wg B. Guerquina, 1974

Źródło: Leksykon zamków w Polsce, Arkady, 2002, s. 208.



Fot. 41. Góra Trzech Krzyży w Kazimierzu Dolnym

sansowe. Korony murów oraz wieży ozdobiono attykami. Prawdopodobnie autorem tych przeróbek był zatrudniony przez Firlejów w pobliskim Janowcu Santi Gucci. Od XV wieku zamek wraz z kazimierskim wójtostwem dzierżawiony był przez ród Ostrowskich, a następnie przez Samborzeczkich. W XVI wieku wraz z kazimierskim starostwem niegrodowym dostał się wojewodzie lubelskiemu, Mikołajowi Kurozwęckiemu, a od niego przeszedł w ręce Firlejów. Po nich kolejnymi dzierżawcami zamku byli Radziwiłłowie, Lubomirscy i Sanguszkowie.

Od czasów potopu szwedzkiego zamek zaczął popadać w ruinę. Gościł w nim król szwedzki Karol Gustaw (1655 rok), car rosyjski Piotr I i król szwedzki Karol XII (początek XVII wieku). Po pierwszym rozbiórce Polski zamek był schronieniem konfederatów barskich, a po trzecim rozbiórce Austriacy wysadzili w powietrze część murów grożących

zawaleniem. Wtedy to zniszczone zostały renesansowe attyki. Podczas powstania listopadowego grupa polskich żołnierzy korpusu generała Juliana Sierawskiego, osłaniająca przeprawę przez Wisłę, broniła się na zamku aż do wyczerpania amunicji (18 kwietnia 1831 r.). Obecnie zamek zabezpieczono w formie tzw. trwałej ruiny i udostępniono za drobną opłatą zwiedzającym.

Na wschód od zamku stoi kamienna baszta. Ma ona 20 m wysokości i 10 m średnicy. Mury przy ziemi są grube na 4 metry, ale w miarę wysokości stają się cieńsze. Kiedy powstała - nie wiadomo. Prawdopodobnie zbudowano ją w XIII wieku i jest ona pozostałością po pierwszym, ziemno-drewnianym zamku, którego była centralną częścią. Wejście do baszty znajduje się 6 metrów nad ziemią. Baszta stanowiła prawdopodobnie punkt ostatniej obrony, a dostać się do niej można było

Kazimierz Dolny

jedynie po pomoście lub drabinie. W części poniżej wejścia znajdował się loch, do którego spuszczano więźniów skazanych wyrokiem starosty. Wyższa część wykorzystywana była jako pomieszczenie gospodarcze i magazyn. Baszta służyła również jako strażnica do poboru cła na przeprawie przez Wisłę. Miejscowe przekazy mówią, że baszta była niegdyś swoistą latarnią. Palono na niej ogniska, aby ułatwić retmanom i szyptom nawigację oraz wskazać położenie portu w Kazimierzu.

Z baszty roztacza się szeroki widok na część północną Małopolskiego Przełomu Wisły. Przy dobrej widoczności na horyzoncie można stąd zobaczyć Pasma Jeleniowskie i Łysogóry w Górach Świętokrzyskich. Czasami na Łysej Górze widać gołym okiem wieżę przekaźnika telewizyjnego (82 km w linii prostej od Kazimierza).

Ze wzgórza, na którym stoją baszta i zamek, schodzi się do głębokiego wąwozu. Dziś jego dnem przebiega ulica Zamkowa, która oddziela Wzgórze Zamkowe od Góry Trzech Krzyży, zwanej też Krzyżową Górą. Ze zbocza pod stojącymi trzema krzyżami, od których góra wzięła swoją nazwę, roztacza się wspaniały widok na kazimierski rynek i otaczającą go zabudowę miasteczka. Nad rynkiem góruje kościół i klasztor franciszkański z XVII wieku. Całość uzupełnia położony za klasztorem cmentarz parafialny, przeniesiony w to miejsce w XIX wieku. Dalej widać Wisłę i leżący na przeciwległym brzegu zamek w Janowcu.

Wspomniany kościół i klasztor dla franciszkanów reformatów wystawiono w XVII wieku na tzw. Plebaniej Górze. Wcześniej w miejscu, gdzie dziś stoi kaplica św. Rocha i Sebastiana, istniała szczelina skalna, do



Fot. 42. Ołtarz główny w kościele franciszkańskim w Kazimierzu Dolnym



Fot. 43, 44. Klasztor franciszkanów w Kazimierzu Dolnym, fragment wnętrza i wirydarz

której pogański lud wrzucał czarnego kogu-
ta w ofierze mieszkającemu tam demonowi.
Nazwa wzgórza wzięła się stąd, że do końca
XVI wieku mieszkał tu proboszcz parafii, czyli
pleban. Do kościoła i klasztoru prowadzą
zadaszone schody o sześćdziesięciu dREW-
nianych stopniach, zbudowane pod koniec
XVII wieku, w czasie wznoszenia nowego
kościoła. Obecny kościół pw. Zwiastowania
Najświętszej Marii Panny zbudowano na
miejscu istniejącej tu wcześniej kaplicy
Matki Bożej wzniesionej przez Przybyłów.
Pamiętką po tej kaplicy są kute z żelaza drzwi
z 1591 r. Od XVI wieku miejsce to uznane
zostało za Sanktuarium Matki Bożej. W 1627
r. na Plebanię Górę sprowadzono francisz-
kanów reformatów. Kościół wybudowany
w stylu barokowym ma sklepienie kolebkowe
z lunetami. Jest skromnie wyposażony.
W ołtarzu głównym znajduje się cudowny
obraz Najświętszej Marii Panny i Archaniola
Gabriela, który zwiastuje jej, że zostanie

Matką Syna Bożego. Obraz ten jest dziełem
miejscowego malarza Stanisława i nama-
lowany został w r. 1600. Za pierwowzór
posłużył miedzioryt Hendricka Goltziusa
z 1594 r. Obraz przyciąga do dziś wielu
pielgrzymów. Franciszkanie prowadzą od
połowy XVII wieku księgę łask i cudów, jakich
doznali wierni za sprawą Matki Bożej
Kazimierskiej. Obraz ukoronowany został
w 1986 r. złotą koroną papieską. Ołtarz
główny, barokowy, został zaprojektowany
przez Tomasza Hoffmanna, architekta z Pu-
ław, w drugiej połowie XVIII wieku. Z tyłu
znajduje się drugi ołtarz, a za nim chór
zakonny, gdzie franciszkanie zbierają się na
modlitwy.

W lewym bocznym ołtarzu znajduje się
obraz św. Antoniego pędzla Wojciecha Jaszczołda,
ucznia Marcello Bacciarellego. Arkadowe
wejście przy ołtarzu prowadzi do kaplicy
św. Rocha i Sebastiana. W prawym
ołtarzu umieszczono obraz św. Franciszka

Kazimierz Dolny

z Asyżu. Obok we wnęce usytuowano ołtarz św. Piotra z Alkantary, a naprzeciw niego ołtarz św. Józefa. Na ścianie od strony miasta widzimy epitafia dobrodziejów klasztoru, m.in. gmerk Przybyłów. Nietypowo usytuowana jest ambona. Umieszczenie jej z prawej strony kościoła umożliwiło wejście na nią bezpośrednio z klasztoru. W kościele znajdują się również skromne sześciogłose organy z połowy XIX wieku. W zakrystii zachowały się kute z żelaza drzwi, pochodzące jeszcze z pierwszej kaplicy. Na ich wewnętrznej stronie widnieje data 1591.

Na przyklasztornym cmentarzu, we wnękach otaczającego go muru, znajdują się stacje Drogi Krzyżowej. Stoi tu również słupowa kapliczka z rzeźbą Matki Bożej z 1930 r. Jest to dzieło jednorękiego rzeźbiarza, Jerzego Łopuszańskiego. Z przykościelnego placu roztacza się piękny widok na centrum miasteczka. Widać stąd dosko-

nałe oś urbanistyczną, powstałą w ciągu stuleci. Znajdują się na niej najważniejsze obiekty architektoniczne Kazimierza, ułożone jakby chronologicznie. Najwyżej stoi najstarsza budowla - baszta z XIII wieku. Niżej usytuowano w XIV wieku zamek, a jeszcze niżej renesansową farę. Najniższy poziom na tej osi stanowi rynek z otaczającymi go mieszczchańskimi kamienicami z przełomu XVI i XVII wieku. W prawo od zamku, na zboczu zwraca uwagę biała willa, zbudowana z miejscowego kamienia. Stanowi ona dominantę w krajobrazie, konkurującą z zamkiem i basztą. Postawił ją pod koniec lat trzydziestych XX wieku profesor Tadeusz Pruszkowski - według projektu Lecha Niemojewskiego - pomimo protestów miłośników miasteczka i perswazji znajomych. Miejscowa opowieść głosi, że Karol Siciński do końca życia nie chciał przyjąć do wiadomości istnienia willi. Pracowicie



Fot. 45. Widok na Wisłę z Albrechtówki koło Kazimierza Dolnego



Fot. 46. Muzeum Przyrodnicze w Kazimierzu Dolnym

wydrapywał ją na wszystkich zdjęciach z panoramą Kazimierza i zamalowywał na czarno.

Za kościelną kruchtą usytuowane jest wejście do klasztoru, zbudowanego w XVII wieku. Na parterze budynku znajdują się pomieszczenia gospodarcze, klasztorne muzeum oraz refektarz. Cele zakonników są na piętrze. Wirydarz, czyli wewnętrzny dziedziniec, otoczony jest krużgankiem. Na środku wirydarza znajduje się zabytkowa studnia z wielkim kołowrotem z 1629 r. Studnia ma 25 m głębokości. Poziom lustra wody sięga poziomu płynącej w dole Wisły. W krużgankach wirydarza znajdują się tablice, na których w sposób chronologiczny przedstawiono historię miasteczka, kazimierskiego zakonu franciszkanów i sanktuarium. W klasztornym muzeum przechowuje się stare księgozbiory, dzieła malarstwa i rzeźby, zbiory numizmatyczne oraz wiele innych interesujących eksponatów.

Przy wejściu do klauzury stoi zegar szafkowy z XVIII wieku.

Obok klasztoru, na murze kryjącym schody umieszczono tablice z nazwiskami mieszkańców Kazimierza, którzy zginęli w czasie drugiej wojny światowej z rąk hitlerowców oraz bezpośrednio po niej z rąk NKWD i UB. Pod murem stoi kapliczka wykonana w 1922 r. przez Aleksandra Żurakowskiego według projektu Jana Koszczyca-Witkiewicza. Poniżej znajduje się pomnik poświęcony ofiarom „krwawej środy”.

Kościół pw. św. Anny był dawniej kościołem szpitalnym pw. Ducha Świętego. Wzniesiony został w stylu barokowym w drugiej połowie XVII wieku na miejscu wcześniej stojącego tu drewnianego kościoła. Na jego ścianie szczytowej znajduje się wyryta data 1670. Swoją bryłą nawiązuje do fary. Obok kościoła widzimy budynek dawnego szpitala-przytułku dla starców i kalek. Barokowa budowla została wznie-

Kazimierz Dolny

siona w 1626 r. Obecnie mieści się w niej Kazimierski Ośrodek Kultury.

Na szczególną uwagę zasługują mieszczkańskie kamienice. Najcenniejsze z nich to kamienice Przybyłów - Mikołaja i Krzysztofa, stojące we wschodniej pierzei rynku. Na fasadach widzimy postacie patronów ich właścicieli, po lewej stronie św. Mikołaja w stroju biskupa, zaś po prawej św. Krzysztofa, patrona kupców i podróżnych. Święty Krzysztof przedstawiony jest jako potężny brodaty mężczyzna podpierający się wyrwanym drzewem. Frontony kamienic są dosłownie przeładowane dekoracjami. Płaskorzeźby przedstawiają głównie postacie biblijne oraz świętych. Obok nich widać sylwetki zwierząt i ornamenty roślinne. Treści biblijne i religijne w zdobieniach fasad miały w dobie reformacji świadczyć o przywiązaniu właścicieli kamienic do wiary katolickiej.

Pod oknami pierwszego piętra kamienicy pod św. Mikołajem widzimy cztery walczące ze sobą parami zwierzęta. Pierwsza



Fot. 48. Portal w kamienicy Celejowskiej w Kazimierzu Dolnym



Fot. 47. Kamienice Przybyłów przy rynku w Kazimierzu Dolnym

para to walczący z lwem gryf, druga - kozioł z lisem. Dziś symbolikę tych rzeźb tłumaczy się cechami charakteru, jakie powinien posiadać dobry kupiec. Gryf symbolizuje lotność, lew waleczność, kozioł upór, a lis chytryść i przebiegłość. Wiadomo jednak, że pierwotnie lis był baranem, a cała scena prawdopodobnie nawiązywała do wizji proroka Daniela ze Starego Testamentu. Zwraca też uwagę scena z pierwszego piętra kamienicy pod św. Krzysztofem, która prawdopodobnie przedstawia małżeński trójkąt. Po lewej ręce widzimy patrzącego ponuro przed siebie mężczyznę i jego małżonkę wyraźnie romansującą z sąsiadem. Małżonka tego drugiego pokazuje romansującej parze „gest Kozakiewicza”. Obydwie kamienice posiadają arkadowe podcienia i są nadbudowane przez dekoracyjne attyki. W środkowej części attyki kamienicy pod św. Mikołajem widoczny jest rodowy gmerk Przybyłów - inicjały Mikołaja Przybyły - MP. Gmerk ma postać podwójnej, skierowanej ku górze strzały. Całość umieszczona jest na ozdobnym kartuszu, z datą 1615. Kamienice świetnie oddają ducha

epoki, w której powstały, jak również mentalność ich właścicieli i ówczesnej obyczajowości. Niedoskonałości w pełni obrazują prowincjonalny, artystyczny prymitywizm wykonawcy.

Na południowej pierzei rynku stoi barokowa kamienica Gdańska z 1795 r. Całość zabudowy Rynku sprawia wrażenie starej, zabytkowej. Pamiętać jednak musimy, że większość tej zabudowy powstała według projektów Karola Sicińskiego w ramach odbudowy Kazimierza ze zniszczeń wojennych. Według jego projektu wybudowano w zachodniej pierzei Dom Pracy Twórczej Architektów Polskich SARP, uzupełniając lukę po kamieniczkach zniszczonych w czasie wojny. Pośrodku kazimierskiego rynku znajduje się studnia z przełomu XVIII i XIX wieku zbudowana prawdopodobnie przez architekta Albrechta Zielcherta. Dzisiejszy kształt studnia uzyskała w 1915 r. dzięki projektowi Jana Koszycz-Witkiewicza.

Przy ul. Senatorskiej, ciągnącej się wzdłuż Grodarza, stoi kamienica Celejowska, uznawana za najpiękniejszą renesansową kamienicę mieszczańską w Polsce. Elewacja pokryta jest boniowaniem, czyli tynkiem naśladowującym kamienny budulec. Dekoracje są skromne i wykonane ze smakiem artystycznym. Jedynie obramowania okien i drzwi mają bogatszą ornamentykę. Całość zwieńczona jest wspaniałą attyką, którą od części mieszkalnej oddziela potężny gzyms. Zwieńczenie attyki zdobią postacie lwów, gryfów i maskaronów. W dolnej jej części znajdują się arkadowe muszle. We wnękach stoją postacie Chrystusa Zbawiciela Ziemi (Salvator Mundi), Matki Bożej Królowej Niebios oraz św. Bartłomieja - patrona właściciela. Jest również postać św. Jana Chrzciciela, patrona syna właściciela, Jana Celeja. W kamienicy mieści się Oddział Muzeum Nadwiślańskiego. Na parterze budynku zobaczymy stałą ekspozycję obra-



Fot. 49. Kirkut w Kazimierzu Dolnym



Fot. 50. Cmentarz żołnierzy radzieckich w Kazimierzu Dolnym

zującą historię Kazimierza, na piętrze zbiory malarstwa i grafiki.

Kamienica Górskich wybudowana została w 1607 r. przez Wawrzyńca (Lurensa) Górskiego. Nad wejściem widoczny jest gmerk z inicjałami „L.G.”, a pod oknami pierwszego piętra odsłonięte zostało sgrafitto. W kamienicy mieści się Urząd Miasta.

W otoczeniu Małego Rynku znajdujemy ślady dawnego, żydowskiego Kazimierza. Tu, między kościołem św. Anny i wschodnią pierzeją rynku, mieszkała żydowska biedota. Kres ich egzystencji w miasteczku położyli hitlerowcy, którzy w 1942 r. wywieźli większość mieszkańców do obozów zagłady i wymordowali. Zwraca uwagę synagoga zbudowana z miejscowego, białego kamienia. Kryta jest ona łamanym dachem. Pierwotnie był to budynek z drugiej połowy XVIII wieku. Zniszczony podczas ostatniej wojny został odbudowany przez Karola Sicińskiego w latach pięćdziesiątych i zaadaptowany na

kino. Według jego projektu odrestaurowano również drewniane jatki koszerne pochodzące z przełomu XVIII i XIX wieku.

Willa Pod Wiewiórką, popularnie zwana „Kuncewiczówką” zbudowana została w latach 1934-1936 według projektu Karola Sicińskiego. Drewniany dom posadowiono na wysokiej, kamiennej podmurówce z kazimierskiej opoki. Pod progiem zamurowano dwie książki: Jerzego Kuncewicza „Przebudowa” i Marii Kuncewiczowej „Dwa księżycy”. Wewnątrz zachowano wystrój z lat, kiedy dom był użytkowany przez gospodarzy. Zwraca uwagę oryginalny huculski piec kaflowy. Zgodnie z życzeniem właścicielki, Marii Kuncewiczowej, dom nie stał się tylko muzeum, ale gości dziś pisarzy i artystów, którzy pracując tu twórczo, pełnią jednocześnie rolę kustoszy.

Kębło (51°17'N, 22°07'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim.

Wieś zasłynęła jako miejsce cudownego ocalenia jeńców z rąk tatarskich w początku września 1278 r. Przy drodze do Wąwolnicy, w dolinie, Tatarzy rozbili obóz. Zgromadzili w nim łupy i jeńców. Na znajdującym się tu głazie ustawili figurę Matki Bożej. Wiedząc, jaką czcią otaczają ją chrześcijanie, urządzili sobie z niej kpiny i szydzili. Nagle nad figurą ukazała się niezwykła jasność i zaczęła wraz z nią unosić się do góry. Figura stanęła na przeciwnym zboczach, na lipie, uchodząc z rąk niewiernych. Tatarzy, widząc to, w popłochu zaczęli uciekać porzucając jeńców oraz wozy z łupami. Po ich ucieczce figura znów stanęła na swoim miejscu na kamieniu. Wieść o cudzie rozeszła się szeroko. Dziedzic Wąwolnicy, Otto Jędrzejczyk, wybudował obok cudownego miejsca drewniany kościół pw. Najświętszej Marii Panny, w którym umieszczono figurkę. Przeniesiono ją za zgodą papieża Klemensa XII do okazalszego

kościół w Wąwolnicy w 1700 r. Kościółek został potem rozebrany. Dzisiaj w miejscu objawienia stoi niewielka kapliczka, wybudowana na znajdującym się tu głazie przez ociemniałego F. Kempnińskiego z Wąwolnicy. Figura, uchodząca za cudowną, pozostaje w kaplicy obok wąwolnickiego kościoła do dzisiaj. Wykonana została ona z drewna lipowego w nieznannej pracowni pomorskiej lub śląskiej około r. 1440. Jej pierwowzorem była kamienna rzeźba tzw. Pięknej Madonny z Vimpergu.

Majątek Kębło na początku XIX wieku należał do Czartoryskich, którzy utracili go po upadku powstania listopadowego. Przejęła go wtedy rodzina Wessłów. Wzniesli oni w 1880 r. na wzgórzu pałac otoczony dziesięciohektarowym parkiem. Rodzina ta była źle postrzegana przez miejscowe społeczeństwo, jako wysługująca się caratowi. Wrogość stała się tak duża, że na przełomie



Fot. 51. Kębło. Kaplica z kopią figury Matki Bożej Kębelskiej postawiona na miejscu objawienia

Klementowice

XIX i XX wieku właściciele zostali zmuszeni do sprzedaży majątku. Kupił go Antoni Rostworowski, który wkrótce zaangażował się w działalność społeczną. Założył kółka rolnicze w okolicy, spółdzielnię mleczarską w Rogalowie, wspierał finansowo szkoły rolnicze, a w swoim majątku organizował tajne obozy harcerskie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości nadal prowadził - już legalnie - swoją działalność. W Kębłach wznosił czteroklasową szkołę dla dzieci robotników folwarcznych oraz zaangażował się w organizację Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rostworowscy utracili swój majątek w 1944 r. na mocy dekretu PKWN. Obecnie w pałacu mieści się szkoła specjalna z ośrodkiem hipoterapii.

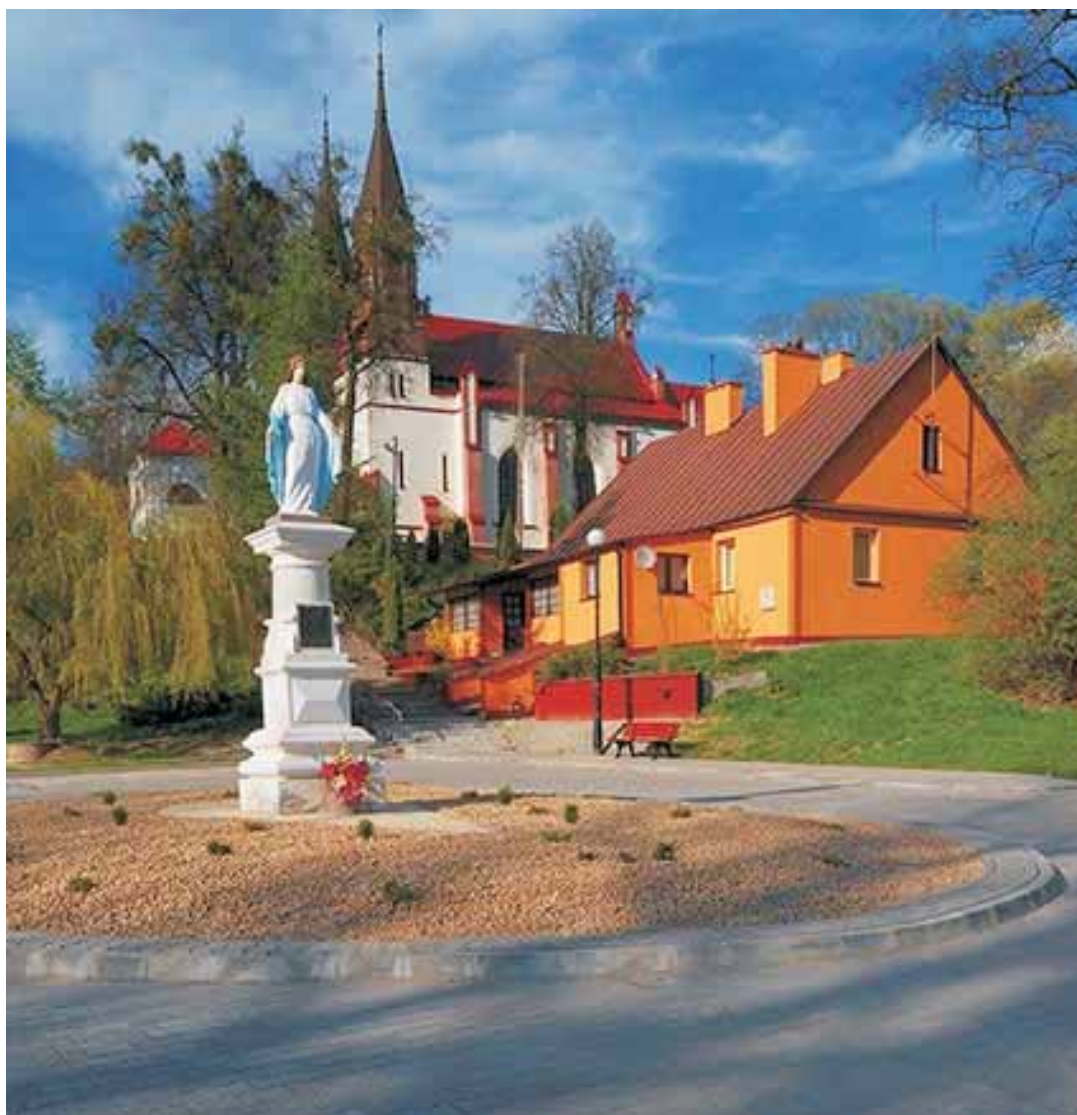
Klementowice (51°21'N, 22°08'E), wieś w gminie Kurów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Wieś założył pod koniec XIV wieku Klemens herbu Szreniawa. Parafia powstała tu w 1418 r. Uposażona została przez właściciela Klementowic, Płonek i Bochołnicy - Piotra. W tym samym roku wzniesiono pierwszy drewniany kościół, który później został zniszczony przez protestantów.

Następny kościół z modrzewia postawiony został według projektu Tylmana z Gameren w drugiej połowie XVII wieku, z fundacji Adama Kotowskiego, ówczesnego właściciela dóbr kurowsko-klementowskich. Na przełomie XVIII i XIX wieku właścicielem majątku był Ignacy Potocki, jeden z twórców Konstytucji 3 Maja i działacz Komisji Edukacji Narodowej, a w latach 1819-1863 kasztelan Leon Dembowski znany ze swoich konserwatywnych poglądów. Jego synem był Edward Dembowski (1822-1846), nazywany „czerwonym kasztelanem” - organizator nieudanego powstania krakowskiego w 1846 r. W roku 1863 w Klementowicach oddział Grzymały przygotowywał się do bitwy pod Żyrzynem.

Obecny kościół pw. św. Klemensa i św. Małgorzaty wzniesiono w latach 1914-1927 według projektu Władysława Łaszkiwicza. Jest to budowla murowana z cegły, w stylu neogotyckim, trójnawowa, z dwoma wyniosłymi wieżami na frontonie. Z poprzedniego kościoła przeniesiono ołtarze, ambonę i chrzcielnicę, zaprojektowane przez Tylmana z Gameren, a wykonane przez Wilhelma Barszcza z Warszawy w 1689 r.



Fot. 52. Neogotycki kościół parafialny w Klementowicach



Fot. 53. Figura Matki Bożej na tle kościoła w Klementowicach

W ołtarzu głównym umieszczono obrazy św. Małgorzaty i Matki Bożej, a w ołtarzach bocznych - Matki Bożej Różańcowej i Matki Bożej Anielskiej. Na chórze muzycznym znajdują się organy z 1899 r. Obok kościoła ustawiono w 1905 r. figurę Matki Bożej na pamiątkę odzyskania wolności religijnej. W ogrodzeniu ustawiono w 1972 r. figurę Pana Jezusa Pasterza. Na cmentarzu znajduje się murowana kaplica przedpogrze-

bowa z 1870 r. fundacji Ludwika Klemensowskiego. W pobliżu wsi odkryto cmentarzysko z grobami z czasów kultury amfor kulistych oraz z okresu kultury pucharów lejkowych.

Klikawa (51°25'N, 21°55'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wymieniona została w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako jeden z folwarków wchodzących w skład dóbr Klikawa.

Klin



Rys. 9. Herb Końskowoli

Klin (51°31'N, 22°11'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.

Kłoda (51°25'N, 22°13'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Część wsi nosi nazwę Mała Kłoda. Wieś wymieniona w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku.

Kochanów (51°23'N, 21°51'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.



Fot. 54. Wnętrze kościoła parafialnego w Końskowoli

Końskowola (51°25'N, 22°03'E), wieś, siedziba gminy na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Miejskowa legenda wiąże nazwę wsi z osobą pewnego chłopca, który wracał konnym zaprzęgiem do domu mocno podchmielony. Wcześniej uczcił w ten sposób szczególnie udaną transakcję na jarmarku. Na rozstajach dróg chciał skręcić w jedną stronę, ale koń uparcie skręcał w drugą. Wreszcie chłopca dał za wygraną i pozwolił koniowi iść w swoją stronę. Okazało się, że mądre zwierzę dowiozło go do domu. Od tego zdarzenia powstała na rozstajach dróg wieś zaczęto nazywać „Końską Wolą”.

Wieś lokowana była prawdopodobnie w XIV wieku jako Wola Witowska. Pod koniec tegoż stulecia we wsi wzniesiono pierwszy kościół drewniany i erygowano parafię. Początkowo właścicielem wsi oraz tzw. klucza końskowolskiego był Dzierżaw z Konina, a następnie jego synowie. Kiedy właścicielem wsi został Jan z Konina zaczęto ją nazywać Wolą Konińską lub Konińską Wolą. Pierwsze pisane wzmianki o Końskowoli znajdują się w Liber beneficiorum Jana Długosza. Kolejnymi jej właścicielami byli Tęczyńscy, którzy wystawili tu murowany dwór obronny, zwany fortalicją. Pozostałości tego dworu zachowały się we fragmentach budynku plebanii. Gabriel Tęczyński za swoją siedzibę obrał Końskowolę. Stąd wyruszył on z Janem Olbrachtem na wyprawę mołdawską, w czasie której poległ w 1497 r. Po jego śmierci dziedzicem Końskowoli został Andrzej Tęczyński. W 1532 r. uzyskał dla Końskowoli prawa miejskie. Ufundował on w 1545 r. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Apostoła, w którym został pochowany. Jego syn, Gabriel był kolejnym właścicielem miasta. Za jego życia wzniesiono nowy kościół szpitalny pw. św. Anny. W 1617 r., po śmierci Gabriela Tęczyńskiego, miasto przeszło w ręce księcia Krzysztofa Zbaraskiego, który



Fot. 55. Kościół parafialny w Końskowoli

osiadł w zamku Tęczyńskich. Ściągnął on do Końskowoli wiele zannych osobistości życia kulturalnego oraz powiększył bibliotekę. Odbudował również w 1627 r. zniszczony przez pożar kościół i w tym samym roku zmarł. Po jego śmierci miasto wykupił Jan Tęczyński. Następnie przeszło ono w ręce Daniłowiczów, Opalińskich i Lubomirskich. W czasach księcia Stanisława Herakliusza Lubomirskiego miasto stało się lokalnym ośrodkiem administracyjnym, handlowym i kulturalnym. Końskowolę upodobała sobie Zofia, żona Stanisława Lubomirskiego. Pracujący przy przebudowie zamku w Puławach Tylman z Gameren dokonał przebudowy kościoła parafialnego. Jednak w czasie trwania tych prac Zofia zmarła. W kościele zachował się jej nagrobek autorstwa Tylmana z Gameren z wrytym wierszem napisanym przez jej męża. Po śmierci Lubomirskiego miasto jako wiano jego córki Elżbiety przeszło w ręce Sieniawskich. Elżbieta do-

kończyła przebudowę kościoła. Następnie miasto stało się własnością rodziny Czartoryskich.

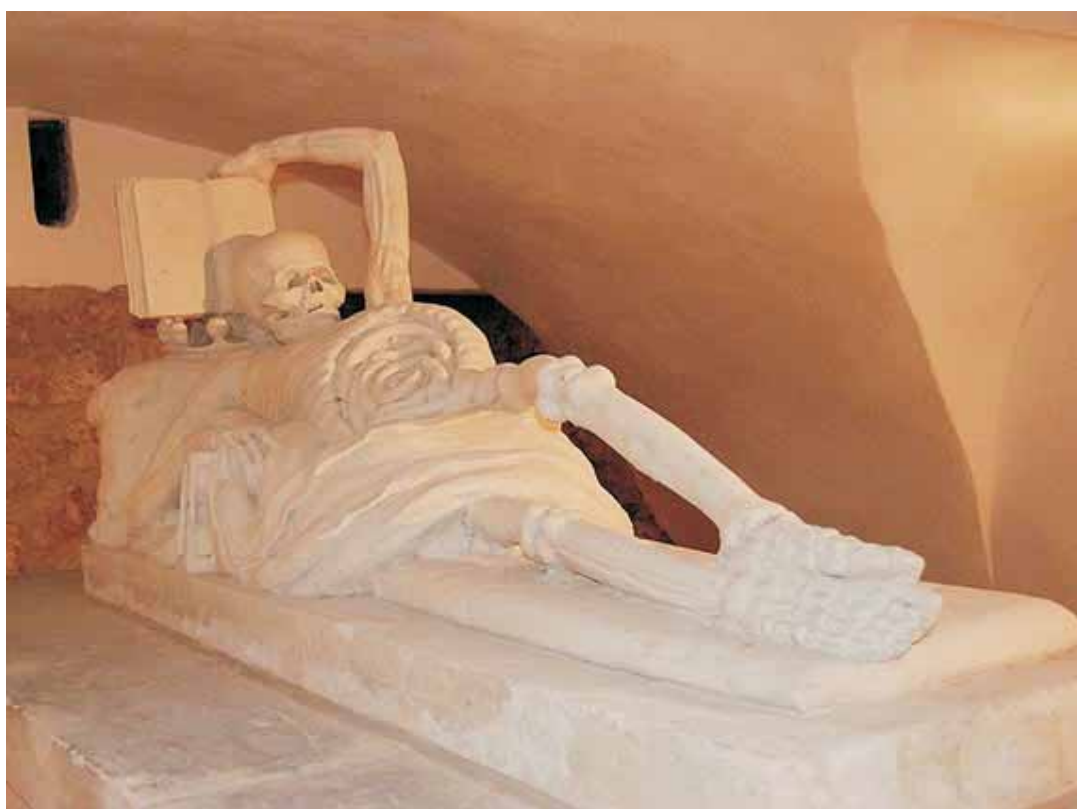
Czartoryscy sprowadzili z Saksonii sukienników. Izabela Czartoryska założyła w okolicy pierwszy ogród różany, dając początek upraw w tym rejonie ozdobnych krzewów. W XIX wieku miasto stało się ośrodkiem przemysłu włókienniczego, który przyciągnął licznych emigrantów, dzięki czemu znacznie wzrosła liczba mieszkańców. W okresie powstania styczniowego wielu mieszczan wzięło udział w walkach z Rosjanami. Karą za to było pozbawienie Końskowoli w r. 1870 praw miejskich i zdegradowanie jej do roli osady. Kolejne wystąpienia ludności przeciwko władzy carskiej nastąpiły w r. 1905, kiedy to Kozacy rozpędzili manifestację pierwszomajową. Nie przeszkodziło to jednak w organizowaniu kolejnych manifestacji. W momencie wybuchu pierwszej wojny światowej

Końskowola

Rosjanie ewakuowali w głąb Rosji zakłady przemysłowe oraz spalili część miasteczka i wcielili do wojska grupę mężczyzn. W latach międzywojennych podjęto bezskuteczne starania o przywrócenie Końskowoli praw miejskich. W czasie wojny obronnej we wrześniu 1939 r. Końskowolę szczęśliwie ominęły naloty Luftwaffe, które zniszczyły sąsiednie Puławy i Kurów. Kontyngenty nałożone przez okupanta zobowiązywały ludność miasteczka do utrzymania 22 tysięcy Niemców. W 1940 r. istniał tu obóz jeniecki, a w latach 1941-1943 obóz pracy, którego więźniowie zatrudnieni byli przy przebudowie linii kolejowej. Hitlerowcy założyli tu także obóz dla Żydów z Puław i ze Słowacji. Przebywało w nim prawdopodobnie około 4 tys. osób. Część z nich została zamordowana w 1942 r. w pobliskim lasku, a pozostałych wywieziono do obozu zagła-

dy w Sobiborze (pow. włodawski). Nie zachował się stary i nowy kirkut. Ten ostatni zniszczyli podczas okupacji Niemcy. Do dziś przetrwała tylko jedna macewa. W lipcu 1944 r. wycofujący się Niemcy mieli podpalić osadę. Przeciwko nim wystąpili jednak mieszkańcy wsparci przez oddziały Kedywu i Batalionów Chłopskich (BCh). W trakcie tych walk do miasteczka wkroczyły oddziały Armii Krajowej (AK) oraz Armii Czerwonej. Obecnie trwają starania o przywrócenie Końskowoli praw miejskich.

Obecny kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Apostoła wzniesiono z fundacji księdza Stanisława Lisowicza na miejscu wcześniejszego, spalonego w 1617 r. kościoła murowanego. Kościół ten został ponownie spalony w czasie wojen szwedzkich. Dzięki staraniom Augusta i Zofii Czartoryskich w latach 1729-1730 przystą-



Fot. 56. Symbolika marności w krypcie kościoła parafialnego w Końskowoli



Fot. 57. Kościół szpitalny w Końskowoli

piono do jego odbudowy. Pracami kierował wówczas architekt Józef Meyer. Jest to barokowa, trójnawowa budowla murowana. Do prezbiterium przylega zakrystia. W czasie przebudowy w r. 1730 dobudowano kaplice połączone z bocznymi nawami. We frontonie kościoła znajdują się dwie wieże, a nad nawą główną - wieżyczka na sygnaturkę. Nawę główną przykrywa sklepienie kolebkowe z lunetami. Umieszczono tu barokowy, drewniany ołtarz główny. Znajdują się w nim obrazy Serca Pana Jezusa, Matki Bożej oraz posągi Chrystusa Ukrzyżowanego, Mojżesza i Abrahama z XVII wieku. Ołtarz powstał

w pierwszej połowie XVIII wieku z fundacji Augusta Aleksandra Czartoryskiego. Nawy boczne przykryte są sklepieniami żaglowymi. Umieszczono tu sześć barokowych ołtarzy bocznych, m.in. z obrazem św. Antoniego pędzla Wojciecha Gersona oraz św. Walentego - Józefa Buchbindera. We wnętrzu kościoła znajduje się kamienna kropielnica z XVII wieku oraz organy wykonane w 1935 r. przez S. Jagodzińskiego z Garbatki. W 1992 r. w podziemnej krypcie Suchodolskich odkryto barokowy sarkofag kamienny z rzeźbą naturalnej wielkości zwaną vanitas. Jest to motyw marności i na-

Kośmin

dziei na zmartwychwstanie. Rzeźba przedstawiająca trupa w stanie rozkładu została wykonana z wapienia kredowego prawdopodobnie w czasach Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Możliwe, że jej autorem jest włoski rzeźbiarz pracujący w tym czasie na dworze Lubomirskich - Ambrosio Gutti z Lugano. Jest to jedyna tego typu rzeźba barokowa w Polsce. Koło kościoła znajduje się nagrobek Franciszka Dionizego Książczyna oraz tablice upamiętniające Grzegorza Piramowicza oraz Franciszka Zabłockiego, którzy byli związani z Końskowolą.

Kościół szpitalny pw. św. Anny i św. Marka Ewangelisty wzniesiony został w latach 1611-1613 w stylu renesansu typu lubelskiego. Jego bryła przypomina nieco kazimierską farę. Ma on otwory strzelnicze, zatem mógł pełnić funkcje obronne. Na sklepieniu znajdują się manierystyczne dekoracje. W ołtarzu głównym umieszczono obrazy lubelskiego malarza Stanisława

Szczerbica. Środkowy obraz z datą 1618 przedstawia Świętą Annę Samotrzecią. Obok kościoła stoi dom szpitalny z lat 1644-1650, przebudowany w drugiej połowie XVIII wieku. Od 1945 r. jest on siedzibą zgromadzenia sióstr benedyktynek misjonek. Po przeciwnej stronie drogi znajduje się budynek plebanii. Prawdopodobnie był to niegdyś dwór obronny Tęczyńskich. Do czworobocznego założenia głównego dobudowano w XIX wieku boczne skrzydło. W rynku zachował się dawny ratusz z 1775 r. Został on mocno przebudowany - w 1960 r. dostawiono wieżę. Obecnie pełni on funkcję remizy strażackiej. W dawnych zabudowaniach folwarcznych z XVIII i XIX wieku mieszczą się obecnie placówki handlowe i usługowe.

Kośmin (51°34'N, 22°00'E), wieś w gminie Żyrzyn, w Pradolinie Wieprza, na lewym brzegu Wieprza. Wieś znana była od XII



Fot. 58. Zabytkowy budynek dawnej szkoły w Końskowoli, wzniesiony około 1923 r.



Fot. 59. Dwór w Kośminie

wieku, kiedy należała do opactwa benedyktynów w Sieciechowie. W XV wieku Kośmin stał się siedzibą szlachty zagrodowej. W końcu XIX wieku dobra kościńskie nabyli Kossakowie, którzy wzniesli tu murewany dwór na miejscu wcześniej istniejących budynków. Tu przyszła na świat pisarka Zofia Kossak-Szczucka (1889-1968). Kossakowie sprzedali majątek w 1911 r. Zofii Zalewskiej. Ostatnimi właścicielami byli Anna Miklaszewska, Andrzej Miklaszewski i Tadeusz Tański. Z obawy przed zbliżającą się Armią Czerwoną opuścili oni dwór w 1944 r. przy pomocy Armii Krajowej (AK). Majątek został przejęty przez państwo.

Dwór jest budynkiem parterowym z piętrowym ryzalitem. Przykrywa go wielospadowy dach. W otoczeniu jest park, w którym zachowały się fragmenty pierwotnego drzewostanu. Uzupełniają go naturalne zadrzewienia nadrzeczne oraz powojenne nasadzenia - aleja dojazdowa z topoli

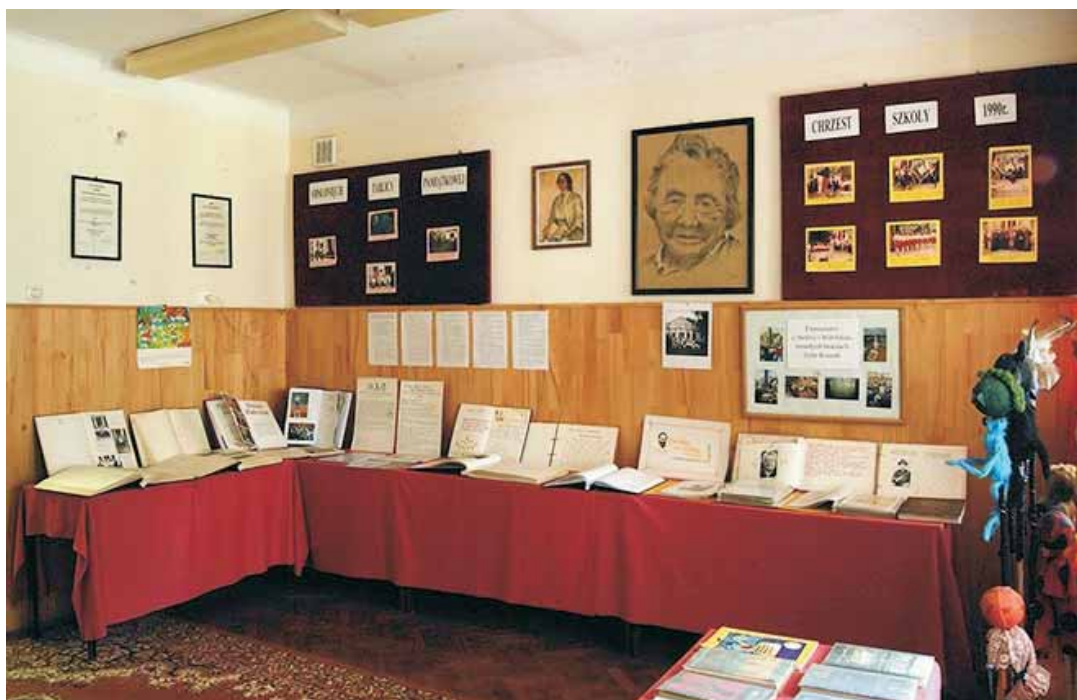
kanadyjskiej. We wnętrzach mieści się obecnie szkoła, przy której zorganizowano Izbę Pamięci Zofii Kossak-Szczuckiej oraz Izbę Regionalną prezentującą zbiory etnograficzne z okolic Kościna.

Kotliny (51°29'N, 22°10'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego, jako należąca do dóbr Żyrzyn.

Kowala (51°27'N, 21°55'E), wieś w gminie Puławy, na krawędzi Równiny Radomskiej i w Dolinie Środkowej Wisły.

Kozienicka, Równina jest mezoregionem wchodzącym w skład makroregionu Niziny Środkowomazowieckiej. Jej powierzchnię tworzy zdenudowana w wyniku procesów peryglacialnych równina. Na rozległych powierzchniach wiatry uformowały z zalegają-

Kozioł



Fot. 60. Izba Pamięci Zofii Kossak-Szczuckiej w Koźminie

cych tu piasków wydmy. Przez mezoregion płynie rzeka Radomka (lewy dopływ Wisły, o długości około 98 km). Równinę porastają lasy, będące pozostałością dawnej wielkiej Puszczy Kozienickiej. W 1983 r. utworzono tu Kozienicki Park Krajobrazowy. Największymi miastami są położone w województwie mazowieckim Kozienice i Pionki. Niewielki fragment mezoregionu w okolicy Góry Puławskiej, na lewym brzegu Wisły, znajduje się w granicach powiatu puławskiego.

Kozioł (51°32'N, 22°11'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.

Kurów (51°23'N, 22°11'E), wieś, siedziba gminy na Równinie Lubartowskiej, nad Kurówką. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1185 r. Istniał tu wtedy drewniany kościół pw. św. Idziego. W 1330 r. powstał tu gród nadany przez Władysława Łokietka Kurowskim. W 1442 r. Piotr Kurowski lokował tu miasto na prawie

magdeburgskim. W XV wieku miasto stało się własnością Zbąskich, którzy w XVI wieku zmienili wyznanie na kalwińskie. Kurów stał się jednym z ośrodków ruchu kalwińskiego na Lubelszczyźnie. Kalwini zajęli wówczas kościół św. Idziego. W Kurowie byli oni jeszcze w XVIII wieku. Żoną Bogusława Jana Zbąskiego, który zmarł na skutek ran odniesionych w bitwie pod Wiedniem, była Anna Stanisławska (między 1651 a 1654-1700 lub 1701) uznawana za pierwszą polską pisarkę. Opisała ona dzieje swoich trzech małżeństw w dziele z 1685 r. pt. „Transakcja albo spisanie całego życia jednej sieroty przez żalosne treny od tejże samej spisane”. Pod koniec jej życia majątek kurowski przeszedł w ręce Adama Kotowskiego. Po jego śmierci referendarz koronny Stanisław Szczuka namówił braci Kotowskiego do sprzedaży praw spadkowych. Nabył je za niewielką sumę i wszedł w posiadanie Kurowa. Od Szczuków majątek nabyli Potoccy. W 1783 r. Ignacy Potocki założył tu

szkołę parafialną, którą prowadził Grzegorz Piramowicz. Jego brat Stanisław Kostka Potocki przy pomocy Chrystiana Piotra Aignera zaprojektował i wystawił wspaniałą rezydencję w pobliskim Olesinie.

W pierwszej połowie XIX wieku miasto należało do Zbyszewskich. Córką Zygmunta Zbyszewskiego była Paulina Zbyszewska, wykształcona, słynna erudytką, władająca kilkoma językami, bliska przyjaciółka pisarki Narcyzy Żmichowskiej, która dwukrotnie gościła u niej w Kurowie.

W okresie powstania listopadowego, 3 marca 1831 r. oddziały dowodzone przez generała Józefa Dwernickiego stoczyły pod Kurowem zwycięską bitwę z Rosjanami. Jeszcze w tym samym roku 12 września miasto zostało opanowane przez dwa szwadrony jazdy polskiej. Wzięto do niewoli około dwustu żołnierzy rosyjskich. W czasie powstania styczniowego, 24 stycznia 1863 r.

Rys. 10. Herb Kurowa



oddziały dowodzone przez Frankowskiego i Zdanowicza zaatakowały koło miasta furgon pocztowy i pokonały ochraniającego go oddział Kozaków. W potyczce poległ Jan Zdzitowiecki, który jest pochowany na miejscowym cmentarzu. Później organizowany był tu obóz powstańczy. W 1870 r. władze carskie pozbawiły Kurów praw miejskich.

Od 1 do 3 sierpnia 1915 r. w okolicach Kurowa trwały ciężkie walki pomiędzy armią



Fot. 61. Wnętrze kościoła parafialnego w Kurowie

Kurówka



Fot. 62. Renesansowy kościół parafialny w Kurowie

niemiecko-austriacką i rosyjską. Podczas wojny obronnej 8 września 1939 r. miasteczko zostało zbombardowane przez lotnictwo niemieckie. Zginęło wielu żołnierzy i cywilów, a zabudowa centrum spłonęła. Wojska hitlerowskie wkroczyły do Kurowa 15 września 1939 r. W 1942 r. wywieziono stąd do obozu zagłady w Sobiborze (pow. włodawski) około 1300 Żydów. Po wojnie krótko uczył w szkole Czesław Janczarski (1911-1971), twórca postaci Misia Uszatka i pisma dla małych dzieci „Miś”. Tutaj urodził się jego syn - pisarz i scenarzysta filmowy Jacek Janczarski (1945-2000).

Kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archanioła jest budowlą powstałą etapami. W XVI wieku powstało obecne prezbiterium. Później kościół rozbudowali Zbąscy, a nawy boczne dostawiono w XVIII wieku. We wnętrzu znajduje się nagrobek Stanisława Zbąskiego z 1587 r. wykonany przez Santi

Gucciego. Koło kościoła stoi dzwonnica z XVIII wieku, a w jego pobliżu znajduje się klasycystyczna plebania. Została ona wzniesiona dla Grzegorza Piramowicza w latach 1778-1782 według projektu Stanisława Kostki Potockiego i architekta Stanisława Zawadzkiego. Jest to jedna z pierwszych budowli klasycystycznych na Lubelszczyźnie. W pobliżu jest budynek wikariatu i szkoły parafialnej założonej przez Ignacego Potockiego i Grzegorza Piramowicza. Koło kościoła w celach dekoracyjnych rozmieszczono potężne głazy narzutowe (eratyki).

Kurówka, rzeka, prawy dopływ Wisły, o długości około 50 km i powierzchni zlewni 374,4 km², płynie przez Wysoczyznę Lubartowską. Rzeka zaczyna się w małym stawie we wsi Piotrowice Wielkie (pow. lubelski), na Płaskowyżu Nałęczowskim. Uchodzi do Wisły koło Wólki Profeckiej, która jest obecnie częścią Puław. W pobliżu ujścia bieg rzeki został mocno zmieniony podczas budowy Zakładów Azotowych. Rozdziela się ona na dwa ramiona. Lewe ramię skierowane jest wprost do Wisły, prawe - przecina teren zakładu. Odnoga ta kończy się w starorzeczu koło Wólki Gołębskiej. Nad rzeką położone są Garbów (pow. lubelski), Markuszów, Kurów, Końskowola.

L**as Stocki** (51°22'N, 22°04'E), wieś w gminie Końskowola, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Koło wsi 24 maja 1945 r. doszło do bitwy pomiędzy oddziałami Armii Krajowej (AK) oraz ugrupowania Wolność i Niezawisłość (WiN), dowodzonymi przez majora Mariana Bernaciaka (1917-1946), pseudonim Orlik, z żołnierzami NKWD, UB i MO. Po całodziennym bitwie partyzanci pokonali przeważające siły broniące nowej władzy. We wsi wzniesiono pomnik z napisem upa-

miętniającym te wydarzenia oraz poległych partyzantów.

Leokadiów (51°24'N, 21°47'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wzmiankowana była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako wchodząca w drugą połowę XIX wieku w skład gminy Góra Puławska oraz będąca częścią folwarku Smogorzów. Niemcy rozstrzelali tu 14 stycznia 1944 r. 33 mieszkańców Leokadiowa, Góry Puławskiej, Zwolenia i okolicznych miejscowości. Powodem przeprowadzenia egzekucji było podejrzenie o współpracę z Ruchem Oporu. W miejscu zbrodni znajduje się symboliczna mogiła z wrytymi na płycie nazwiskami pomordowanych.

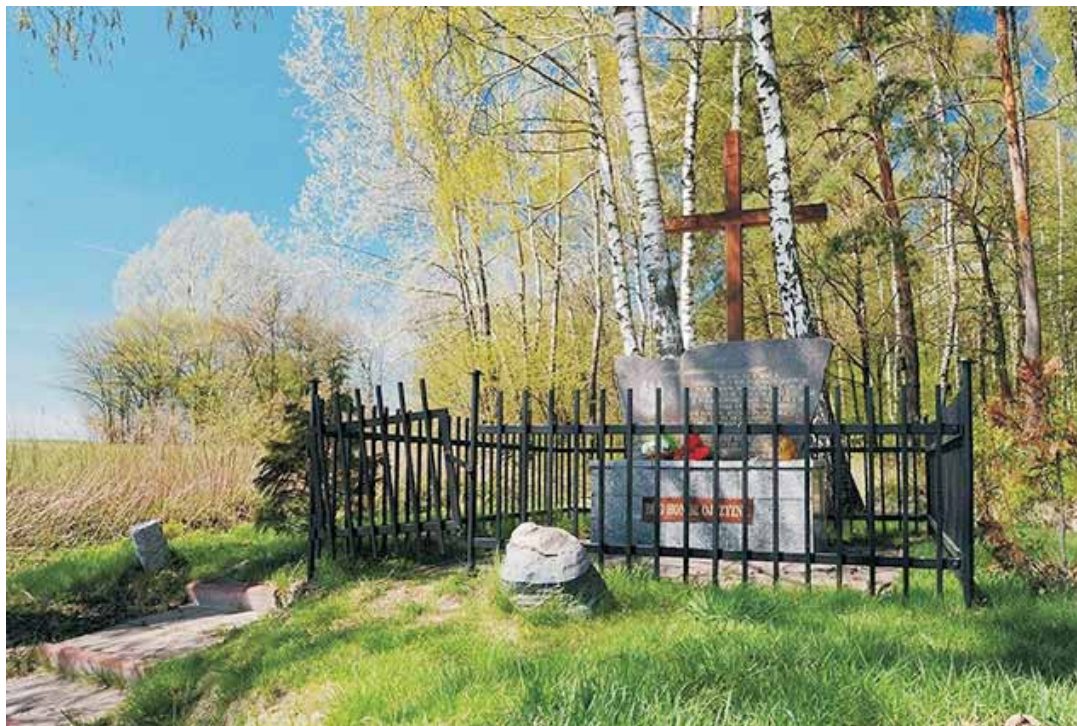
Lubartowska, Wysoczyzna, mezoregion, część Niziny Południowopodlaskiej (Małego Mazowsza). Rozciąga się pomiędzy Pradoliną Wieprza na północy a lessową krawędzią

Płaskowyżu Nałęczowskiego na południu. Na wschodzie graniczy z Polesiem Zachodnim, na zachodzie opada ku Dolinie Środkowej Wisły. Jest to zdenudowana powierzchnia morenowa ze żwirowymi ostańcami, kulminującymi na wysokości 200 m n.p.m. W północno-wschodniej części regionu (poza powiatem puławskim) znajdują się dwa jeziora krasowe Firlej i Kunów. W regionie leży tylko jedno miasto - Lubartów. Na południe od Lubartowa powstał w 1990 r. Kozłowiecki Park Krajobrazowy.

Ludwinów (51°20'N, 22°15'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim.

Ł

Łany (51°22'N, 22°14'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, u podnóża Płaskowyżu Nałęczowskiego. Wy-



Fot. 63. Mogiła i pomnik na polu bitwy oddziałów AK z jednostkami NKWD w Lesie Stockim



Fot. 64. Pomnik mieszkańców Łąkoci poległych w walce z okupantem w latach 1939-44

mienia ją Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejącą w początkach XIX wieku. We wsi jest drewniany kościół pw. Przenajświętszego Sakramentu będący siedzibą parafii Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w RP. Został on wzniesiony w latach 1907-1909.

Łąki (51°17'N, 22°10'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą. We wsi znajduje się dwór z XIX wieku w otoczeniu pozostałości parku. Dwór jest zamieszkały i częściowo odremontowany.

Łąkoć (51°26'N, 22°14'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś powstała prawdopodobnie w drugiej połowie XVIII wieku. Wymieniona jest w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego. W pobliżu wsi 2 listopada 1942 r. doszło do potyczki partyzantów Gwardii Ludowej z żandarmerią niemiecką. Za zranienie konia

Niemcy następnego dnia rozstrzelali jedenaście osób. Ponownie Niemcy pacyfikowali Łąkoć w czerwcu 1944 r. Zabito wtedy jedną osobę i spalono wieś. Znajduje się tu pomnik upamiętniający mieszkańców poległych w walce z okupantem niemieckim w latach 1939-1944.

Łęg na Kępie, rezerwat przyrody w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, w otulinie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego, utworzony w 1963 r. Na powierzchni 4,71 ha chroni las typu łęgu wierzbowo-topolowego (Salici-Populetum) na madach nadwiślańskich. Rosną tu topola biała (*Populus alba*), topola czarna (*Populus nigra*), osika (*Populus tremula*), wierzba krucha (*Salix fragilis*), wierzba biała (*Salix alba*). Pojedyncze topole osiągają 30 m wysokości i 6 m obwodu.

Łęka (51°27'N, 21°56'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na lewym

brzegu Wisły. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego. W 1508 r. była ona własnością Andrzeja z Bronowic.

Łopatki (51°19'N, 22°08'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, na granicy Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Dawniej nosiła nazwę Opatki, bo w niej należała do opatów benedyktyńskich z Wąwolnicy. W drugiej połowie XIX wieku była tu cegielnia i wapienniki. Obecnie znajduje się tu zakład przemysłu spożywczego Materna Polska, należący do grupy Andros.

Łukawica (51°33'N, 22°14'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad rzeką Byliną, lewym dopływem Wieprza. Wieś i folwark wymienione były w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako ist-

niejące w początkach XIX wieku. W 1877 r. miejscowy folwark został częściowo rozparcelowany i rozsprzedany. W drugiej połowie XIX wieku był tutaj młyn wodny oraz eksploatowano pokłady torfu.

Łukawka (51°31'N, 22°14'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś i folwark wymienione były w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego. W drugiej połowie XIX wieku był tutaj młyn wodny i cegielnia. W pobliżu wsi, przy polnej drodze znajduje się mogiła żołnierzy armii radzieckiej poległych w 1944 r.

Łysa Góra (51°31'N, 22°08'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego. W drugiej połowie XIX wieku istniał tu folwark i smolarnia.



Fot. 65. Jeleń szlachetny

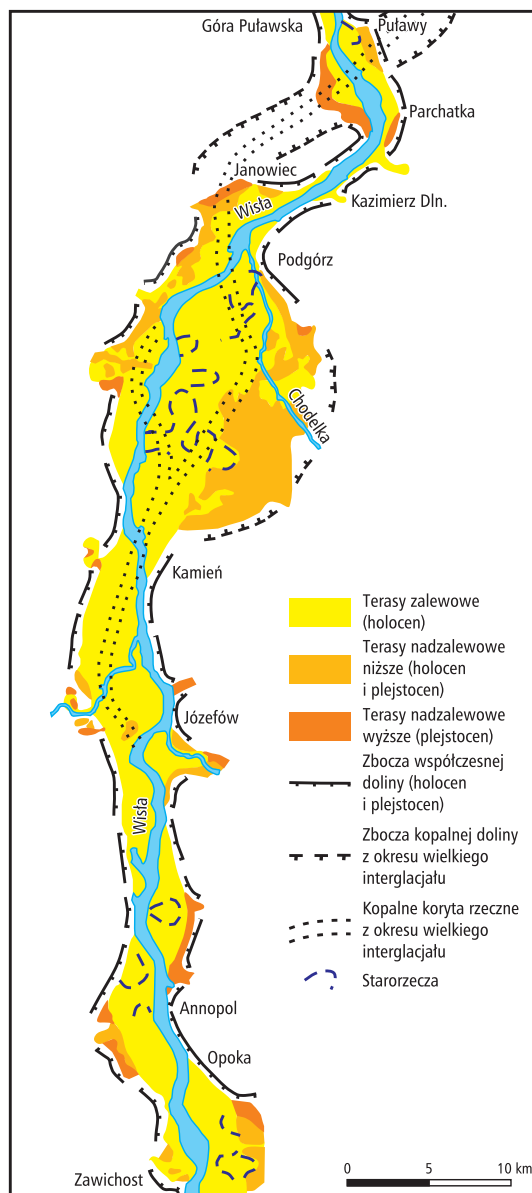
Małopolski Przełom Wisły

M

Małopolski Przełom Wisły, nazwa ta oznacza wąski i głęboki, a przez to nadzwyczaj malowniczy odcinek doliny Wisły, rozcinający na całej szerokości z południa na północ pas Wyżyn Polskich. Według podziału fizycznogeograficznego Małopolski Przełom Wisły jest mezoregionem Wyżyny Lubelskiej. Przełom zaczyna się poniżej Sandomierza koło wsi Opoka (pow. kraśnicki), leżącej na prawym brzegu rzeki. Do stromego, lewego zbocza doliny Wisły zbliża się tu wysoka krawędź Wyżyny Lubelskiej. Krawędź ta ma założenia tektoniczne i oddziela pas wyżyn od tektonicznego zapadliska Kotliny Sandomierskiej. Drugi kraniec przełomu znajduje się w okolicy Puław, gdzie koło dawnej wsi Włostowice (Puławy) do rzeki zbliża się strukturalna, północna krawędź Wyżyny Lubelskiej.

W Małopolskim Przełomie Wisły można wyróżnić trzy wyraźnie odmienne części. Ta trójdzielność uwarunkowana jest głównie budową geologiczną obszarów, na których przełom powstał. Dolina przełomowa rozcina skały ery mezozoicznej, które budują sąsiadujące ze sobą wzniesienia. Na lewym brzegu położona jest Wyżyna Małopolska, a na prawym - Wyżyna Lubelska. Po obu stronach Wisły występują podobne formacje geologiczne. Są to głównie wapień, margle, opoki i gezy wieku kredowego, które pod niewielkim kątem zapadają w kierunku północno-wschodnim. Dzięki temu posuwając się zgodnie z biegiem rzeki ku północy mamy możliwość obserwowania coraz to młodszych skał kredowych. Jedynie na południowym krańcu przełomu, w okolicy Annapola, odsłaniają się niewielkie fragmenty najstarszych skał jurajskich, a na północnym jego krańcu, koło Kazimierza Dolnego i Puław, pojawiają się najmłodsze skały z okresu paleogenu.

Najstarsza, południowa część przełomu powstała w neogenie, kiedy na południu ruchy górotwórcze wypiętrzały Karpaty. Początek tej części przełomu zaczyna się poniżej Sandomierza i Zawichostu, a kończy w okolicy Piotrawina i Kamienia na prawym



Rys. 11. Małopolski Przełom Wisły wg H. Maruszczaka, 1972

Źródło: Geomorfologia Polski t. 1. Góry i wyżyny, PWN, Warszawa 1972



Fot. 66. Widok na Małopolski Przełom Wisły z Janowca. Po przeciwnej stronie Wisły wznosi się krawędź Równiny Bełżyckiej, za którą odsłania się fragment Kotliny Chodelskiej

brzegu oraz Solca - na lewym. Jednocześnie wraz z ruchami wypiętrzającymi trwało obniżanie dzisiejszych Kotlin Podkarpackich. Na północ od zapadliska powstawało wielkopromienne wypiętrzenie nazwane przez geologów wałem metakarpackim. W jego obrębie znalazły się tereny Wyżyny Małopolskiej z Górami Świętokrzyskimi oraz Wyżyna Lubelska. Spływające z gór strumienie łączyły się na ich przedpolu w dużą rzekę, która szukała ujścia w kierunku północnym, do istniejącego tam zbiornika wodnego. W miarę powolnego wypiętrzania się wału metakarpackiego rzeka ta wciniała się coraz głębiej w podłoże, tworząc prostą, głęboką i wąską bruzdę. W ten sposób powstał południowy, antecedentny odcinek przełomu. Ten odcinek cechuje wyraźna asymetria zboczy; na lewym brzegu są one stromsze, na prawym - łagodniejsze. Prze-

bieg doliny jest mniej więcej zgodny z układem struktur tektonicznych w podłożu, co wyraźnie można stwierdzić w obrębie antykliny rachowskiej. Prawdopodobnie to założenie tektoniczne wymusiło późniejszy kierunek doliny przełomowej.

Konsekwentna, czyli zgodna z upadem warstw skalnych dolina ma 3-5 km szerokości. Wcina się ona w odporne opoki podłoża na głębokość do 80 metrów. Dno doliny jest na tyle szerokie, że pozwala Wiśle swobodnie meandrować w obrębie łożyska. Współcześnie niektóre fragmenty terasy zalewowej zostały oddzielone od rzeki przez usypanie wysokich wałów przeciwpowodziowych, chroniących powstałe w pobliżu rzeki osiedla i pola uprawne.

Za wsią Kamień wysokie zbocza doliny odsuwają się od rzeki na większą odległość. Dolina wyraźnie się rozszerza, tracąc swój

Małopolski Przełom Wisły



Fot. 67. Okale - dzielnica Kazimierza Dolnego w Małopolskim Przełomie Wisły. W oddali widoczne są kościół i zamek w Janowcu

charakter przełomowy. Tworzy się w ten sposób trójkątne obniżenie Kotliny Chodelskiej. Wypreparowane ono zostało w miękkich marglach kredowych. Pierwotnie urozmaicona powierzchnia została w okresie czwartorzędu przysypana utworami akumulacji wodnej i lodowcowej. Osady akumulacji wodnej, lodowcowej i eolicznej całkowicie zamaskowały wschodnie zbocze doliny Wisły. W ten sposób powstało mało urozmaicone, przeważnie równinne dno kotliny, w którym wiatry usypały z piasków wydmy. W wapiennych skałach podłoża wytworzyły się niewielkie formy krasowe. Dolina Wisły rozszerza się tutaj po lewej, zachodniej stronie, dzięki ujściowemu odcinkowi Plewki i Zwolenki. Odcinek ten kończy się w okolicy Dobrego i Zastawa Polanowskiego, gdzie do rzeki zbliża się stroma kuesta Równiny Beżycyckiej, zwana Skarpą Dobrą.

Koło Janowca zaczyna się drugi przełomowy odcinek doliny Wisły między Rów-

nią Radomską po lewej stronie rzeki i Płaskowyżem Naęczowskim po prawej. Jest to najmłodsza część Małopolskiego Przełomu Wisły, powstała w czasie zlodowaceń środkowopolskich. Ma ona charakter przełomu epigenetycznego. Wcześniej Wisła płynęła doliną na zachód od Janowca i na wschód od Puław. W czasie maksymalnego zasięgu lądolodu środkowopolskiego została ona całkowicie zasypana. Dziś jest to dolina kopalna, której nie widać na powierzchni. Ze współczesną doliną Wisły krzyżuje się ona we Włostowicach.

Po wycofaniu się czoła lądolodu Wisła nie odnalazła starej doliny i uformowała sobie nową drogę w miękkich osadach polodowcowych. Następnie wcięła się w skały podłoża, wykorzystując istniejące w nich spękania i uskoki. Ten odcinek przełomu ma wyraźne cechy młodości. Dolina jest wąska i głęboka. Wcina się w odporne gezy i opoki górnej kredy, na których na północ od Kazi-

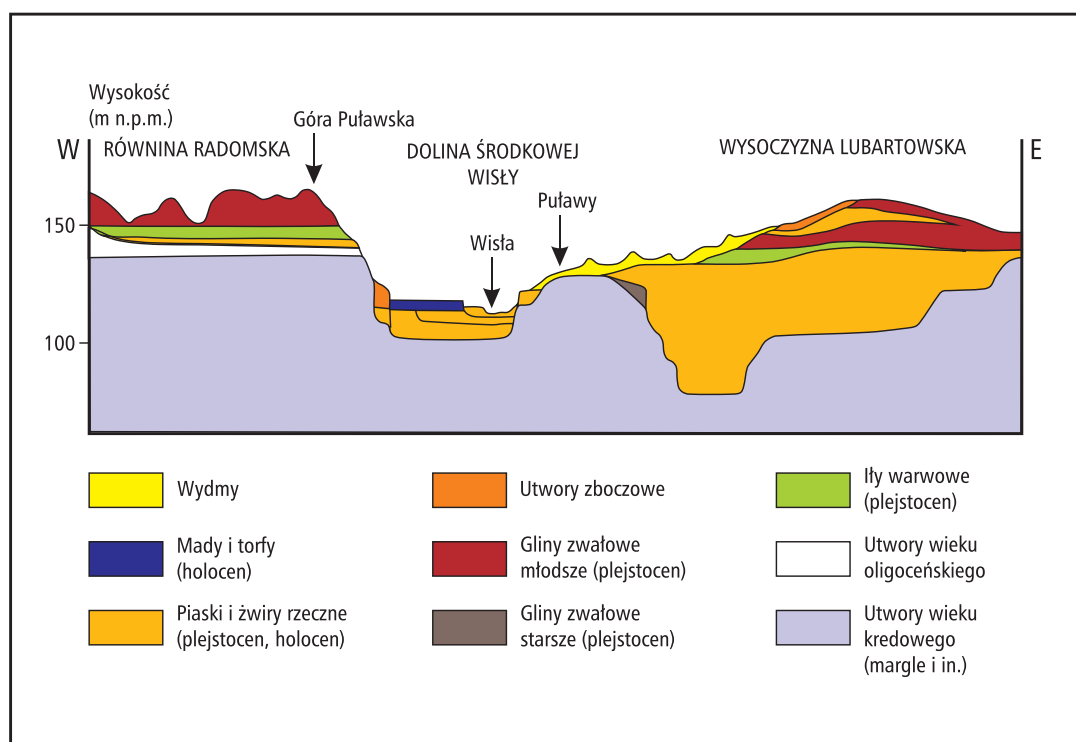
Małopolski Przełom Wisły

mierza Dolnego pojawiają się gezy paleogeńskie. Miejscami jej szerokość zmniejsza się do około jednego kilometra. Zbocza doliny są bardzo strome i wznoszą się na wysokość do 60 m po lewej stronie rzeki i 90 m po stronie prawej. Na wierzcholinie Płaskowyżu Naęczowskiego zalega gruba warstwa lessów, osadzona tu w czasie młodszych zlodowaceń. Dzięki podatności tej skały na erozję rzeźba terenu jest silnie urozmaicona licznymi rozcięciami. Wytworzyła się tu bardzo gęsta sieć wąwozów.

Dr Andrzej Pawłowski, autor przewodników po okolicach Kazimierza Dolnego zwraca uwagę, że w krajobrazie Małopolskiego Przełomu Wisły dominują dwa zestawy barw: zieleń z błękitem i biel z czerwienią. Tam, gdzie widzimy zieleń i błękit możemy być pewni, że w tym miejscu przeważają elementy naturalne bądź bardzo zbliżone do

naturalnych. Biel złamana czerwienią wskazuje na obecność elementów antropogenicznych w krajobrazie. Charakterystyczna barwa biała w przełomie Wisły jest swoistą miarą antropogenizacji krajobrazu.

W Małopolskim Przełomie Wisły dwie grupy elementów - naturalne i sztuczne uzyskały swego rodzaju równowagę. Krajobraz ten jest doskonałym przykładem harmonijnego krajobrazu kulturowego. Człowiek nie zniszczył tu całkowicie naturalnych elementów krajobrazu, a stopień ich przetworzenia nie burzy wrażenia naturalności. Wiąże się to z zastąpieniem pokrywy leśnej polami uprawnymi, które przez większą część roku zachowują dominantę zieloną, charakterystyczną dla elementów naturalnych. Także antropogeniczne przekształcenia krajobrazu do złudzenia przypominają elementy naturalne.



Rys. 12. Przekrój geologiczny przez współczesną i kopalną dolinę Wisły koło Puław wg S.Z. Różyckiego 1967

Źródło: Geomorfologia Polski t. 1. Góry i wyżyny, PWN, Warszawa 1972

Małopolski Przełom Wisły



Fot. 68. Bocian biały

Początki rolnictwa sięgają w Małopolskim Przełomie Wisły dość odległych czasów prehistorycznych. Człowiek osiedlał się wtedy głównie w pobliżu wody oraz na terenach o żyznych glebach. Zapewniało to wystarczającą ilość pożywienia w postaci płodów rolnych oraz ryb, które stanowiły prawdopodobnie główne źródło białka zwierzęcego. Powierzchnię uprawną uzyskiwano przez wypalanie dużych powierzchni leśnych. Ta technika wymagała stosunkowo częstej rotacji pól, co z kolei doprowadziło do szybkiego wylesienia terenu. Wzmogło to procesy erozji i denudacji, a w konsekwencji powstanie gęstej sieci wąwozów. Procesy te nasiliły się od XVI wieku w związku z rozwojem handlu zbożem i gospodarki folwarcznej. Nowe formy gospodarowania spowodowały intensyfikację upraw. To nasiliło procesy denudacyjne i erozyjne w dorzeczu Wisły. Szczególny wpływ na intensywność tych procesów wywarło rozpowszechnienie upraw monokulturowych.

Monokultury wprowadzono przede wszystkim w majątku Kleniewskich w XIX wieku. Na Powiślu Lubelskim powstały wtedy pierwsze w Polsce plantacje chmielu, buraków cukrowych. Nieco wcześniej zaczęto tu zakładać nowoczesne sady.

W średniowieczu zaczął się proces zakładania miast. Bogacący się na handlu mieszczanie budowali coraz okazalsze siedziby. Niektóre z nich śmiało mogły konkurować z siedzibami nie tylko szlachty, ale nawet z magnackimi rezydencjami. W Małopolskim Przełomie Wisły głównym budulcem dla nich stały się miejscowe skały węglanowe. Ze skał tych wznoszono wówczas również obronne zamki nad Wisłą. W krajobrazie pojawiła się druga barwna dominanta - biała. Stanowiły ją budowle obronne oraz zabudowania powstających miast. Większość tych budowli zbudowano właśnie z białych skał wapiennych rozpowszechnionych w całym przełomie. Zaspokojenie potrzeb budowlanych zapewniały powstające

niemal wszędzie kamieniołomy. Ich białe ściany nad rzeką wśród zieleni współgrają z dominantą architektoniczną. W czasach znacznie późniejszych, bo w XX wieku, skał tych zaczęto używać do wznoszenia budowli hydrotechnicznych w korycie rzeki. Kamieniołomy stały się jeszcze większe. Dziś nieużytkowane, bielą skalnych ścian wśród zieleni przyciągają wzrok.

Istotnym elementem antropogenicznym w dolinie Wisły są wały przeciwpowodziowe. Człowiek od dawna starał się zabezpieczyć swoje siedziby i pola przed wylewami rzeki. W okolicach Wilkowa budowano domostwa na usypanych ziemnych kopcach. Wznoszono też wały koliste, otaczające miejscowości. Budowle te zabezpieczały jednak tylko osiedla ludzkie. Uprawy nadal były narażone na zniszczenie przez wodę. Zabezpieczenie pól mogły stanowić jedynie wały odgradzające je od rzeki. Pierwsze fragmenty wałów wznoszono już w średnio-

wieczu. Jednak dopiero wielkie powodzie, jakie miały miejsce nad Wisłą w XIX wieku, zmusiły gospodarzy tych terenów do budowy wzdłuż rzeki całego systemu obwałowań. Pierwsi zaczęli je wznosić Kleniewscy w swoich dobrach w Kotlinie Chodelskiej. Dziś obwałowania ciągną się wzdłuż rzeki na znacznej długości. Są one obliczone najczęściej na średnio wysoką wodę. Stąd katastrofalne wylewy na sąsiadujące z Wisłą obszary w przypadku nadejścia bardzo wysokiej wody, jak to miało miejsce w 1997, 2001 i 2010 r.

Prace związane z regulacją Wisły podjęto po drugiej wojnie światowej. Wykonano wtedy kamienno-wiklinowe zabezpieczenia brzegów oraz zbudowano system kamiennych ostróg regulujących nurt rzeki. Są to poprzeczne kamienne ostrogi i podłużne tamy równoległe do brzegów, a zwężające w istotny sposób koryto. Budowle te są doskonale widoczne w krajobrazie podczas



Fot. 69. Wał przeciwpowodziowy w dolinie Wisły

Marczki



Fot. 70. Grzybienie białe najednym ze starorzeczy w dolinie Wisły

niskich i średnich stanów wody. Powstanie ich miało przywrócić drożność rzeki oraz zapobiec częstym wylewom. Niestety już w fazie projektowania zostały popełnione błędy. Nie przewidziano bowiem wszystkich następstw wykonywanych prac, w szczególności zmian funkcjonowania rzeki. Wzrosło tempo akumulacji w międzywalu, pomiędzy budowlami wodnymi i na terasie zalewowej. Wskutek wzmożonej akumulacji podniósł się poziom sztucznie zwężonej terasy zalewowej oraz spadła pojemność tzw. koryta powodziowego. Jednocześnie wzrosła ruchliwość form na dnie rzeki - piaszczystych mielizn i ławic. Zagrożenie powodziowe zamiast maleć - rosło.

Utrzymanie harmonijnego krajobrazu kulturowego w dolinie Wisły możliwe było głównie dzięki temu, że nie powstały tu wielkie zakłady przemysłowe. Jedynym dużym zakładem znajdującym się w bezpośrednim sąsiedztwie Małopolskiego Przełomu Wisły jest wielka cementownia koło

Ożarowa. Pozostałe wielkie centra przemysłowe nad Wisłą powstały w pewnym oddaleniu od przełomu. Jest to przemysłowy okręg związany z eksploatacją złóż siarki i ich przetwarzaniem koło Tarnobrzega, zakłady azotowe na przedpolu Puław oraz wielkie elektrownie koło Połańca i Kozienc. Zakłady te są uciążliwe dla środowiska i powodują ogromne w nim zmiany. W ich rejonie możemy mówić o znacznej degradacji środowiska naturalnego. Na szczęście nie mają one zbyt dużego wpływu na krajobraz Małopolskiego Przełomu Wisły.

Marczki (51°18'N, 22°08'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą, na terenie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku. Była to wieś rządowa należąca do starostwa kazimierskiego. Znajduje się tu założony w 1824 r. wąwolnicki cementarz,

usytuowany na zboczu doliny rzeki Bystrej. Zachowało się tutaj wiele nagrobków z XIX wieku, m.in. burmistrza Aleksandra Majewskiego, żołnierza powstania kościuszkowskiego, żołnierza wojsk Księstwa Warszawskiego. Na cmentarzu pochowanych jest kilku zasłużonych dla Lubelszczyzny oraz Wąwolnicy obywateli.

Marianka (51°27'N, 22°13'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.

Markuszów (51°23'N, 22°15'E), wieś, siedziba gminy nad Kurówką, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, przy północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego. Wieś należała do Dzierżka i Ostasza z Bejse, protoplastów możnego rodu Firlejów, którzy w 1330 r. lokowali ją na prawie magdeburskim. Pomiędzy rokiem 1355 a 1424 powstała tutaj parafia, bowiem najstarsze akta z Kony-

Rys. 13. Herb Markuszowa



storza Lubelskiego z 1424 r. podają już o niej dane. Wzmianka o markuszowskiej parafii znajduje się również w Liber beneficiorum Jana Długosza. Cała wieś i proboszcz płacili wówczas dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze. W 1550 r. Markuszów otrzymał prawa miejskie, potwierdzone i rozszerzone w 1686 r. Od początku było to miasto prywatne, które należało w swoich początkach do Firlejów, a następnie do Jana



Fot. 71. Renesansowy kościół szpitalny pw. Świętego Ducha w Markuszowie

Markuszów



Fot. 72. Kościół parafialny w Markuszowie

III Sobieskiego, a po nim do jego syna Jakuba. Ostatnią właścicielką z tego rodu była córka Jakuba - Maria Karolina. W 1765 r. Markuszów kupił Kajetan Hryniewiecki herbu Przegonia. Pochodzący z ubogiej rodziny szlacheckiej z Podlasia, za poparcie na sejmie elekcyjnym Stanisława Augusta Poniatowskiego, osiągnął wysokie stanowiska. Król wyniósł go do godności senatora, ofiarował mu kasztelanię kamieniecką oraz mianował wojewodą lubelskim. Po jego śmierci majątek nabył hrabia Rafał Amor Tarnowski, Jego następca, hrabia Władysław Tarnowski, odstąpił go Grzegorzowi Zbyszewskiemu, którego syn Wiktor zbankrutował i majątek w 1871 r. zlicytowano. Nabył go Wincenty Dobrzelewski, od niego z kolei Zofia Wernicka, a następnie Broniewscy z pobliskiego Garbowa. Ostatnim właścicielem był Bohdan Broniewski. Po parcelacji w 1938 r. Broniewscy zachowali część nieruchomości oraz park, w którym niegdyś

stał pałac. Reforma rolna PKWN pozbawiła ich również i tych pozostałości majątku.

W ciągu dziejów w okolicach Markuszowa stoczono kilka bitew. W obronie Konstytucji 3 Maja walczyły tu wojska polskie z rosyjskimi. Rozgrywały się tu również bitwy podczas powstania listopadowego i styczniowego. Po upadku powstania styczniowego władze carskie pozbawiły Markuszów praw miejskich. W czasie wojny obronnej we wrześniu 1939 r. niemieckie lotnictwo zniszczyło osadę. W 1942 r. hitlerowcy przystąpili do likwidacji markuszowskich Żydów. Część z nich rozstrzelano na miejscu, a pozostałych wywieziono do obozu w Sobiborze, gdzie zginęli w komorach gazowych. Niemcy zdewastowali miejscowy kirkut.

W centrum dawnego miasta zachował się charakterystyczny renesansowy układ urbanistyczny - z naroży prostokątnego rynku wybiegają po dwie ulice. W pobliżu rynku

stoi kościół parafialny pw. św. Józefa. Zbudowano go na miejscu starego, drewnianego kościoła, który przez wiele lat pełnił funkcje zboru kalwińskiego. Nawrócony na katolicyzm Jan Firlej z Dąbrowicy wraz z małżonką Gertrudą z Bnia Opalińską zwrócili w 1611 r. świątynię katolikom. Ich materialne wsparcie umożliwiło rozpoczęcie budowy nowego, murowanego kościoła, który wznoszono etapami. Jako pierwszą wzniesiono zakrytą oraz bramę wejściową na cmentarz przykościelny. Budowa ukończona została w 1690 r. Kościół został poważnie uszkodzony w czasie pożaru Markuszowa w 1811 r. Jego gruntowny remont przeprowadzono dopiero po upływie pół wieku. W pobliżu zachowały się dzwonnica i ogrodzenie z bramkami z XVII wieku oraz dawna plebania z 1792 r. W sąsiedztwie kościoła są również pozostałości zespołu parkowo-pałacowego. Pałac i sąsiadujące z nim budynki rozebrano w XIX wieku.

Kościół jest barokową budowlą jednonawową z dwoma wieżami we frontonie i dwoma zakrytymi przy prezbiterium. We wnętrzu znajdują się drewniane ołtarze. Barokowy ołtarz główny posiada rokokowe dekoracje. Umieszczono w nim obrazy Matki Bożej Częstochowskiej z 1920 r., Trójcy Świętej i Świętej Rodziny z XVIII wieku oraz Miłosierdzia Bożego z 1981 r. Przy łuku tęczowym znajdują się dwa ołtarze boczne. W prawym ołtarzu umieszczono obraz Komunii św. Stanisława Kostki, a w lewym św. Franciszka z Asyżu. W nawie z prawej strony jest ołtarz z obrazem św. Antoniego; z lewej - z figurą Chrystusa Ukrzyżowanego.

W miasteczku jest jeszcze poszpitalny kościół pw. Ducha Świętego. Wzniesiono go z fundacji Gertrudy z Opalińskich Firlejowej w latach 1608-1609 w stylu renesansu typu lubelskiego na miejscu wcześniej stojącej tu drewnianej kaplicy pw. św. Stanisława. Muratorem był Włoch mieszkający w Markuszowie, Piotr Durie. Kościół szybko zaczął

popadać w ruinę. Ostatecznie spłonął wraz z przytułkiem w wielkim pożarze miasta w 1811 r. Kościół odbudowano kilka lat później dzięki wsparciu hrabiego Tarnowskiego. Ponownie został on częściowo uszkodzony w czasie bombardowania we wrześniu 1939 r. Naprawiono go w 1942 r. Do dziś zachował on swą pierwotną bryłę.

Z Markuszowem związany był poeta i publicysta Jan Pocek (1917-1971), autor m.in. tomików „Zgrzebne wiersze” i „Malwy”.

Ciekawostką miejscowości jest prywatne obserwatorium astronomiczne z ruchomą kopułą. Jego właściciel jest też konstruktorem-amatorem lunet astronomicznych.

Matygi (51°31'N, 21°52'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na prawym brzegu Wisły. W XIX wieku wieś wchodziła w skład majoratu Dęblin i należała do Iwana Paskiewicza. W lecie 2006 r., w jednym ze starorzeczy, zwanym Jeziolem Matyckim stwierdzono występowanie piranii. Prawdopodobnie ktoś wyrzucił do jeziora te krwiożercze ryby.



Fot. 73. Kapliczka przy kościele szpitalnym pw. Świętego Ducha w Markuszowie

Męcmierz



Fot. 74. Zabudowa Męcmierza przypomina skansen

Męcmierz (51°19'N, 21°55'E), dawna wieś, obecnie dzielnica Kazimierza Dolnego, położona na granicy Płaskowyżu Nałęczowskiego i Równiny Bełżyckiej, na prawym brzegu Wisły. Jest to stary, flisacki przysiółek malowniczo położony w wąskiej, suchej dolinie otwierającej się ku Wiśle. Początki wsi sięgają XV wieku. Obecnie osiedle ma charakter letniskowy. Przeniesiono tu wiele chałup z innych regionów, ratując je przed zagładą. W tym „żywym skansenie” wypożyczają artyści i inteligencja pochodząca głównie z Lublina i Warszawy.

Młynki (51°26'N, 22°02'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Wieś powstała na miejscu młynów mielących rudę darniową. W 1469 r. należała ona do Jana z Konina. We wsi, u rodziny wielokrotnie bywał lubelski poeta Józef Czechowicz, który zbierał i opisywał lokalne przysięwki. W okresie okupacji we

wsi ukrywała się matka Macieja Małeckiego, znanego kompozytora i pianisty, a także Stanisław Kowalski, pseudonim „Konrad” - zastępca komendanta ZWZ-AK Obwodu Puławy.

Motoga (51°34'N, 22°07'E), wieś w gminie Baranów, na krawędzi Wysoczyzny Lubartowskiej i w Pradolinie Wieprza. Do niedawna na skraju wsi, nad niewielkim, lewym dopływem Wieprza - Granicą - stał młyn, który kilka lat temu spłonął.

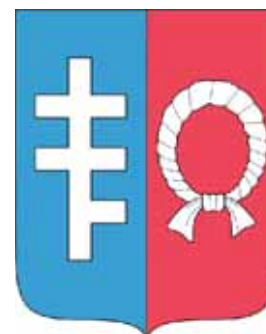
N

Nałęczowski, Płaskowyż, mezoregion Wyżyny Lubelskiej w jej północno-zachodniej części. Wyodrębnia się dzięki wyraźnym krawędziom, które ograniczają go od północy i południa. Na zachodzie, przy granicy z Małopolskim Przełomem Wisły, Płaskowyż

urywa się wysoką, dochodzącą do 80 m krawędzią. Na węglanowych skałach podłoża w plejstocenie wiatry osadziły grubą warstwę lessów, osiagającą tutaj miąższość 20-30 m. Płaskowyż rozcinają doliny Bystrej oraz Ciemiegi i Czechówki. W zachodniej części, przy krawędzi doliny Wisły, w podatnych na erozję lessach, powstała bardzo gęsta sieć wąwozów. W centralnej części regionu powstało uzdrowisko Nałęczów, na krańcach zachodnich Kazimierz Dolny, a wschodni kraniec regionu sięga do doliny Bystrzycy w okolicy Lublina.

Nałęczów (51°17'N, 22°13'E), miasto, siedziba gminy oraz uzdrowisko na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad rzeką Bystrą. Swoją sławę zawdzięcza przede wszystkim unikatowym właściwościom mikroklimatu, jaki panuje w dolinie Bystrej, a także źródłom wód mineralnych. Przy ulicy Armatnia Góra w czasach Małachowskich stały armaty

Rys. 14. Herb Nałęczowa



strzelające na wiwat. Podobno w czasie powstania listopadowego na wzgórzu miała swoje stanowiska powstańcza artyleria. Na wzgórzu tym swego czasu znaleziono armatnie kule, które teraz znajdują się w Muzeum Stefana Żeromskiego. Przy Armatniej Górze powstały w XIX i na początku XX wieku liczne wille. Jedną z najbardziej znanych jest Willa Oktawia, która należała do żony Stefana Żeromskiego, Oktawii. Wyżej na szczycie wzgórza stoi



Fot. 75 Sanatorium w parku zdrojowym w Nałęczowie

Nałęczów

„Chata”, wybudowana w 1906 r. w stylu zakopiańskim przez Jana Koszczyc-Witkiewicza dla Żeromskiego. Służyła ona pisarzowi za pracownię, w której spędzał dużo czasu z dala od zgiełku uzdrowiska. Obok można zobaczyć Mauzoleum Adama Żeromskiego, ukochanego syna pisarza. Zmarł on tutaj w wieku 18 lat. Obecnie w „Chacie” urządzono muzeum biograficzne pisarza. Do najstarszych, pamiętających jeszcze początki uzdrowiska należą wille „Podgórze” i „Ukraina”.

W pobliżu „Chaty” Żeromskiego znajduje się nałęczowska siedziba ojców salwatoriaków, którzy są wykładowcami Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL) lub podjęli studia na tej uczelni. Dom zakonny powstał w 1966 r. W nałęczowskim domu salwatoriaków przebywał w 1968 r. - kiedy pracował jako wykładowca KUL - Karol Wojtyła, późniejszy papież Jan Paweł II.

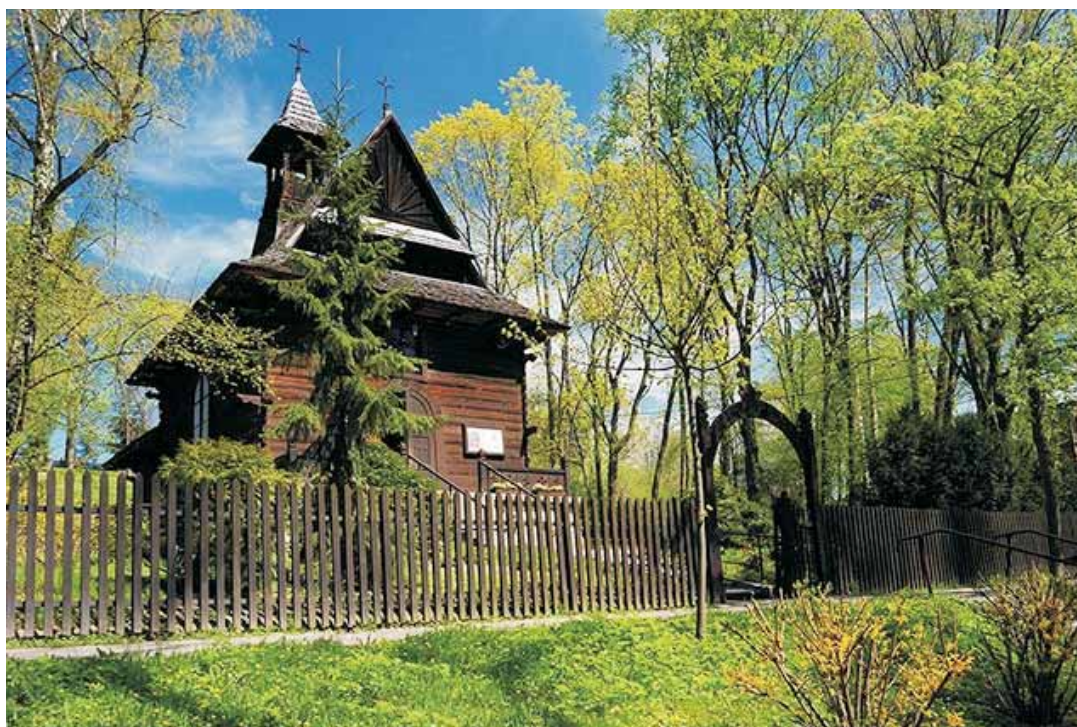
Poniżej stoi kościół rektoralny pw. św. Karola Boromeusza. Został on wzniesiony z fundacji Ludwika Benni, żony warszawskiego lekarza. Jest to budowla drewniana, jednonawowa, wzniesiona w stylu zakopiańskim według projektu Stanisława Witkiewicza. Nad nawą znajduje się wieżyczka na sygnaturkę. We wnętrzu został umieszczony ołtarz drewniany z obrazem przedstawiającym św. Karola Boromeusza, będący kopią obrazu z kościoła na warszawskich Powązkach.

Karol Benni, pracujący w kurorcie, kupił stojącą w pobliżu willę „Podgórze”. Została ona zbudowana w stylu szwajcarskim w latach 1882-1885 przez Aleksandra Oskierko. Przebywali tu m.in. Henryk Sienkiewicz i Jadwiga Łuszczewska (Deotyma).

Poniżej Armatniej Góry znajduje się ponad dwudziestohektarowy Park Uzdrowiskowy. Został on założony pod koniec XVIII



Fot. 76 „Chata” Żeromskiego w Nałęczowie



Fot. 77. Kościół pw. św. Karola Boromeusza w Nałęczowie

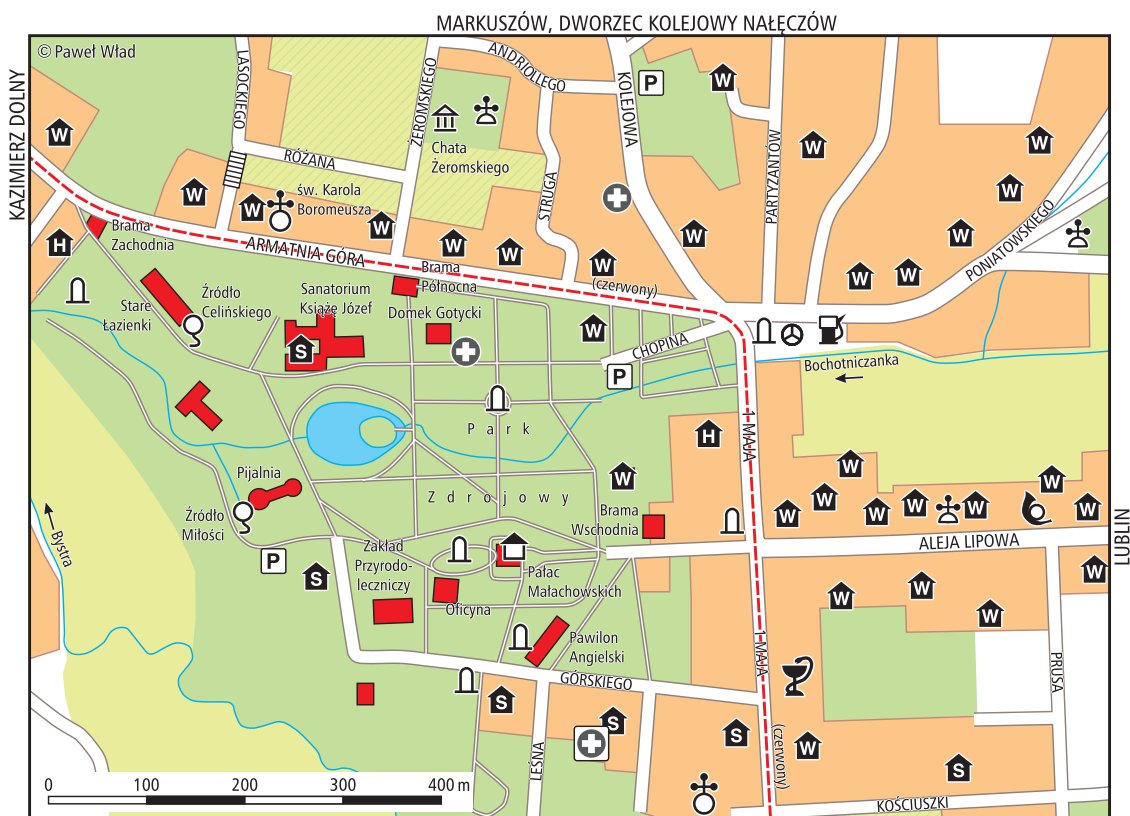


Fot. 78. Brama wjazdowa do parku zdrojowego w Nałęczowie

Nałęczów

wieku przez Stanisława Małachowskiego jako park krajobrazowy otaczający pałac, a następnie w XIX wieku powiększony. Pośrodku parku utworzono staw na potoku Bohotniczanka, prawym dopływie Bystrej. Nazwa rzeczki wywodzi się od słowa bohot - plusk, albo chlupot. Na stawie znajduje się niewielka Wyspa Miłości, na której postawiono posąg grającego elfa. W parku rosną kasztanowce, lipy oraz wiele egzotycznych drzew: tulipanowce amerykańskie (*Liriodendron tulipifera*), katalpy (*Catalpa*), skrzydłorzechy (*Pterocarya*). Z lewej strony alei wiodącej od strony Bramy Wschodniej do Bramy Zachodniej stoi pomnik Stefana Żeromskiego. W parku znajduje się wiele zabytkowych budowli oraz budynków współczesnych. Pełnią one w uzdrowisku funkcje użytkowe. Są to Domek Gotycki oraz naj-

starsze budynki Uzdrowiska - Stare Sanatorium i Stare Łazienki. Wewnątrz na parterze znajdują się gabinety zabiegowe, na górze zaś mieści się część hotelowa. Obok stoi biały Domek Grecki, w którym obecnie znajdują się pracownie radiologiczne. W pobliżu Bramy Zachodniej znajduje się gmach sanatorium „Batorówka” oraz Termy Pałacowe. Jest to nowoczesny budynek, oddany do użytku w 2004 r. i stanowiący przedłużenie doskonale komponujące się ze starszą częścią. W lewo alejka prowadzi do nowoczesnego budynku Atrium z basenami i saunami. W budynku pijalni można napić się słynnej nałęczowskiej, uzdrawiającej wody. Jest ona bogata w szczawy żelazisto-wapienne. Chyba najbardziej znaną z tych wód jest „Nałęczowianka”. Lecnicze właściwości tych wód oraz złoża borowin odkryto



Rys. 15. Plan Nałęczowa

Opracowanie: Paweł Wład



Fot. 79. Stare Łazienki w Nałęczowie

w Nałęczowie około 1800 r. Wspaniałe właściwości wód potwierdził w roku 1917 profesor Józef Piotr Celiński z Uniwersytetu Warszawskiego.

Długi, parterowy budynek z werandami od strony frontowej to „Werandki”. Tu znajdują się gabinety do fizykoterapii. Z „Werandkami” sąsiaduje dawna oficyna pałacowa, mieszcząca dziś biura Zarządu Uzdrawiska. Jest to dwór Gałęzowskich z pierwszej połowy XVII wieku.

Pobliski pałac został zbudowany według projektu Ferdynanda Naxa w latach 1771-1775 na polecenie S. Małachowskiego. Jest to jednopiętrowa budowla barokowa z łamanym, mansardowym dachem. Na pierwszym piętrze zachwyca bogata dekoracja stiukowa w stylu rokokowym i późnoklasycystycznym. Podobnie ozdobione są również sąsiednie pomieszczenia. Na froncie widzimy herby Nałęcz - Małachowskich i Pilawa - Potockich. Ten drugi był herbem Marianny z Potockich, żony Stanisława Małachowskiego. W pałacu zorganizowano muzeum biograficzne Bolesława Prusa. Zostało ono uroczyście otwarte w 1961 r. Jego głównymi organizatorami

byli profesor Feliks Araszkiwicz, Stanisław Fita, Stefan Butryn i Irena Iskrzycka. Na potrzeby muzeum została zaadaptowana sala na parterze, w której pisarz lubił przebywać. Z Nałęczowem związani byli także inni znani ludzie. Warto wspomnieć pisarzy: Henryka Sienkiewicza, Stefana Żeromskiego, Stanisława Witkiewicza, Jana Lechonia, Ewę Szelburg-Zarembinę, Kazimierę Iłakowiczównę.

Przed pałacem ustawiono ławeczkę, na której zasiadł Bolesław Prus. Turyści chętnie przysiadają obok, aby wykonać pamiątkową fotografię z figurą znanego polskiego pisarza.

Na przedłużeniu głównej osi założenia pałacowego ciągnie się aleja Lipowa. Była to niegdyś aleja dojazdowa do pałacu, tworząca wraz z nim i parkiem całość wspaniałego założenia barokowego. W cieniu wiekowych drzew ukryły się tu liczne wille. Pomimo zniszczeń i nienajlepszego stanu technicznego niektóre z nich zachwycają pięknem formy architektonicznej.

Wylot alei Lipowej znajduje się u stóp wzgórza, nazywanego dziś Górą Poniatowskiego. Jest to najstarsza część Nałęczowa.

Nałęczów



Fot. 80. Wnętrze pijalni wód mineralnych w Nałęczowie

Na wzgórzu tym prawdopodobnie w VIII-IX wieku istniał gród obronny zwany Bochoćnicą. Po zniszczeniu w początkach państwowości polskiej został on przeniesiony na sąsiednie wzgórze, na którym stoi dziś kościół parafialny. W pierwszej połowie XIV wieku w Bochoćnicy została ustanowiona parafia pw. św. Jana Ewangelisty. Właścicielami wsi był wtedy Mikołaj Kazimierski herbu Rawa. W tym samym czasie dokonano lokacji wsi na prawie niemieckim. Niedługo potem powstał tu folwark. Dwór ulokowany był w pobliżu dzisiejszego pałacu.

W 1523 r. właścicielami wsi została rodzina Samborskich (Samborzeckich). Wkrótce wykupiła ona od drobnej szlachty wiele dóbr ziemskich i doprowadziła do powstania Klucza Bochoćnickiego. W okresie reformacji Mikołaj Samborski zajął zbrojnie wszystkie dobra parafii. Zniszczony został istniejący tu drewniany kościół. Odbudował go w 1593 r. Stanisław Samborski. Następny kościół mu-

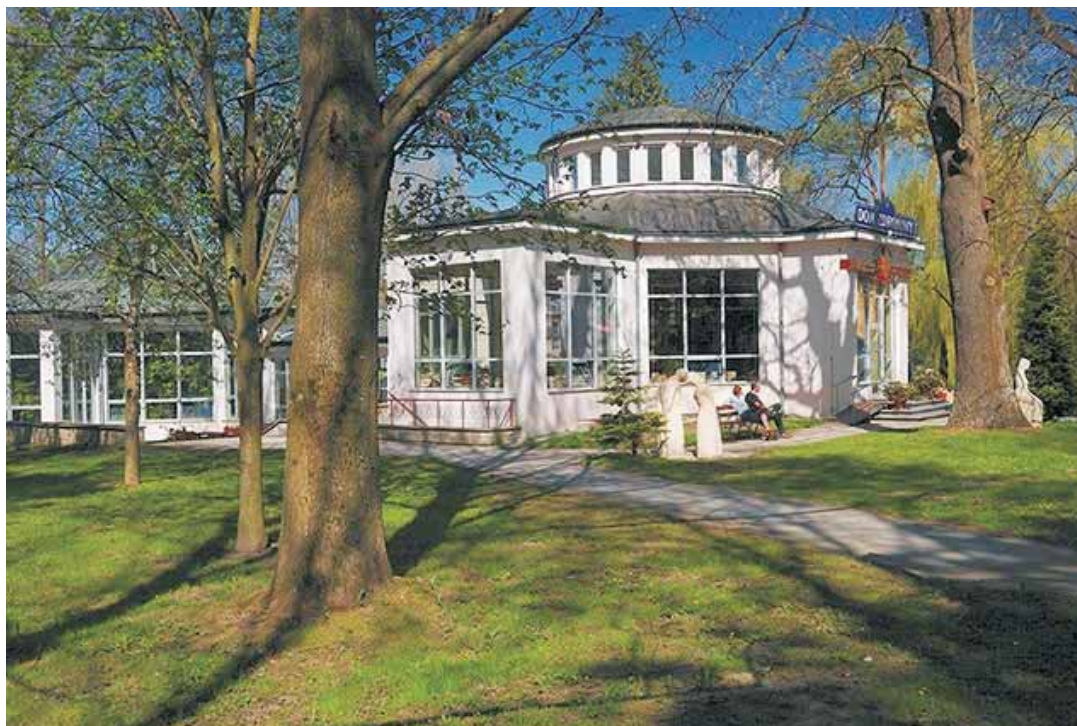
rowany powstał na tym miejscu z fundacji rodzin Małachowskich i Gałęzowskich w latach 1730-1772.

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Bochoćnicy jest budowlą trójnawową, powiększoną znacznie w połowie XX wieku. W pracach nad przebudową brał udział m.in. słynny kazimierski architekt, Karol Siciński. To on wymienił drewniane sklepienie na murywane. Przebudowę starano się utrzymać w pierwotnym stylu barokowym. We wnętrzu zachowały się drewniane, barokowe ołtarze oraz barokowa chrzcielnica. W ołtarzach i na ścianach kościoła znajdują się liczne współczesne obrazy o treści religijnej. Obok kościoła stoi zabytkowa plebania z XVIII wieku. Przy kościele znajduje się również stary cmentarz, na którym znajdują się groby wielu znanych osób, związanych z Nałęczowem. Jest tu pochowany Michał Elwiro Andriolli, światowej sławy malarz i grafik, twórca ilustracji do „Pana Tadeusza” Adama

Mickiewicza. Na bochotnickim cmentarzu znajduje się grób Ewy Szelburg-Zarembiny, pochodzącej z Nałęczowa pisarki, znanej przede wszystkim z utworów dla dzieci. Spoczywają tu także powstańcy styczniowi i sybiracy, wskrzesiciele uzdrowiska w Nałęczowie - Nowicki, Chmielewski, Lasocki. Znajduje się tu jeden z najpiękniejszych nagrobków rzeźbiarza Emilio Zocchiego na grobie Elżbiety z Lilpopów Wernickiej przedstawiający Archanioła Michała z twarzą zmarłej. W 1751 r. właścicielem Nałęczowa został starosta wąwolnicki, Stanisław Małachowski. Po śmierci ukochanej żony Marianny zaczął on jednak prowadzić hulawczy tryb życia, co doprowadziło do zadłużenia majątku i konieczności jego sprzedaży. Od Stanisława Klucz Bochotnicki kupił jego daleki krewny, Antoni Małachowski. Nowy właściciel cierpiał na podagrę, leczoną wówczas kąpielami w wodzie żelazistej. Stąd też jemu właśnie przypisuje

się odkrycie wód nałęczowskich. Wody te zaczęły być wykorzystywane na szerszą skalę dopiero po jego śmierci w 1796 r. To był początek zakładu kąpielowego, bardzo szybko zyskującego popularność. Dla potrzeb napływających coraz liczniej gości wybudowano Stare Łazienki. Niestety wybuch powstania listopadowego położył kres rozwojowi uzdrowiska. Wojska rosyjskie zniszczyły majątek Małachowskich. W ruinie legły łazienki, których już nie odbudowano.

W czasie powstania styczniowego w okolicy Nałęczowa działało kilka powstańczych oddziałów, tzw. partii. Wyrazem niepodległościowych dążeń i tęsknoty za wolnością społeczeństwa stała się postawiona na szczycie wzgórza Jabłuszko kapliczka powstańców styczniowych. Niedaleko znajduje się Dom Rekolekcyjny „Jabłuszko”. Mieści się on w zaadaptowanym budynku dawnej Szkoły Żeńskiej Gospodarstwa Wiejskiego. Szkoła działała w latach 1908-1936 i nazy-



Fot. 81. Pijalnia wód mineralnych w Nałęczowie

Nałęczów

wana była „Szkolą Ziemianek”. Obok znajduje się drugi, współczesny budynek.

Ponowny rozwój Nałęczowa jako uzdrowiska rozpoczął się w roku 1877 dzięki działaniom lekarza Fortunata Nowickiego, który wydzierżawił majątek Małachowskich. Wraz z nim do wskrzeszenia uzdrowiska przyczynili się dwaj inni lekarze - Konrad Chmielewski i Waław Lasocki. Wszyscy trzej wrócili z zesłania na Syberię, gdzie znaleźli się za swą działalność niepodległościową. Powołali oni spółkę do prowadzenia Zakładu Leczniczego, wyremontowali pałac, odbudowali łaźienki i budynek dzisiejszego Sanatorium Książę Józef. Uzdrowisko zaczęło funkcjonować od 1880 r. i do wybuchu pierwszej wojny światowej przeżywało okres świetności. Ten pierwszy okres funkcjonowania uzdrowiska opisał Stefan Żeromski w powieści „Ludzie bezdomni”. Nałęczów ukryty został pod nazwą Cisy. Wojna przerwała rozwój - uzdrowisko i miasteczko zostało zniszczone rabunkową gospodarką okupanta. Po wojnie nastąpiła jego odbudowa. W 1928 r. Nałęczów uzyskał status uzdrowiska. Powołano Komisję Zdrojową, która dbała o rozwój Zakładu Leczniczego, objęła

ochroną tereny zielone, uporządkowała główne ulice, zbudowała sieć elektryczną. W 1935 r. zbudowano drogę łączącą Nałęczów z Lublinem i Kazimierzem Dolnym.

W czasie drugiej wojny światowej Niemcy zaanektowali uzdrowisko dla potrzeb wojska. Leczyli się tu żołnierze frontu wschodniego. Niemcy na terenie parku zbudowali wytwórnię wód mineralnych (obecnie ATRIUM). Mocno zdewastowany został pałac, park i pozostałe budynki sanatoryjne, z których wywieziono cenniejsze urządzenia. Po wojnie przystąpiono do odbudowy. W latach sześćdziesiątych XX wieku ustalono profil uzdrowiska jako kardiologiczny. Jest to jedyne tego typu uzdrowisko w Polsce. Po zakończeniu okupacji rozpoczął się na Lubelszczyźnie sowiecki terror. Odpowiedzią na to było przejście większości oddziałów partyzanckich do podziemia. W Lesie Zakładowym pod Nałęczowem, w zasadzkę zorganizowaną przez NKWD wpadł 19 maja 1945 r. oddział Armii Krajowej dowodzony przez Tadeusza Orłowskiego „Szatana”. Zginęło wówczas 17 z 30 młodych ludzi. W miejscu bitwy ustawiono pomnik.



Fot. 82. Sanatorium dla rolników w Nałęczowie



Fot. 83. Prom przez Wisłę w Nasiłowie

Nasiłów (51°21'N, 21°58'E), wieś w gminie Janowiec, na krawędzi Równiny Radomskiej i w Małopolskim Przełomie Wisły. W XVI i XVII wieku istniał we wsi folwark. Na wysokim brzegu Wisły koło Nasiłowa do niedawna eksploatowano surowiec skalny na potrzeby budownictwa. Dawniej używano wydobywanego tu kamienia do wznoszenia domów oraz innych budowli, później - do budowli hydrotechnicznych przy regulacji Wisły. W 1623 r. pobierano stąd kamień do budowy Zamku Królewskiego w Warszawie. Obecnie odkrywką kamieniołomu w Nasiłowie, obok położonego po przeciwnej stronie rzeki odsłonięcia w Bochofnicy, bardzo dobrze ukazuje budowę geologiczną północnej części Małopolskiego Przełomu Wisły. Na powierzchni występują trzeciorzędowe gezy z wkładkami wapieni. Poniżej tych utworów zalega zielonkawo-rdzawy piaskowiec glaukonitowy, który półmetrową warstwą spoczywa na górnokredowych

wapieniach. Pod wapieniami leżą gruboławicowe opoki z wkładkami margli. W skałach tych występują liczne skamieniałości: gąbki (Porifera), ramienionogi (Brachiopoda), małże (Bivalvia), ślimaki (Gastropoda), amonity (Ammonoidea), łodziki (Nautilida) oraz belemnity (Belemnitida). Spotyka się tu również zęby mozazaurów (Mosasauridae) - dużych mezozoicznych gadów - oraz zęby rekinów.

W nasiłowskim kamieniołomie widoczne są ślady kosmicznej katastrofy, jaka rozegrała się na naszej planecie między erą mezozoiczną i kenozoiczną. Granicę er wyznacza muł z podwyższoną zawartością irydu, pochodzącego najprawdopodobniej z rozpadu wielkiego meteorytu, który około 65 milionów lat temu uderzył o powierzchnię Ziemi. Zdarzenie to zbiegło się w czasie z tzw. „wielkim wymieraniem”. Na lądach wyginęły wielkie dinozaury, a w morzach, oprócz olbrzymich gadów, także

Niebrzegów



Fot. 84. Wystawa rękodzieła w Izbie Twórczej w Nasiłowie

amonity i belemnity. Ciekawostką są też dobrze widoczne ślady po norach wydrążonych w miękkich jeszcze osadach dna morskiego przez górnokredowe raki. Ślady po norach, powstałych w jasnych wapieniach, wypełnia zielonawy osad piaskowca glaukonitowego.

W 2004 r. w budynku dawnej szkoły z inicjatywy rzeźbiarza Zygmunta Kozaka powstała Izba Twórcza. Zgromadził on własne rzeźby oraz obrazy Marii Skóry, palmy Rafała Kiljana, serwety Marii Tomaszewskiej. Organizowane są tu pokazy wykonywania rzeźby dla turystów i wycieczek. Nasiłów z Bochartnicą łączy przeprawa promowa przez Wisłę.

Niebrzegów (51°32'N, 21°56'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na lewym brzegu Wieprza. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1531 r. W XIX wieku wieś należała do dóbr Dęblin. Była tutaj czynna przeprawa promowa przez Wieprz.

Nieciecz (51°32'N, 21°55'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły. Wieś wzmiankowana była w XVI wieku jako własność królewska. W XIX wieku należała ona do dóbr Dęblin.

Niwa (51°31'N, 22°09'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.

Nowomichowska (51°33'N, 22°10'E), wieś w gminie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.

Nury, śródląkowe, eutroficzne jezioro typu starorzecza w Dolinie Środkowej Wisły, niedaleko wsi Gołąb w gminie Puławy. Ma około 4 ha powierzchni. Zasilane jest przez niewielki ciek wodny, który został odtworzony w 1998 r. w ramach ekologicznego Projektu Piskory. Odprowadza on wodę ze zmeliorowanych łąk pomiędzy Gołębiem i Wólką Gołębską. Brzegi jeziora porośnięte są szuwarami, w skład których wchodzi głównie pałka (Typha) i trzcina pospolita (Phragmites australis). Szuwary przechodzą w zespół roślin pływających z grążelem żółtym (Nuphar lutea), osoką aloesowatą (Stratiotes aloides) i salwinią pływającą (paproć wodną, Salvinia natans). W pobliżu jeziora rosną kokornak powojnikowaty (Aristolochia clematis), siedmiopalecznik błotny (Comarum palustre), kosaciec syberyjski (Iris sibirica), wielosił błękitny (Polemonium coeruleum). Ze zwierząt spotkamy m.in. zaskrońca (Natrix natrix), remiza (Remiz pendulinus).

O

Oblasz (51°20'N, 21°54'E), wieś w gminie Janowiec, na krawędzi Równiny Radomskiej i w Małopolskim Przełomie Wisły, na lewym brzegu Wisły. Niegdyś składała się ona z dwóch części - Oblasów Księżych, zwanych też Plebanią Górą, i Oblasów Dworskich.

W XIX wieku była siedzibą gminy obejmującej m.in. Janowiec. Położenie na malowniczej, wysokiej skarpie i bliskość wody sprawia, że wieś powoli zamienia się w letnisko. Powstało tu w ostatnich latach, oprócz ośrodka wypoczynkowego, kilka pensjonatów oraz gospodarstw agroturystycznych.

Olempin (51°24'N, 22°14'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. W XIX wieku istniał tu folwark należący do dóbr Markuszów. W 1878 r. został on z tych dóbr wydzielony.

Olesin (51°23'N, 22°12'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Nazwę wsi utworzono od imienia żony Stanisława Kostki Potockiego - Aleksandry z Lubomirskich i ich syna Aleksandra. Ignacy Potocki i jego brat Stanisław Kostka Potocki zbudowali tu w drugiej połowie XVIII wieku pałac otoczony parkiem angielskim. Obok

pałacu znajdowały się niegdyś liczne budynki. Były to domy członków rodziny Potockich, kaplica, budynki służby, oranżeria i zabudowania gospodarcze. Projektantem rezydencji był Stanisław Kostka Potocki, a jego doradcą architekt Czarotoryskich Chrystian Piotr Aigner. Do naszych czasów zachował się jedynie zdewastowany korpus pałacu z zamurowanymi otworami okiennymi. W pobliżu wsi zachował się cmentarz austriacko-niemiecki z czasów pierwszej wojny światowej z murowaną kaplicą z 1915 r. W Olesinie lata dziecięce spędził Wojciech Jaruzelski, którego ojciec był administratorem w majątku Kurów.

Olszowiec (51°22'N, 23°14'E), wieś w gminie Markuszów, położona na Wysoczyźnie Lubartowskiej, u podnóża północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego, po lewej stronie doliny Kurówki. W XIX wieku był tu folwark wydzielony z dóbr Markuszów.



Fot. 85. Zakole rzeki Wieprz w Niebrzegowie

Opatkowie



Fot. 86. Kościół w Opoce

Opatkowie (51°27'N, 21°53'E), wieś w gminie Puławy, na krawędzi Równiny Kozienickiej i w Dolinie Środkowej Wisły. Wieś wymienia Jan Długosz jako darowaną klasztorowi benedyktynów w Sieciechowie. Zakonnicy założyli tu folwark.

Opoka (51°25'N, 22°05'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. W pobliżu wsi znajduje się cmentarzysko z okresu kultury przeworskiej (wenedzkiej) oraz kopiec z miejscowego kamienia wapiennego. Prawdopodobnie są to pozostałości po wczesnośredniowiecznym grodzisku słowiańskim. Wieś wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejącą w początkach XIX wieku.

Osiny (51°28'N, 22°04'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś powstała prawdopodobnie w drugiej połowie XIV wieku. Pierwsza wzmianka o niej

pochodzi z 1419 r. Od r. 1445 była ona własnością Pawła Konińskiego. Kolejnymi właścicielami byli Zbarascy, a następnie Tęczyńscy. Izabela Tęczyńska wniosła Osiny jako wiano Łukaszowi z Bnina Opalińskiemu, a ich córka Zofia - Stanisławowi Lubomirskiemu. Z kolei wraz z ręką Elżbiety Lubomirskiej przeszła ona na własność Stanisława Denhoffa, a potem rodziny Czartoryskich. W rękach tego rodu Osiny pozostawały do 1835 r., kiedy to po upadku powstania listopadowego zostały skonfiskowane przez rząd carski. Po uwłaszczeniu w 1864 r. wieś intensywnie zaczęła się rozwijać ekonomicznie, oświatowo i kulturalnie. Wieś uległa zniszczeniu w wyniku pożaru w 1953 r. Spłonęła wówczas większość zabudowy.

W części wsi zwanej Majątkiem znalazł swą siedzibę Zakład Doświadczalny puławskiego Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa (IUNG). Z dawnych zabudowań dworskich z drugiej połowy XVIII wieku

zachowały się do dziś położone na wzniesieniu: murowano-drewniana stodoła, spichlerz drewniany, dwie przebudowane oficyny, kapliczka i pozostałości parku.

P

Pachnowola (51°25'N, 21°52'E), wieś w gminie Puławy, położona na Równinie Radomskiej. W 1508 r. wieś należała do Andrzeja z Bronowic. Był tu folwark, który w 1877 r. wydzielono z dóbr bronowickich.

Parafianka (51°33'N, 22°02'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś powstała w pierwszej połowie XVII wieku i początkowo nosiła nazwę Parachwiana Wola. Częściowo była ona wówczas własnością jezuitów, a częściowo szlachecką. W XIX wieku należała ona do dóbr Żyrzyn. W latach 1941-1942 zbudowano tu drewniany kościół pw. św. Andrzeja Boboli. Samodzielna parafia erygowana została



Fot. 87. Kapliczka w Parafiance



Fot. 88. Szkołka krzewów ozdobnych w Opoce

Parchatka



Fot. 89. Łan zawilców

w 1943 r. W latach 1983-1995 wybudowano nową, murowaną świątynię, a stara została rozebrana w r. 1985. W latach 1997-1998 obok kościoła wzniesiono murowaną dzwonnice, na której zawieszono 500-kilogramowy dzwon.

Parchatka (51°22'N, 22°00'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, w Małopolskim Przełomie Wisły, przy krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego. Parchatka położona jest w miejscu, gdzie koryto Wisły w całym swoim biegu jest najdalej wysunięte na wschód (21°59'12"E). Po raz pierwszy wieś pojawiła się w dokumentach z 1442 r. jako Parcho-watka. Obecna nazwa pojawiła się już w roku 1454. Dwadzieścia lat później kupił ją Jan Koniński od Stanisława Świemira. W XVIII wieku przeszła ona w ręce rodziny Czartoryskich. Na wzgórzu księżna Izabela Czartoryska wzniosła trzy krzyże, będące pamiątką po jej ulubionej, młodej rezydentce Zofii

Kickiej, z domu Matuszewiczówny. Nie zachował się do dziś żaden ślad po tamtych krzyżach. Na ich miejscu w 2006 r. ustawiono nowe krzyże. Wzgórze jest świetnym punktem widokowym na dolinę Wisły. Sama wieś była ulubionym miejscem wypoczynku rodziny Czartoryskich. Księżna Izabela założyła tutaj romantyczny ogród zwany Pustelnią. Niektórzy nazwę wsi wywodzą od „paru chat”, jakie wtedy tam stały. Droga z Parchatki do Włostowic była do niedawna piękną topolową aleją, uznaną za pomnik przyrody. Jej początki sięgają czasów Izabeli Czartoryskiej. Niestety, czas robi swoje i drzewa, pomimo udzielanej im pomocy, zaczynały obumierać i zagrażać użytkownikom dość ruchliwej drogi z Puław do Kazimierza Dolnego. Większość drzew została wycięta przy przebudowie tej szosy.

Podczas tzw. „krwawej środy”, 22 listopada 1942 r. oddziały SS i żandarmerii niemieckiej rozstrzelały mieszkańców wsi. Była

to kara za pomoc udzielaną partyzantom ukrywającym się w pobliskich wąwozach. Na miejscu zbrodni znajduje się zbiorowa mogiła pomordowanych i pomnik.

Paulinów (51°20'N, 22°14'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

Piotrowice (51°19'N, 22°14'E), wieś w gminie Nałęczów na Płaskowyżu Nałęczowskim. Dawniej wieś nosiła nazwę Piotrowice Małe. W pierwszej połowie XVI wieku należała ona do drobnej szlachty. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wśród ówczesnych właścicieli wymienia Stanisława i Łukasza Denko, Leonarda Ostrowskiego, Pawła Żelazko. W XIX wieku istniał tu folwark. We wsi jest murowany kościół pw. Miłosierdzia Bożego, wzniesiony w latach 1985-1987 według projektu architekta Wojciecha Kożu-

chowskiego z Lublina. Samodzielna parafia erygowana została w 1983 r.

Piskorów (51°23'N, 21°48'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku. W XIX wieku istniał tu folwark.

Piskory, rezerwat przyrody o powierzchni 203 ha, utworzony w 1998 r. w pobliżu wsi Gołąb w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły. Ochronie podlega tu zespół ekosystemów wodnych, błotnych i leśnych o dużej bioróżnorodności oraz zrekultywowane jezioro z bogatą awifauną. Na niewielkich wyspach na tym jeziorze gniazduje czapla siwa (*Ardea cinerea*). Spotyka się tu również bąka (*Botaurus stellaris*), bielika (*Haliaeetus albicilla*), orlika krzykliwego (*Aquila pomarina*), rybitwę białoskrzydłą (*Chlido-*



Fot. 90. Rezerwat „Piskory” jest rajem dla płazów

Płonki



Fot. 91. Polesie. Cmentarz żołnierzy niemieckich poległych w czasie drugiej wojny światowej

nias leucopterus), żurawia (*Grus grus*), perkoza zausznika (*Podiceps nigricollis*).

Płonki (51°22'N, 22°12'E), wieś w gminie Kurów, na północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1418 r. Na początku sierpnia 1915 r. koło wsi ciężkie walki toczyły wojska austriackie i niemieckie z armią rosyjską.

Pogonów (51°34'N, 22°06'E), wieś w gminie Baranów, w Pradolinie Wieprza. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wymienia istniejący tu w 1531 r. młyn. W 1580 r. wieś należała do Wawrzyńca Pogonowskiego oraz do Jakuba Liskowicza i Jakuba Plewki. W XIX wieku Pogonów należał do dóbr Żyrzyn.

W 1942 r. we wsi powstała komórka Polskiej Partii Robotniczej (PPR) oraz grupa wypadowa Gwardii Ludowej (GL). Partyzanci wysadzili w latach 1942-1944 kilka pociągów

na trasie Lublin-Warszawa i Dęblin-Łuków. W lipcu 1944 r. oddział Armii Ludowej (AL) z Pogonowa opanował lotnisko w Ułężu, niszcząc jego urządzenia. Partyzanci uszkodzili dwa samoloty oraz wzięli do niewoli osiemnastu Niemców. Wieś odznaczono w 1946 r. Krzyżem Grunwaldu III klasy.

Polesie (51°24'N, 21°47'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś w XIX wieku wchodziła w skład dóbr Janowice. Dawniej dzieliła się na Polesie Duże i Polesie Małe. Na terenie Polesia w latach 1996-2000 Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. (Ludowy Niemiecki Związek Opieki nad Grobami Wojennymi) wybudował cmentarz, na którym pochowano szczątki ponad 20 tys. żołnierzy niemieckich poległych w czasie drugiej wojny światowej. Nazwiska zidentyfikowanych żołnierzy umieszczono na kamiennych tablicach imiennych, znajdujących się przy placu centralnym. Teren

pod budowę cmentarza został przekazany bezpłatnie przez rząd Polski. Przy pielęgnacji cmentarza pracują młodzi ludzie z całej Europy w czasie organizowanych obozów młodzieżowych.

Posiołek (51°26'N, 22°10'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wydzielono w 1869 r. z części folwarku Nowy Dwór należącego do majątku Osiny. Początkowo nosiła nazwę Posiołek-Nowy Dwór.

Požóg (51°23'N, 22°04'E), wieś w gminie Końskowola, przy północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego i przy granicy Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. W jej skład wchodzi: Stary Pożóg, Nowy Pożóg, Pożóg oraz Kolonia Pożóg. Pierwszy raz wieś tę wymienił Jan Długosz w 1443 r. Należała ona wówczas do Pawła Konińskiego, od którego później odkupił ją Dzierław. W XIX wieku część obszaru folwarcznego należała do Instytutu Agronomiczno-Leśnego w Puławach. Wieś znana jest w całej Europie z upraw róż, krzewów ozdobnych i krzewów owocowych. Na terenie wsi znajdował się słynny „Ogród Pożóg”, w którym powstało wiele nowych odmian. Obecnie został on włączony do Końskowoli. We wsi znajduje się kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski, będący filią parafii w Końskowoli. Zachowała się również figura św. Floriana.

Pradolina Wieprza, Obszar Chronionego Krajobrazu, położony jest na terenie gmin Puławy, Żyrzyn i Baranów w powiecie puławskim oraz powiatów lubartowskiego i ryckiego, obejmuje Pradolinę Wieprza i jest największym obszarem chronionym na terenie województwa lubelskiego. Całkowita jego powierzchnia wynosi 33159 ha. Osią tego obszaru jest rzeka Wieprz i jego dolina o szerokości 4-6 km. Rzeka swobodnie meandruje w obrębie łożyska, a niektóre meandry są w fazie bliskiej przerwania.

Większość obszaru zajmują lasy oraz łąki. Dolina ograniczona jest wyraźnymi krawędziami wysoczyzn, na których rozwijają się intensywne procesy erozyjne. Istotnym elementem morfologicznym są również starorzecza, będące na różnym etapie zanikania.

Pulki (51°25'N, 22°06'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wcześniej nosiła nazwę Wola Chrzęchowska i była częścią dóbr Czartoryskich. Wymienia ją Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Majątek został rozparcelowany w 1921 r. Ziemię otrzymali żołnierze biorący udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Pozostałą część przejął Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Zachował się tu dom z 1905 r.



Fot. 92. Kapliczka w Pulkach

Puławy



Rys. 16. Herb Puław

Puławy (51°25'N, 21°58'E), miasto powiatowe, siedziba odrębnych gmin - miejskiej i wiejskiej, u wylotu Małopolskiego Przełomu Wisły, przy granicy Płaskowyżu Nałęczowskiego i Doliny Środkowej Wisły, nad Wisłą. Dawniej była to wieś obsługująca przeprawę przez Wisłę. Nazwę wywodzi się od słowa pławy, oznaczającego przeprawę przez wodę, lub od pulwy - łęgi nadwiślańskie. Pierwsza wzmianka o osadzie pochodzi z 1489 r. Puławy wymienione są jako część posagu Anny z Konińskich. Istnieją liczne ślady dokumentujące dawne osadnictwo w tym rejonie, jednak informacji o samej osadzie sprzed XVII wieku jest niewiele. Wiadomo, że nad Wisłą istniał zamek Tęczyńskich. Znajdował się on mniej więcej w tym miejscu, gdzie dziś stoi pałac Czartoryskich. Po wygaśnięciu tego rodu dobra puławskie przejęli Zbarascy, a potem Wiśniowieccy. Wiadomo tylko, że wtedy zamek już nie istniał.

W drugiej połowie XVII wieku Puławy stały się własnością rodu Lubomirskich. W latach 1676-1679 marszałek Stanisław Herakliusz Lubomirski wybudował na wysokiej skarpie nad rzeką letnią rezydencję. Wraz z ręką jego córki Elżbiety posiadłość i całe Puławy dostały się jako wiano Adamowi Mikołajowi Sieniawskiemu. W latach późniejszych był on hetmanem wielkim koronnym i zagorzałym zwolennikiem króla Augusta III Sasa. Ta sympatia spowodowała zniszczenie przez Szwedów rezydencji

w 1706 r. Pałac został odbudowany w stylu rokokowym według projektu J. Z. Deybla. W 1731 r. córka hetmana Zofia Maria wyszła za mąż za Aleksandra Augusta Czartoryskiego. Od tego momentu na długie lata Puławy stały się własnością rodu Czartoryskich. W czasach, kiedy Puławy należały do Czartoryskich, stały się istotnym ośrodkiem życia kulturalnego i politycznego w kraju. Przebywało tu wielu znanych artystów i literatów doby Oświecenia. Można wymienić takie nazwiska, jak Marcello Bacciarelli, Franciszek Karpiński, Franciszek Dionizy Kniaźnin, Adam Naruszewicz, Julian Ursyn Niemcewicz, Piotr Norblin, Grzegorz Piramowicz, Franciszek Zabłocki i wielu innych. Skupiali się oni wokół księcia Adama Czartoryskiego i jego żony Izabeli. W tym czasie Puławy zyskały sobie przydomek „Polskich Aten”.

Za pomoc udzieloną przez Czartoryskich wojskom Kościuszki w 1794 r. Rosjanie spalili puławską rezydencję i splądrowali okoliczne wioski. Odbudowę rozpoczęła księżna Izabela Czartoryska w 1796 r. według projektów Chrystiana Piotra Aignera. Pałac uzyskał wtedy nowy, klasycystyczny wygląd, a w otaczającym go parku powstało kilka budowli ogrodowych. Po upadku powstania listopadowego Czartoryscy utracili Puławy, które stały się własnością rządu carskiego. Książę Adam zmuszony został do opuszczenia kraju i na stałe osiadł w Paryżu, gdzie nadal prowadził działalność patriotyczną. Został on zaocznie skazany na śmierć, a wszystkie majątki Czartoryskich w zaborze rosyjskim zostały skonfiskowane. W 1846 r. carskim ukazem nazwa Puławy została zmieniona na Nową Aleksandrię. Dwa lata wcześniej został tu przeniesiony Instytut Wychowania Panien, zwany Instytutem Aleksandryjskim. Puławy stały się ośrodkiem oświatowym i naukowym. W 1862 r. został utworzony tu Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny. Działał on jednak bardzo krótko. W ramach represji po

upadku powstania styczniowego został zlikwidowany, a na jego miejsce władze carskie powołały w 1869 r. Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa. Zgodnie z zamysłem władz Instytut miał być ośrodkiem rusyfikacji. Dopiero zmiany wprowadzone przez wybitnego rosyjskiego uczonego W. Dokuczajewa doprowadziły do podniesienia rangi uczelni. Jej studentami byli m.in. Bolesław Prus, Ludwik Waryński, Antoni Hempel. Po upadku powstania styczniowego Puławy stały się siedzibą powiatu, a w 1906 r. uzyskały prawa miejskie. Po pierwszej wojnie światowej powołano Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego. Po drugiej wojnie światowej został on przemianowany na Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa (IUNG). Oprócz IUNG-u działa w Puławach Państwowy Instytut Weterynaryjny (PIWet.), który ma status Państwowego Instytutu Badawczego, ponadto: Wojskowy

Instytut Higieny i Epidemiologii, Oddział Pszczelnictwa Instytutu Ogrodnictwa oraz Instytut Nawozów Sztucznych.

W latach sześćdziesiątych XX wieku zapadła decyzja o budowie w okolicy miasta wielkiego zakładu przemysłowego produkującego nawozy sztuczne. Zakłady Azotowe „Puławy”, których budowę rozpoczęto w 1961 r., stały się największym zakładem przemysłowym Lubelszczyzny i największym w kraju producentem nawozów sztucznych. Ich powstanie zadecydowało o dynamicznym rozwoju i zmianie wyglądu miasta.

Najokazalszym zabytkiem Puław jest Pałac Czartoryskich. Tę klasycystyczną budowlę wzniesiono na ruinach poprzednich rezydencji według projektu Chrystiana Piotra Aignera w latach 1785-1810. Z poprzednich budowli zachowało się przyziemie od strony Łąchy wiślanej oraz sień za wejściem głównym na parterze. Pierwszy



Fot. 93 Pałac Czartoryskich w Puławach

Puławy



Fot. 94. Dom Gotycki w Puławach

barokowy pałac wybudował w tym miejscu Herakliusz Lubomirski według projektu Tylmana z Gameren. Po zniszczeniach wojennych pałac odbudowano w stylu rokoko według projektu J. Z. Deybla. Przebudowany został jeszcze dwukrotnie w XIX wieku - w latach 1840-1846 przez Józefa Góreckiego i po pożarze w 1858 r. przez Juliana Ankiewicza. Pałac rozrósł się kubaturowo, ale zatracił swój magnacki styl i architekturę. Również wnętrza pałacu uległy daleko posuniętym zmianom. Przebudowa ta zmieniła wygląd pałacu od strony Łachy. Ankiewicz zaprojektował też klatkę schodową z lanego żelaza. Była to na ówczesne czasy prawdziwa sensacja techniczna. Kolejni użytkownicy pałacu wprowadzali tylko niewielkie zmiany. Posadzili oni nowe drzewa, a wśród nich wiele okazów egzotycznych. W skarpie pod pałacem są grotty, powstałe przez wybieranie materiału skalnego użytego do budowy pałacu. W największej z komór urządzono kaplicę z odtworzonym obecnie ołtarzem, na którym widnieje napis „O Boże, w Tobie nadzieja”. W chacie nad brzegiem Łachy za

czasów księżnej Izabeli mieszkał pustelnik. Był on specjalnie zatrudniony przez księżną, aby uatrakcyjnić gościom pobyt w parku.

Park założyła Izabela Czartoryska na wysokiej skarpie nad brzegiem Łachy. Było to niegdyś koryto Wisły. Rzeka zmieniła swój bieg i dzisiejsze koryto znajduje się kilkaset metrów w kierunku zachodnim. Poprzednio istniejący tu park francuski przebudowano według pomysłu księżnej Izabeli Czartoryskiej, nadając mu charakter romantycznego ogrodu w stylu angielskim. Nad przebudową czuwał sprowadzony z Anglii ogrodnik, James Savage. W parku otaczającym rezydencję rosną drzewa pamiętające jeszcze czasy Czartoryskich. Są to przeważnie stare dęby i lipy oraz gatunki egzotyczne. Niestety wichura, jaka przeszła nad Puławami w r. 2001, zniszczyła lub uszkodziła wiele okazów drzew.

Dom Gotycki powstał w 1809 r. po przebudowaniu dawnego pawilonu parkowego. W jego budowie wykorzystane zostały fragmenty budowli przywiezione przez księżną Izabelę z Włoch i Hiszpanii oraz

z Polski. Dom otoczony jest od wschodu i południa gankiem. Kolumny i ostre, gotyckie łuki wykonano z piaskowca. Na ścianach z czerwonej cegły znajdują się wmurowane fragmenty starych kościołów, zamków, pałaców i rzeźb. Są to pozostałości po lapidarium urządzonym tutaj przez księżnę. Niegdyś każda ze ścian otrzymała swoją nazwę, związaną z tymi lapidariami.

We wnętrzu, na parterze znajduje się półokrągła sala herbowa. Na jej środku stoi gotycka kolumna, która podtrzymuje belkę stropową. Widzimy na niej wymowny napis „Wszystkiemu co los zmienia i czas pożera, człowiek tkliwym wspomnieniem znikomość odbiera”. Na piętrze znajduje się sala zielona, w której możemy obejrzeć portrety rodziny Czartoryskich: księcia Adama Kazimierza, Izabeli oraz ich dzieci. Niegdyś w tej sali zgromadzone były najcenniejsze eksponaty: „Dama z łasiczką” Leonarda da Vinci, „Autoportret” Rafaela, „Miłosierny

Samarytanin” Rembrandta, „Ucieczka do Egiptu” L. Giordana. Do zbiorów należały również cenne zabytki piśmiennictwa: „Psałterz Puławski” z XV wieku, „Pontyfikat” Erazma Ciołka, rękopis „Roman de la Rose” z XIII wieku. W wystroju sali zwraca uwagę mozaikowy parkiet, boazeria i intarsjowane drzwi.

Korony lip rosnących przy alei obok Domku Gotyckiego zostały ukształtowane w ostry łuk, kojarzący się z gotykiem. Stąd aleja ta otrzymała nazwę „gotyckiej”. Na jej końcu widoczny jest Domek Grecki, który jest dawną oranżerią pałacową. Zdobí go dorycki, czterokolumnowy portyk. Budowla została wzniesiona w latach 1878-1891 według projektu Chrystiana Piotra Aignera. Obok znajduje się Brama Rzymska, zbudowana na wzór łuku Tytusa w Rzymie. Ma ona postać romantycznej ruiny. Z parku do Domku Greckiego dostać się można przez łukowaty mostek przerzucony nad Głęboką



Fot. 95. Kordegarda pałacowa w Puławach

Puławy



Fot. 96. Świątynia Sybilli w Puławach

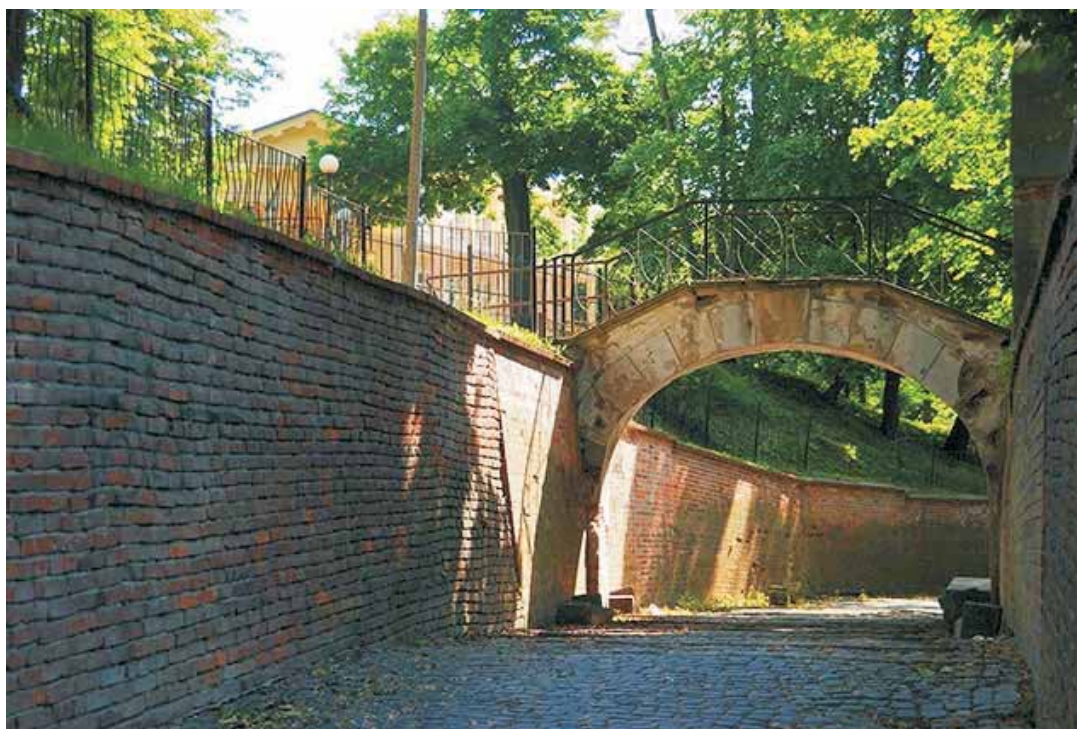
Drogą. Jest to wawóz, którego ściany zostały obmurowane czerwoną cegłą. Dzisiaj w budynku dobudowanym po zniszczonej oranżerii mieści się miejska biblioteka. W niewielkiej odległości od Domu Gotyckiego, na stromej skarpie usytuowano Świątynię Sybilli. Została ona zbudowana przez Chrystiana Piotra Aignera w latach 1798-1801. Za pierwowzór posłużyła świątynia Westy w Tivoli koło Rzymu. Do wejścia prowadzą szerokie schody, strzeżone przez kamienne lwy, podarowane księżnej Izabeli przez cara Aleksandra I. Podarował on również świetlik w kopule. Dary te wręczył księżnej ze słowami „...Niech światło moje z góry patrzy na polskie pamiątki...” Nad wejściem widnieje napis Przeszłość - Przyszłości. Budowlę otacza ganek, którego dach wspiera się na korynckich kolumnach wykonanych z piaskowca. Świątynię Sybilli w Puławach uznaje się za pierwsze polskie muzeum.

Wewnątrz budynku znajduje się okrągła sala górna nakryta kopułą ze świetlikiem. Na sklepieniu kopuły umieszczono zmniejszające się ku górze kasetony. Pod kopułą biegnie fryz ozdobiony gryfami i kandelabrami, który jest dziełem F. Baumana. Na wprost wejścia znajduje się zasłonięta kotarą nisza, w której niegdyś przechowywano najcenniejsze pamiątki. Znajdowały się tu m.in. miecze ofiarowane przez Krzyżaków królowi Władysławowi Jagielle i księciu Witoldowi przed bitwą pod Grunwaldem, szable króla Jana III Sobieskiego i Stefana Batorego. Przed niszą na specjalnym postumencie stała hebanowa szkatuła z napisem ułożonym z brylantów: „Pamiątki polskie zebrała Izabela z Flemmingów Czartoryska w r. 1800”. Wewnątrz znajdowały się klejnoty królewskie i klejnoty rodów magnackich. Wokół ścian ustawione były szafy z pamiątkami, a na nich miniaturowe sarkofagi ze szczątkami królów i mężów stanu. Sala dolna

wsparta jest na dziewięciu arkadach. Wejście do niej znajduje się od strony skarpy. Oświetlała ją tylko jedno okno i wąskie otwory przypominające strzelnice. Sala ta poświęcona była głównie księciu Józefowi Poniatowskiemu. Na jej środku stał obelisk, na którym zawieszono szablę bohatera. Wieńczył go brązowy orzeł z czasów Księstwa Warszawskiego. Znajdował się tu też napis: „Księciu Józefowi Poniatowskiemu. Dowodził Polakom, zginął za Ojczyznę. Poległ 19 października 1813”. Znajdowały się tu pisane na zamówienie życiorysy królów i mężów stanu. Na filarach umieszczone były symboliczne tarcze wielkich wodzów polskich. Pamiątki te miały przypominać chwałę i wielkość Polski. Poniżej Świątyni Sybilli, po lewej stronie jej wejścia, wśród zarośli znajduje się sarkofag. Został on wykonany w Rzymie z białego marmuru karraryjskiego przez M. Labourea na wzór sarkofagu Luciusa Corneliusa Scypiona.

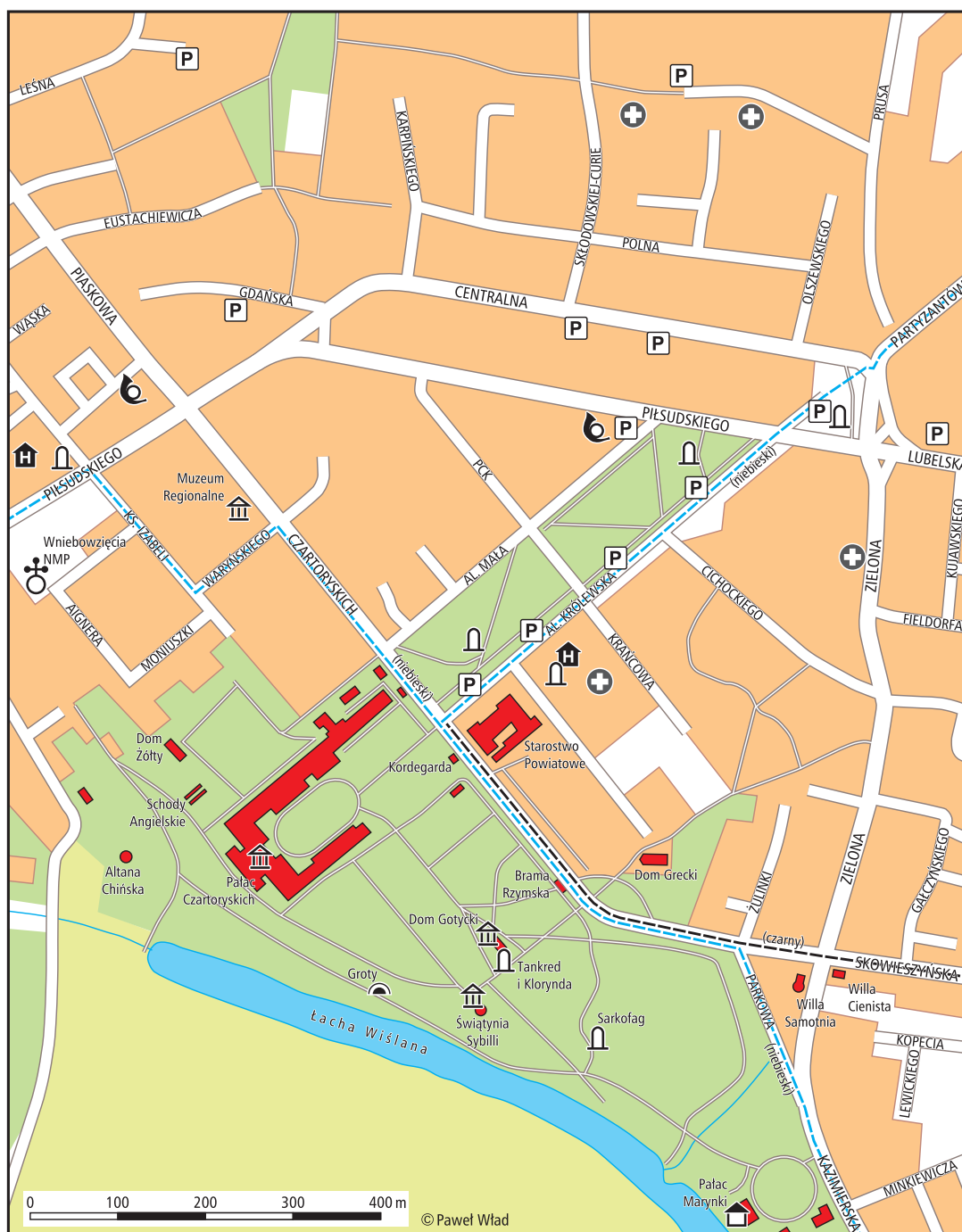
Upamiętnia on księcia Augusta Czartoryskiego i jego żonę Zofię z Sieniawskich. Do Puław przysłał go w 1799 r. młody książę Adam Jerzy Czartoryski, który wtedy pełnił funkcje ambasadora Rosji na dworze króla Sardynii. W 1831 r. sarkofag został stąd zabrany do Podzamcza Zamoyskich, skąd wrócił na swoje dawne miejsce w 1947 r.

Pobliski pałac Marynki został zbudowany przez Chrystiana Piotra Aignera w latach 1791-1796 dla córki Adama i Izabeli, Marii Wirtemberskiej. Pałac jest dzisiaj siedzibą Oddziału Pszczelnictwa Instytutu Ogrodnictwa w Skierniewicach. Jest to budowla w stylu klasycystycznym, ma koryncki portyk w głębi oraz kryjącą dach attykę. Na fryzie portyku umieszczono cytaty z Horacego: „Iste terrarum mihi praeter omnes angulus ridet” (Ten zakątek najbardziej ze wszystkich się do mnie uśmiecha). We wnętrzu znajduje się okrągły salon ozdobiony sztukateriami F. Baumana. Dawniej był on nakryty kopułą.



Fot. 97. Głęboka Droga w Puławach

Puławy



Rys. 17. Puławy. Plan centrum

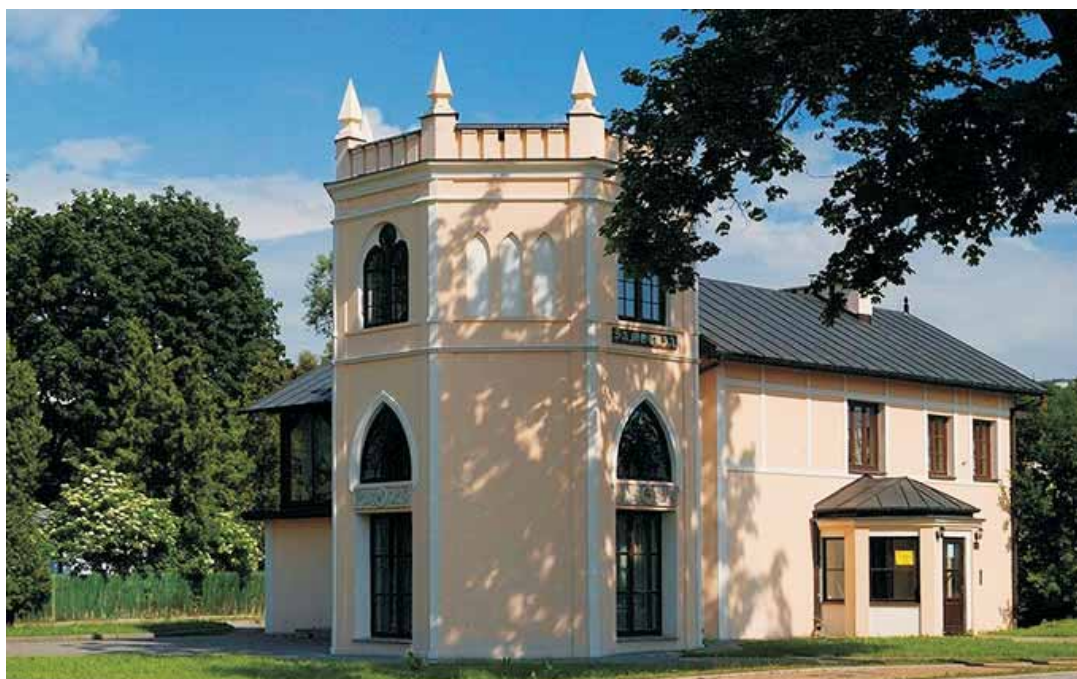
Opracowanie: Paweł Wład

W XIX wieku zastąpiono ją płaskim belkowaniem. Przed wejściem znajdują się dwa lwy z czarnego marmuru. Dawniej zdobiły one wejście do oranżerii pałacowej. W latach dwudziestych XX wieku zlikwidowane zostały attyki w elewacjach bocznych i w elewacji ogrodowej.

Park położony po przeciwnej stronie pałacu nosi nazwę Dolnego Ogrodu. Altana Chińska, zbudowana została według projektu A. Moweina w połowie XVIII wieku. Wewnątrz umieszczono rzeźbę dłuta F. Lazariniego z Florencji. Przedstawia bohaterów „Jerozolimy Wyzwolonej” Tassa - Kloryndę i Tankreda. Dawniej rzeźba ta ustawiona była w prześwicie z widokiem na Kępę, a obecnie ustawiono ją obok Domku Gotyckiego. Od Altany Chińskiej w górę prowadzą sklepione schody, zwane Pasażem Angielskim. Domek Żółty ma formę niewielkiego pawilonu z czterokolumnowym portykiem. Został on wybudowany przed 1829 rokiem. Mieszkał w nim car Aleksander II podczas swoich

wizyt w Puławach. Naprzeciw Pałacu Marynki, po drugiej stronie drogi, stoją dwie wille, należące niegdyś do Łucji z Giedrojców Rautenstrauchowej. Oba budynki powstały w połowie XIX wieku. Willa „Samotnia” ma główny korpus w postaci ośmiokątnej wieży o trzech kondygnacjach. Od północy dobudowano do niej parterowy aneks. Stylowo willa nawiązuje do romantycznego neogotyku. Obecnie jest własnością Towarzystwa Przyjaciół Puław. Ukrytą nieco z tyłu willę Cienistą zbudowano w stylu tyrolskim. W jej salonie skupiało się w XIX wieku życie intelektualne i kulturalne Puław.

Przy ulicy Głębokiej (Głęboka Droga), obok muru okalającego park pałacowy, stoi niewielki budynek dawnej kordegardy, a za nim widoczna jest wieża ciśniowa. Zbudowano ją w 1897 r. podczas modernizacji wodociągów. Po przeciwnej stronie ulicy stoi duży budynek z czerwonej cegły. Jest to zbudowana w 1902 r. bursa studencka dla Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa.



Fot. 98. Puławy. Willa „Samotnia” w Puławach

Radomska, Równina

Funkcje te budynek spełniał do 1914 r. Później stał się siedzibą starostwa.

Budynek dawnego szpitala im. św. Karola Boromeusza zbudowano w 1843 r. Sfinansowano go z testamentu Karola Knittla, lekarza księżnej Izabeli. Szpital miejski wyprowadził się z tego budynku dopiero po ostatniej wojnie. Obecnie ma tu swoją siedzibę Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze oraz Muzeum Regionalne im. Księżnej Izabeli Czartoryskiej.

Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, zwany jest popularnie Rotundą. Zbudowany został przez Chrystiana Piotra Aignera w latach 1800-1803 i wówczas był pw. Wniebowziętej Bogarodzicy. Pierwotnym był rzymski Panteon. Do wnętrza kościoła wchodzi się przez ośmiokolumnowy portyk. Rotundę przykrywa kopuła z malowanymi kasetonami. Na jej środku znajduje się duży świetlik. Na dwunastu jońskich, piaskowcowych kolumnach wspie-

ra się duży balkon, z amfiteatralnie ustawionymi ławami. Zdobiące kościół sztukaterie oraz marmurowa ambona są dziełem F. Baumana. Znajdujący się w jednym z ołtarzy obraz jest kopią „Madonny” Rafaela. Podarowany on został kościołowi przez Łucję Rautenstrauchową.

Poniżej Kościoła WNMP wybudowany został „Zajazd Pod Pielgrzymem”. Jest to budynek dawnej stacji na trasie pocztowej z Warszawy do Lwowa. Zbudowano ją w pobliżu przeprawy przez Wisłę w pierwszej połowie XVIII wieku. Budynek ma barokową bryłę z wysokim gontowym dachem.

R

Radomska, Równina, mezoregion o charakterze równiny denudacyjnej, będący częścią Niziny Środkowomazowieckiej. Obejmuje zachodnią część powiatu puławskiego,



Fot. 99. Klasycystyczny kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Puławach



Fot. 100. Rąblów. Monument upamiętniający bitwę ugrupowania AL i oddziału partyzantki radzieckiej z Niemcami, stoczoną 14 maja 1944 r.

położoną po lewej stronie Wisły. Jej powierzchnię pokrywają zdegradowane w wyniku procesów peryglacialnych utwory czwartorzędowe. Pod nimi występują skały kredowe i jurajskie zapadające w kierunku północno-wschodnim. Równina porozcinana jest dolinami rzek Iłżanki, Krępianki, Radomki. Jest to kraina rolnicza. Największymi miastami mezoregionu są położone w województwie mazowieckim: Radom, Zwoleń, Lipsko. W regionie tym znajdują się też okolice Janowca w powiecie puławskim.

Rąblów (51°19'N, 22°05'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim nad Bystrą. Wieś znana była w połowie XV wieku pod nazwą Wrąblów. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wymienia właścicieli części Rąblowa z pierwszej połowy XVI wieku: Mikołaja Słotwińskiego, Piotra Przyłoga, Stanisława Podgajnego.

W pobliżu wsi oddział Armii Ludowej (AL) i oddział partyzantki radzieckiej stoczyły 14 maja 1944 r. z Niemcami bitwę. Oddziały partyzanckie w sile około 900 ludzi zostały otoczone przez 2 tysiące żołnierzy hitlerowskiej dywizji pancerniej SS Wiking, wspieranej dodatkowo przez lotnictwo. Oddziały dowodzone przez Mieczysława Moczara, pseudonim „Mietek”, zdołały po całodziennej walce przerwać pierścień okrążenia i przedostać się w Lasy Parczewskie i Lasy Janowskie. W bitwie tej uczestniczył jako żołnierz AL poeta, satyryk i aforysta - Stanisław Jerzy Lec (prawdziwe nazwisko baron Stanisław Jerzy de Tusch-Letz). Na miejscu bitwy w lessowym wąwozie Głębiec znajduje się pomnik oraz grób generała Mieczysława Moczara (1913-1986).

W pobliżu wsi urządzono stok narciarski z wyciągami. Stoki są oświetlone i w razie potrzeby sztucznie naśnieżane. Do dyspo-

Rogalów

zycji narciarzy są także zajazdy, gastronomia i kwatery agroturystyczne.

Rogalów (51°19'N, 22°08'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Wieś wymieniana była po raz pierwszy jako szlachecka w 1381 r., a później przez Jana Długosza. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego pisze o Rogalowie jako wsi, która w połowie XV wieku należała do Jana Rogalewskiego herbu Nabram. Ze wsi płacono dziesięcinę na rzecz proboszcza w Wąwolnicy. Według Słownika geograficznego Królestwa Polskiego, wydanego w 1886 r., wieś nie istniała. Niewiele osób wie, że dzisiaj, w tej małej wsi położonej na skraju Kazimierskiego Parku Krajobrazowego, działa jedyne w Polsce studio nagrań oraz wytwórnia płyt analogowych - OBUH. Nagrywa się tutaj tradycyjne płyty winylowe (tzw. „czarne krążki”). W pobliżu Rogalowa znajduje się wiadukt, po którym pociąg linii

wąskotorowej przejeżdża nad szosą, prowadzącą z Wąwolnicy do Kazimierza Dolnego. Jest to utrudnienie, gdyż większe samochody (autobusy i ciężarówki) muszą objeżdżać to miejsce przez Marcutki po drugiej stronie doliny Bystrej.

Rudy (51°25'N, 22°02'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Dawniej nosiła ona nazwę Rudki. Nazwa pochodzi od młynów na Kurówce, mielących rudę darniową, z której w XII i XIII wieku wytapiano żelazo. Pierwsza wzmianka o wsi pojawiła się w 1443 r. u Jana Długosza, kiedy to należała do rodu Konińskich. W latach 1911-1913 prowadził tu nielegalne kursy dla ludności znany działacz ludowy i spółdzielczy Władysław Cholewa (1892-1962).

Rzeczyca (51°18'N, 22°03'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, na Równinie Bełżyckiej,



Fot. 101 Krajobraz Płaskowyżu Nałęczowskiego w okolicy Rąblowa

znana już od średniowiecza. Wymienia ją Jan Długosz w Liber beneficiorum jako jedną z wsi należących do benedyktynów z Łysej Góry, które w 1170 r. książę Kazimierz Sprawiedliwy podarował norbertankom z podkrakowskiego Zwierzyńca. Wiadomo, że w XV wieku wieś była własnością królewską i nie płaciła dziesięciny klasztorowi na Łysej Górze, lecz proboszczowi kazimierskiemu. W drugiej połowie XVI wieku Rzeczyca należała do drobnej szlachty. Folwark Rzeczyca wraz z leśnictwem Uściąż wchodził w skład dóbr Karczmiska. W XIX wieku był tu młyn wodny i tartak. W 1878 r. folwark został wyłączony z dóbr Karczmiska.



Fot. 102. Krzyż przydrożny w Rzeczycy

S

Sadłowice (51°23'N, 21°57' E), wieś w gminie Puławy, na krawędzi Równiny Radomskiej i w Małopolskim Przełomie Wisły. Jest to stara wieś, wzmiankowana w 1252 r. wśród włości klasztoru sieciechowskiego. W XV wieku znana była pod nazwą Schawłowycze. Początkowo należała ona do biskupów krakowskich. Był to folwark klasztorny, położony na cyplu terasy nadzalewowej, wysuniętym daleko między łożyska Wisły. Biskup Iwo zamienił Sadłowice oraz wieś Garno z opatem sieciechowskim Mikołajem na położone na Kujawach Jaksice i Lędziny. W ostatnich latach w Sadłowicach powstały ośrodki jazdy konnej, przyciągające wielu miłośników tej formy sportu i aktywnej turystyki. Dla nich wyznakowano konną ścieżkę dydaktyczną w lesie Knieja.

Sadurki (51°17'N, 22°16'E), wieś w gminie Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Przed rokiem 1359 Kazimierz Wielki nadał ją mazowieckiemu rycerzowi Sadurce (Zadurce). Do tego czasu nosiła ona nazwę Kierz. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego w 1531 r. wymienia jako właścicieli Jana

Sadurskiego-Klimontowicza, Jana Tomaszowicza i Mikołaja Dzetrzycha. W 1523 r. właścicielami wsi zostali Samborzeccy i od tam należała ona do klucza bochotnickiego ich dóbr. Od Samborzeckich nabyli go Małachowscy. Po śmierci Ludwika Małachowskiego klucz bochotnicki przypadł jego córkom. Zgodnie z ówczesnymi przepisami nie mógł on zostać podzielony. Sprzedano go więc na publicznej licytacji. Nabywcą był Tytus Rakowski, po którego śmierci w 1858 r. majątek przeszedł na własność jego synów, Henryka i Karola. Tytus Rakowski został przez miejscową ludność zapamiętany jako niezwykle okrutnik często bijący swych poddanych bez powodu. Na kanwie tych opowieści Stefan Żeromski osnuł nowelę „Zemsta jest moja”.

W 1864 r. na mocy carskiego ukazu uwłaszczeniowego Rakowski przypadły tylko folwarki. W r. 1866 sprzedali oni majątek Franciszkowi Nowińskiemu, a ten z kolei w 1876 r. sprzedał go Mikołajowi Bachmietiewowi. Ten już po r. zbył majątek żonie generał-majora Aleksandra Czermierzina - Konstancji z Orłowskich Czermierzinie. Wkrótce rozpoczęła się dalsza likwidacja dóbr. W 1879 r. odłączono od nich folwark Sadurki.

Sielce

We wsi zachował się zespół dworsko-parkowy z XIX wieku. Należy do niego drewniany dwór w otoczeniu pozostałości parku. Dwór jest zamieszkały, ale w złym stanie technicznym.

Sielce (51°26'N, 22°06'E), wieś w gminie Końskowola, położona na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś po raz pierwszy wzmiankowana była w 1453 r. przez Jana Długosza. Należała wówczas do rodu Konińskich. W późniejszym okresie została ona włączona do tzw. klucza końskowolskiego. Według Słownika geograficznego Królestwa Polskiego wieś należała w XIII wieku do klasztoru w Sieciechowie, a w XVI wieku był tutaj młyn wodny.

Składów (51°35'N, 22°12'E), wieś w gminie Baranów, położona na północnym skraju powiatu puławskiego, w Pradolinie Wieprza, na lewym brzegu Wieprza. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX

wieku. W pobliżu wsi znajdują się liczne starorzecza, zwane „wieprzyskami”.

Skoki (51°32'N, 21°52'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły, na lewym brzegu Wieprza. W XIV wieku był tu dwór królewski, w którym kilkakrotnie zatrzymywał się Władysław Jagiełło w czasie swoich podróży na Litwę. W tym czasie odbywały się tu zjazdy szlachty i rozprawy sądowe pod przewodnictwem króla. Wieś wchodziła wówczas w skład starostwa stężyckiego. Pomiędzy Skokami i wsią Borowa, w widłach Wisły i Wieprza, znajdował się jeden z fortów twierdzy dęblińskiej. Całkowicie zniszczony nie zachował się do naszych czasów.

Skowieszyn (51°23'N, 22°02'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, w pobliżu północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego, przy granicy Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wieś słynie z uprawy róż. W początkach XV wieku



Fot. 103. Droga prowadząca nad Wieprz w Skokach



Fot. 104. Plantacja porzeczek w Skowieszynie

wieś należała do Jana Mikołaja herbu Rawa, który płacił z niej dziesięcinę klasztorowi benedyktynów na Łysej Górze. Ród ten wkrótce przyjął nazwisko Skowieskich. Po roku 1531 dziedzic usunął ze wsi kmieci, a na ich rolach urządził folwark. W drugiej połowie XV wieku część wsi została zakupiona przez Jana z Konina od Stanisława Świemira.

Skowieszyn (51°19'N, 22°01'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Początkowo była to wieś królewska i nosiła nazwę Skowieszyn. W drugiej połowie XII wieku Kazimierz Sprawiedliwy nadał wieś norbertankom ze Zwierzynca pod Krakowem.

Skrudki (51°33'N, 22°03'E), wieś w gminie Żyrzyn, na krawędzi Wysoczyzny Lubartowskiej i w Pradolinie Wieprza. Wieś wzmiankowana w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako należąca do dóbr Żyrzyn.

Smogorzów (51°25'N, 21°49'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1508 r. Była ona wówczas własnością Gabriela Gniewosza i Stanisława Wąssowicza.

Stanisławka (51°18'N, 22°07'E), wieś w gminie Wąwolnica na Płaskowyżu Nałęczowskim, w pobliżu granicy Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego. Wchodziła ona w skład dóbr kazimierskich i wąwolnickich.

Stara Wieś (51°24'N, 22°03'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku.

Stok (51°21'N, 22°05'E), wieś w gminie Końskowola, na Płaskowyżu Nałęczowskim,

Strzelce



Fot. 105. Kościół w Śniadówce

przy granicy Kazimierskiego Parku Krajo-
brazowego. We wsi znajduje się kościół pw.
Świętej Trójcy, należący do parafii w Klemen-
towicach.

Strzelce (51°18'N, 22°14'E), wieś w gminie
Nałęczów, na Płaskowyżu Nałęczowskim.
Wieś wymieniona była po raz pierwszy
w 1409 r. jako własność szlachcica Imko-
-lmek. Jan Długosz wymienia ją jako Strzelce
Jacobi. W XVI wieku wieś miała kilku właśc-
-cicieli. W 1882 r. miejscowy folwark został
oddzielony od dóbr nałęczowskich, a 1887 r.
jego część została odsprzedana. We wsi
znajduje się pomnik upamiętniający Żydów
i jeńców radzieckich z obozów w Antopolu
i Strzelcach, zamordowanych przez Niem-
-ców latach 1942-1944.

Strzyżowice (51°34'N, 22°01'E), wieś w gmi-
-nie Żyrzyn, w Pradolinie Wieprza, na lewym
brzegu Wieprza. Wieś po raz pierwszy wy-

mieniona została w dokumentach z 1375 r.
jako własność Skarbka ze Strzyżowic. W XIX
wieku wieś należała do dóbr Kośmin.

Szumów (51°24'N, 22°11'E), wieś w gminie
Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad
rzekami Kurówką i Białką. Wieś wymieniona
była w Słowniku geograficznym Królestwa
Polskiego jako istniejąca w początkach XIX
wieku.

Ś

Śniadówka (51°31'N, 22°11'E), wieś w gmi-
-nie Baranów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej.
Żołnierze Batalionów Chłopskich (BCh) sto-
-czyli 23 października 1943 r. we wsi bitwę
z Niemcami dokonującymi pacyfikacji. Po-
-legło wówczas 23 polskich partyzantów.
W odwecie hitlerowcy dokonali powtór-
-nej pacyfikacji wsi 30 października 1943 r.

Zamordowano wielu mieszkańców oraz spalono wieś. Wydarzenia te upamiętnia pomnik z tablicą, ustawiony w 2008 r. w centrum miejscowości. We wsi jest kościół pw. Najświętszej Marii Panny Wspomożenia Wiernych, zbudowany w 1988 r. Jest to filia parafii w Baranowie.

Środkowomazowiecka Nizina, makroregion Nizin Środkowopolskich. W granicach powiatu puławskiego znajduje się tylko część tego makroregionu, w tym Dolina Środkowej Wisły oraz niewielki fragment Równiny Kozienickiej na lewym brzegu Wisły.

T

Tomaszów (51°23'N, 21°53'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Radomskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

Trzcianki (51°22'N, 21°54'E), wieś w gminie Janowiec, na Równinie Radomskiej. Wieś i folwark wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejące w początkach XIX wieku w dobrach Kazimierz. W 1873 r. folwark został z nich wyłączony.

W

Wąwolnica (51°18'N, 22°09'E), wieś, siedziba gminy na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą. Jest to stara osada, która dawniej była miastem. Aczkolwiek pierwsze ślady pobytu człowieka na tych terenach sięgają paleolitu, to pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z XI wieku. Legenda cofa powstanie Wąwolnicy do 721 r., kiedy to miał ją założyć król Krak i nadać nazwę podobną w brzmieniu do Wawelu. Zresztą w najstarszych pisanych źródłach z 1027 r. miej-

Rys. 18. Herb Wąwolnicy



scowość ta występuje pod nazwą Wawelnica. Wiadomo, że w XIII wieku był tu gród obronny, a w wieku XIV istniała parafia. Było to miasto królewskie lokowane na prawie polskim. Nosiło ono wtedy nazwę Königsberg. Decyzją Kazimierza Jagiellończyka miasto zostało przeniesione w 1448 r. na prawo niemieckie. Właśnie za panowania Kazimierza Jagiellończyka Wąwolnica przeżywała okres największej świetności. Król kazał zbudować na wzgórzu zamek. Zachowała się z niego jedynie kaplica zamkowa obok dzisiejszego kościoła. W kaplicy można zobaczyć płytę nad kryptą upamiętniającą pochodzącego z Wąwolnicy Eliasza, syna



Fot. 106. Kapliczka w centrum Wąwolnicy

Wąwolnica

Marcina. Był on teologiem, profesorem uniwersytetu w Pradze, rektorem Akademii Krakowskiej w 1409 r. oraz wychowawcą następcy tronu i przyszłego kardynała - Zbigniewa Oleśnickiego. W Akademii na początku XV wieku studiowali, pochodzący z Wąwolnicy, Waclaw - syn Jaśka i Stanisław z Wąwolnicy. Parafia w Wąwolnicy istniała od XIV wieku. W 1458 r. opiekę nad nią objęli benedyktyni z klasztoru Świętego Krzyża na Łysej Górze. Pod ich opieką kościół, parafia, miasto i okoliczne wioski pozostawały aż do kasaty zakonu w 1819 r. Wtedy to patronat nad parafią powierzono księciu Adamowi Czartoryskiemu. Kiedyś w Wąwolnicy były trzy kościoły. W pobliżu rynku stał kościół pw. św. Marii Magdaleny, zbudowany z białego kamienia. Do połowy XVII wieku pełnił on funkcję kościoła parafialnego. Prawdopodobnie tu była umieszczona figura Matki Bożej Wąwolnickiej. Kościół przetrwał do roku 1849, kiedy go rozebrano. Na miejscu



Fot. 107. Ołtarz z figurą Matki Bożej Kębelskiej w kaplicy obok kościoła w Wąwolnicy

jego prezbiterium, na dzisiejszym placu szkolnym znajduje się kopiec z krzyżem i figurą Chrystusa. W 1928 r. teren po dawnej świątyni i przykościelny cmentarz ówczesny proboszcz podarował pod budowę szkoły.

W miejscu, gdzie dziś przy drodze do Kębła stoi murowana kapliczka, był drewniany kościół pw. Najświętszej Marii Panny. Na miejscu dawnego drewnianego kościoła król Kazimierz Jagiellończyk kazał wybudować nowy, murowany kościół. W XVI i XVII wieku do pierwotnie gotyckiej kaplicy zamkowej benedyktyni dobudowali długą nawę i dwie kaplice boczne. Wtedy budowla ta zaczęła pełnić funkcję kościoła parafialnego. W r. 1700 przeniesiono tutaj z pobliskiego Kębła gotycką, cudowną figurę Madonny z Dzieciątkiem nazywanej Matką Bożą Kębelską. Umieszczono ją w ołtarzu głównym. Figura ta jest dziełem z rodzaju tzw. „pięknych Madonn”. Powstała w bliżej nieznanym pracowni pomorskiej lub śląskiej w latach 1420-1430. Wykonana jest z lipowego drewna i pokryta barwną polichromią. Jej pierwowzorem była kamienna rzeźba tzw. Pięknej Madonny z Vimpergu. Wkrótce Wąwolnica i pobliskie Kębło stały się celem wędrówek licznych pielgrzymów, których przyciągały tu wieści o cudach i łaskach doznanych za pośrednictwem Matki Bożej Kębelskiej.

Obecny kościół pw. św. Wojciecha wybudowano w latach 1907-1914 obok dawnego kościoła pod tym samym wezwaniem. Po konsekracji nowego kościoła w 1928 r., stary rozebrano, pozostawiając jedynie jego prezbiterium jako kaplicę. Nowy kościół w stylu gotyku nadwiślańskiego (neogotyku), zbudowano według projektu Ksawerego Dionizego Drozdowskiego. Jest to budowla trójnawowa, wzniesiona na planie krzyża łacińskiego. Nawa główna jest pięcioprzęsłowa, trzykrotnie szersza od naw bocznych. Transept jest jednonawowy, również pięcioprzęsłowy. Trójprzęsłowe prezbiterium ma sze-

Wąwolnica



Fot. 108. Kaplica z figurą Matki Bożej Kębelskiej obok kościoła parafialnego w Wąwolnicy

rokość nawy. We wnętrzu znajdują się trzy ołtarze dostosowane stylem do całości. W ołtarzu głównym umieszczona jest figura Madonny z przełomu XIII i XIV wieku, nazywana Matką Bożą Wąwolnicką. Po obydwu jej stronach stoją rzeźby przedstawiające Polaków różnych stanów, oddających hołd Matce Bożej. U góry ołtarza umieszczono rzeźby Trójcy Świętej. W prezbiterium znajdują się obrazy przedstawiające św. Stanisława, św. Józefa, św. Izydora i św. Teresę. W fasadzie kościoła znajduje się wysoka wieża, a na skrzyżowaniu naw wieżyczka na sygnaturkę.

U stóp dawnego zamkowego wzgórza, na którym wzniesiono kościół, biją silne źródła szczelinowe często mylnie nazywane

wywierzykiem. W niszy na źródłem umieszczono betonową kopię figury Matki Bożej Kębelskiej, wykonaną w końcu XX wieku przez Marka Romanowskiego z Chodla. Pod koniec XX wieku, z inicjatywy proboszcza księdza Jana Pęziola, na łące u stóp wzgórza urządzono Plac Różańcowy. Wokół placu ustawiono 15 krzyży, w których ramionach umieszczono medaliony z brązu, każdy o średnicy 1,5 m. Zaprojektował je artysta rzeźbiarz Zbigniew Mrozek, a odlano je w pracowni Mariana Długosza w Lublinie. Pośrodku placu na wysokim słupie ustawiono kopię figury Matki Bożej Kębelskiej.

W połowie XVI wieku miasto całkowicie spłonęło. Król Zygmunt August w 1567 r. kazał wojewodzie lubelskiemu, Janowi Firle-



Fot. 109. Wąwolnica. Ulica prowadząca do kościoła parafialnego

jowi, miasto założyć na nowo. Rozwój jego nie trwał jednak długo. Wojny, jakie przetoczyły się w XVIII wieku przez ziemie Rzeczypospolitej zniszczyły miasto. Po powstaniu styczniowym rząd carski odebrał Wąwolnicy prawa miejskie. W czasie okupacji hitlerowskiej zorganizowano tu getto. W 1942 r. nastąpiła jego likwidacja. Część Żydów rozstrzelano, część wysłano do obozu zagłady w Sobiborze, a pozostałych wysłano do getta w Opolu Lubelskim i obozu pracy w Poniatowej. Po wojnie na terenie dawnego kirkutu postawiono pomnik upamiętniający zamordowanych w czasie okupacji Żydów. W 1946 r. miasteczko zostało spacyfikowane przez jednostki podległe Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego za popieranie działającego w okolicy zbrojnego podziemia.

W Wąwolnicy znajduje się stacja wąskotorowej Nałęczowskiej Kolei Dojazdowej, będącej dziś atrakcją turystyczną.



Fot. 110. Wnętrze kościoła parafialnego w Wąwolnicy



Fot. 111. Źródło podstokowe w Wąwolnicy

Wieprz



Fot. 112. Koryto rzeki Wieprz

Wieprz jest prawym dopływem Wisły o długości 303 km i 10,4 tys. km² powierzchni zlewni. Wypływa z Wieprzowego Jeziora na Roztoczu Środkowym (Tomaszowskim) koło Tarnawatki. Początkowo płynie szeroką prostolinijną doliną przez Roztocze Środkowe. W okolicy Zwierzyńca zmienia kierunek, by koło Szczebrzeszyna opuścić Roztocze, wpływając do Padołu Zamojskiego. Stąd płynie ku północy, przecinając Wyżynę Lubelską. Po opuszczeniu pasa wyżyn wpływa na obszar Nizin Środkowopolskich. Tu przecina Wysoczyznę Lubartowską, po czym zmienia kierunek na zachodni, wykorzystując równoleżnikowe obniżenie Pradoliny Wieprza. Dolina na dolnym odcinku jest szeroka, wyścielona piaskami, z których w wielu miejscach uformowały się wydmy. Rzeka meandruje wśród rozległych łąk.

Wieprza, Pradolina jest mezoregionem w południowej części Niziny Południowo-

podlaskiej. Obejmuje on dolne odcinki dolin Wieprza i jego dopływu Tyśmienicy na terenie gmin Baranów i Żyrzyn w powiecie puławskim oraz na obszarze powiatów: ryckiego, lubartowskiego i radzyńskiego. Tworzy w przybliżeniu równoleżnikową bruzdę, którą w czasie zlodowacenia Warty odpływały wody glacyjfluwalne w kierunku wschodnim, do znajdującego się na terenie dzisiejszego Polesia jeziora zastoisowego. Pradolina ma szerokość 4-6 km i rozdziela Wysoczyznę Żelechowską na północy od położonej na południu Wysoczyzny Lubartowskiej. Obszar Pradoliny Wieprza włączony został do Obszaru Chronionego Krajobrazu Pradolina Wieprza. Jedynym ośrodkiem miejskim na tym terenie jest Kock (pow. lubartowski).

Wierzchoniów (51°20'N, 22°02'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą. Wieś w połowie

XV wieku należała do Piotra Kurowskiego (Kurozwęckiego) herbu Szreniawa, który płacił z niej dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze. W drugiej połowie XVII wieku była ona własnością kasztelana połanieckiego, a w XIX wieku wchodziła w skład dóbr celejowskich.

Wilczanka (51°33'N, 22°04'E), wieś w gminie Żyrzyn, na krawędzi Wysoczyzny Lubartowskiej i w Pradolinie Wieprza. W 1676 r. wieś należała w części do jezuitów, a w części do Żyrzyńskich. W XIX wieku był tutaj folwark należący do dóbr żyrzyńskich. Do niedawna wieś znana była jako ośrodek tkacki.

Wisła wypływa ze stoków Baraniej Góry w Karpatach na wysokości ponad 1100 m n.p.m., aby po pokonaniu 1048 km dotrzeć do Bałtyku. Jest to najdłuższa i największa rzeka w Polsce i w zlewisku Morza Bałtyckiego. Powierzchnia jej dorzecza wynosi ponad 194 tys. km², z czego w granicach Polski znajduje się prawie 87%. Dorzecze Wisły cechuje wyraźna asymetria - prawa

jego strona jest znacznie większa od lewej. Dopływy prawobrzeżne są dłuższe od lewobrzeżnych. Jest to jedyna rzeka Polski, która przepływa przez wszystkie pasy ukształtowania powierzchni Polski. Bezpośrednio po opuszczeniu gór płynie ona przez Kotliny Podkarpackie, następnie wyżyny, niziny środkowej Polski, pojezierza i niziny nadmorskie (pobrzeża). Po przyjęciu z prawej strony ostatniego dopływu karpacciego - Sanu, rzeka wyraźnie powiększa się. Tu Wisła zmienia swój kierunek i zaczyna płynąć ku północy. Jednocześnie dolina zwęża się wyraźnie. Rzeka przedziera się przez wypukły pas wyżyn Małopolskim Przełomem Wisły. W okolicach Puław kończy się przełomowy odcinek doliny Wisły. Rzeka wypływa na Niziny Środkowopolskie. Jej dolina wyraźnie rozszerza się. Zanim dopłynie do Warszawy otrzymuje dwa duże dopływy z prawej strony - Wieprz, a z lewej Pilicę.

Na odcinku powyżej ujścia Wieprza na kształtowanie się doliny Wisły miały wpływ czynniki związane z odpornością skał na



Fot. 113. Wisła między Parchatką a Nasiłowem. Jest to najbardziej na wschód wysunięte kolano tej rzeki na całym jej biegu

Wisła

erozję i procesy wietrzenia oraz procesy tektoniczne, które prowadziły do dźwigania się i zapadania dużych obszarów oraz powstawania uskoków i zrębów tektonicznych. Poniżej ujścia Wieprza dolina rzeki zmienia swój charakter. Na powierzchni pojawia się gruba warstwa skał polodowcowych, osadzonych głównie w czasie dwóch ostatnich okresów zlodowaceń, jakie pokryły Polskę w okresie plejstocenu. Są to pokłady glin zwałowych, tworzących wysoczyzny oraz osady akumulacji fluwioglacjalnej i eolicznej na terasach w dolinie rzeki. Podatność tych skał na erozję powoduje, że zbocza doliny są łagodniejsze, a jej szerokość znacznie większa niż w Małopolskim Przełomie Wisły.

Kiedy patrzymy na mapę, Wisła przypomina wielką literę „S”, tworząc jakby kręgosłup Polski. Położenie źródeł Wisły w pobliżu Bramy Morawskiej ułatwiało drogę wędrowcom podążającym z południa Europy ku nizinom w otoczeniu Morza Bałtyckiego.

Szlak ten był wykorzystywany prawdopodobnie już w czasach prehistorycznych, gdy pokrywa lodowa kontynentu cofnęła się ku północy. Wędrujące tędy ludy wykorzystywały rzekę i jej dolinę jako dogodną drogę komunikacyjną. Po ociepleniu się klimatu część koczowniczych plemion pozostała na tym terenie dając początek stałym osadom ludzkim. Żyzne, lessowe gleby Małopolski zachęcały do osiedlania się nad tą wielką rzeką i do zmiany trybu życia. Dawny myśliwy, przemierzający rozległe przestrzenie, stał się osiadłym rolnikiem i hodowcą zwierząt. Oprócz płodów rolnych rzeka zaopatrywała w wodę pitną i ryby. Dodatkowym atutem były występujące w pasie wyżyn złoża doskonałego krzemienia, które stworzyły możliwości do rozwoju chyba pierwszego okręgu przemysłowego na ziemiach polskich. Wyroby pochodzące z okolic dzisiejszych Krzemionek i Świeciechowa były transportowane na



Fot. 114. Nad Wisłą...



Fot. 115. Samiec kaczki krzyżówki, mieszkanki nadwiślańskich łąk

dość duże odległości, do czego znacznie przyczynił się wodny szlak wiślany. Wisła i jej dolina stała się rdzeniem osadniczym na tych ziemiach na długo przed powstaniem państwa polskiego. Na wschód od ujścia Wisły znajdują się bogate złoża bursztynu. Po to „złoto północy” jeszcze w starożytności wyprawiali się kupcy rzymscy. Od nich miejscowe ludy przejmowały nowinki techniczne i cywilizacyjne. Korzystano wówczas z trasy, którą dziś nazywamy „szlakiem bursztynowym”. Nie była to jednolita droga lądowa bądź wodna, stąd też znaleziska z nim związane rozmieszczone są w strefie nawet kilkudziesięciu kilometrów. Jedną z odnóg tego szlaku przebiegała wzdłuż Wisły. Śladem bytności kupców nad środkową Wisłą jest skarb składający się z rzymskich monet, znaleziony w Basonii.

We wczesnym średniowieczu Wisła pełniła ważną rolę kręgosłupa komunikacyjnego i gospodarczego rodzącego się Pań-

stwa Polskiego. Główny ośrodek nowego państwa - gród książęcy w Gnieźnie - znajdował się daleko od Wisły. Jednak zaraz po zjednoczeniu plemion polskich powstały nad Wisłą najważniejsze ośrodki tworzącego się państwa. Już w XII wieku główną siedzibę Piastów przeniesiono z Gniezna do Krakowa, który od czasów Łokietka stał się oficjalnie stolicą Polski.

Płynąca południkowo rzeka była poważną przeszkodą na szlaku komunikacyjnym ze wschodu na zachód. Stanowiła utrudnienie dla wędrujących kupców oraz przemieszczających się wojsk. Ważną rolę w górnym odcinku rzeki spełniały brody, którymi można było przepłynąć na drugi brzeg. To przy nich już we wczesnym średniowieczu powstały pierwsze grodziska. Spełniały one rolę strażnic przy przeprawach. W późniejszych czasach w tych miejscach budowano zamki, które nie tylko strzegły bezpieczeństwa podróżnych, ale również stanowiły

Wisła

schronienie dla okolicznej ludności w czasie najazdów wrogich wojsk oraz stawały się lokalnymi ośrodkami władzy.

W zamierzeniach Kazimierza Wielkiego Wisła miała stanowić linię obronną państwa dla przemieszczających się ze wschodu Tatarów, Litwinów, Jadźwingów. Wschodnie granice państwa znajdowały się wówczas w niewielkiej odległości od Wisły. Realizując tę koncepcję obronną wybudowano nad Wisłą cały szereg zamków, które uzupełniły istniejące wcześniej warownie w Sandomierzu i Zawichoście. Z białego kamienia wzniesiono królewskie zamki w Kazimierzu Dolnym i Solcu oraz prywatne warownie w Bochothnicy i Janowcu.

Na odcinku środkowym, gdzie rzeka była już szeroka i głęboka, funkcjonowały przeprawy. Ślady po nich zachowały się w postaci nazw nadwiślańskich miejscowości: Ciszycza Przewozowa, Kamień. Ta ostatnia oznaczała przystań z kamiennym nabrzeżem. Naprze-

ciw niej rozwinęło się miasto Solec. Jego nazwa z kolei wiąże się ze składem soli, jaki tu się znajdował. O prawo składu różnych towarów starało się wiele nadwiślańskich miast. Prawo to zmuszało przewoźnych do składowania towaru w magazynach miejskich, a więc do korzystania z pośrednictwa kupców z tych miast.

Po zawarciu pokoju toruńskiego w 1466 r. wzrosła rola szlaku handlowego Wisły. Granica odcinająca dotąd Polskę od ujścia jej największej rzeki przestała istnieć. Wisła powoli zaczęła stawać się główną arterią handlową, integrującą gospodarczo i politycznie ziemie polskie. Rzeka od źródeł do ujścia znalazła się w całości w granicach Państwa Polskiego. Takie usytuowanie pozwalało na swobodny rozwój handlu wewnętrznego oraz zagranicznego pomiędzy Polską i krajami Europy Zachodniej, gdzie produkty polskie były coraz bardziej poszukiwane. Handlowano przede wszystkim zbożem,



Fot. 116. Zachód słońca nad Wisłą



Fot. 117. Wisła powoli przestaje być barierą komunikacyjną. Na fotografii most na Wiśle im. Jana Pawła II, przeznaczony dla obwodnicy Puław

pochodzącym z Małopolski oraz drewnem z puszczy położonych nad Wisłą i jej dopływami. Do Polski sprowadzano zamorskie towary. Miastem, które pośredniczyło w wymianie towarowej był położony u ujścia Wisły Gdańsk.

Za czasów Zygmunta I Starego wzdłuż Wisły rozprzestrzeniały się nowe prądy w sztuce. Początki renesansu w Polsce związane były z przybyciem do Krakowa barskiej księżniczki Bony, która poślubiając Zygmunta I została polską królową. Wraz z nią pojawili się artyści, poeci i architekci, pochodzący z dalekiej Italii. Przebudowano gruntownie zamek królewski na Wawelu, nadając mu nową formę zgodną z duchem epoki. Nowe wzorce z królewskiego dworu zaczęli przejmować i upowszechniać magnaci, a za nimi szlachta oraz bogacący się na handlu mieszczaństwo z nadwiślańskich miast. Do przebudowy starych i budowy nowych

rezydencji zaczęto wynajmować włoskich architektów. Do prac dekoratorskich sprowadzano znanych malarzy i rzeźbiarzy. Drugi nurt, jakim renesans wlewał się do Polski, prowadził z Gdańska. Nowe prądy w sztuce docierały tu za pośrednictwem kupców niderlandzkich, którzy przybywali do gdańskiego portu po polskie towary. Stąd renesans rozprzestrzeniał się wzdłuż Wisły na południe. Oba te nurty, mające wiele wspólnych cech, ale jednocześnie nieco różniące się od siebie, spotkały się nad środkową Wisłą. W ten sposób rozwinął się w architekturze styl, nazwany popularnie „renesansem lubelskim” (ściślej: renesans typu lubelskiego). Zbudowano w nim wiele nadwiślańskich kościołów i budowli świeckich. Za panowania pierwszego z Wazów - Zygmunta III - przeniesiono stolicę państwa z Krakowa do Warszawy. Możliwe, że pochodzący z zamorskiej Szwecji król chciał



Fot. 118. Panorama Witoszyna

rezydować bliżej swej starej Ojczyzny. Prawdopodobnie jednak chodziło o umieszczenie królewskiej rezydencji bliżej środka kraju. Rzeczpospolita Obojga Narodów sięgała bowiem swoimi granicami daleko na wschód. Kraków położony był wówczas na południowo-zachodnich peryferiach państwa. Jakikolwiek były prawdziwe powody tych przenosin, to jednak stolica pozostała nad Wisłą, która utrzymała bardzo ważną rolę w życiu politycznym i gospodarczym państwa. Od czasów potopu szwedzkiego rozpoczął się powolny upadek znaczenia politycznego i gospodarczego Polski. Od tego czasu datuje się powolny proces dzielenia Wisły. Z rzeki meandrującej zaczęła ona zmieniać się w szeroko rozlaną rzekę roztokową, w korycie której występują liczne odnogi, wyspy i płycizny. Mała również znaczenie Wisły jako drogi komunikacyjnej i szlaku handlowego. Nadal spławiano rzeką towary masowe, jak sól, zboże i drewno. Jednak ilość ich systematycznie malała.

Rozbiory Polski - nie dość, że podzieliły kraj granicami, to jeszcze odcięły górną i środkową Wisłę od jej ujścia. Konieczność pokonywania granic, cła nakładane przy tej okazji na towary, a wreszcie powstanie w XIX wieku linii kolei żelaznych pozbawiły ostatecznie Wisłę dawnego znaczenia. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. ujście Wisły nadal znajdowało się poza granicami Polski, na terenie sztucznego tworu, jakim był obszar Wolnego Miasta Gdańska. Kontrolę nad tym terenem miała sprawować Liga Narodów, ale faktycznie dominowali tu Niemcy. Wisła nie odzyskała już nigdy swego dawnego znaczenia. Żegluga na rzece miała marginalne znaczenie - ograniczała się do niewielkiego przewozu towarów masowych, np. węgla ze Śląska, a także lokalnego ruchu pasażerskich statków turystycznych.

Zarówno w latach międzywojennych, jak i po drugiej wojnie światowej na Wiśle właściwie nie prowadzono żadnych prac hydrotechnicznych zmierzających do jej przysto-

sowania do nowoczesnej żeglugi. Wprawdzie istniał projekt regulacji dorzecza Wisły, ale do wojny zdołano wykonać niewiele prac. Zbudowano jedynie zapory na górskich dopływach - Sole i Dunajcu. Po wojnie właściwie zaniechano jakichkolwiek prac nad regulacją rzeki, co w konsekwencji doprowadziło do jej dziczenia i zaniku żeglugi. Dziś Wisła jest nazywana ostatnią wielką, dziką rzeką Europy Zachodniej.

Witoszyn (51°19'N, 22°04'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, na Płaskowyżu Nałęczowskim, w głębokiej dolinie Witoszyńskiego Potoku. W połowie XV wieku wieś była własnością szlachty herbu Wieniawa. Płacili oni dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze. Była tu karczma i dwa folwarki z których dziesięcinę płacono plebanowi w Kazimierzu. W pierwszej połowie XVI wieku wieś należała do Kruszcowskiego. Na rzece był wtedy młyn. W drugiej połowie następnego stulecia Witoszyn był własnością Mateusza Chomiczkiego. Obecnie mieszkańcy chcą postawić na rozwój agroturys-

tyki. Sprzyja temu nie tylko atrakcyjny krajobraz, ale również czyste środowisko, źródła krystalicznej wody bijące spod stoków oraz korzystny mikroklimat panujący w dolinie.

Witoszyński Potok, lewy dopływ Bystrej. Jego dolina nazywana bywa również „Zieloną Wstęgą”, a przylegający do doliny teren, ze względu na urozmaiconą rzeźbę - Małymi Bieszczadami Witoszyńskimi. Rzeka prowadzi bardzo czystą wodę - żyją tu w naturalnych warunkach pstrągi tęczowe (*Oncorhynchus mykiss*). Spod stoków biją liczne źródła krystalicznej wody.

Włostowice (51°24'N, 21°58'E), dawna wieś obecnie dzielnica Puław. Część wsi w roku 1455 kupił od Jana Włostowskiego Jan Koniński. W drugiej połowie XV wieku powołano tu filię parafii jaroszyńskiej. Wcześniej, w istniejącej wiejskiej kaplicy, proboszcz z Jaroszyna odprawiał msze w niedzielę i święta. Samodzielną parafię erygowano w 1676 r. Została ona uposażona przez



Fot. 119. Małe Bieszczady Witoszyńskie

Włostowice



Fot. 120. Wnętrze Muzeum Oświatowego we Włostowicach

Łukasza Opalińskiego, a później przez Lubomirskich i Czartoryskich. Podczas potopu Czarniecki stoczył pod Włostowicami potyczkę ze Szwedami. W miejscu dzisiejszego kościoła istniała w XV wieku kaplica, a później drewniany kościół. Przy tym kościele wymurowano kaplicę pw. św. Józefa, która została zniszczona w czasie wojen szwedzkich. Obecny kościół wybudowany został w latach 1725- 1728 z fundacji Elżbiety Sieniawskiej. W 1751 r. otrzymał on nowe, drewniane sklepienie. Odnowiony został przez Izabelę Czartoryską w 1801 r. według projektu Franciszka Magiera, architekta Czartoryskich. W tym czasie założono też włostowicki cmentarz, który należy do najstarszych na Lubelszczyźnie. Kościół był na przełomie XVIII i XIX wieku parafią Czartoryskich. Wieś została włączona w wyniku reform administracyjnych do Puław w drugiej połowie XX wieku.

Kościół pw. św. Józefa wymurowano z kamienia i cegły. Jest to budowla jednonawowa z prezbiterium, przy którym umieszczono zakrystię. Nad nawą umieszczona jest wieżyczka na sygnaturkę. Większość wyposażenia wnętrza pochodzi z końca XVIII wieku. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Świętej Rodziny namalowany przez Kazimierza Woźniakowskiego, ucznia Bacciarellego. Dwa obrazy tego samego artysty znajdują się w nawie. Są to wizerunki św. Barbary i św. Teresy. Do obrazów pozowały Woźniakowskiemu księżniczki Zofia i Maria Czartoryskie. W pobliżu łuku tęczowego umieszczono dwa ołtarze boczne. W prawym znajduje się obraz Matki Bożej Karmiącej; w lewym - Pana Jezusa niosącego krzyż. W kościele są organy z 1943 r. zbudowane przez Kamińskiego z Warszawy. Na ścianach kościoła znajdują się tablice i epitafia z XVIII i XIX wieku.

Wojszyn (51°21'N, 21°56'E), wieś w gminie Janowiec, w Małopolskim Przełomie Wisły i na krawędzi Równiny Radomskiej, na lewym brzegu Wisły. Nazwa wsi wywodzi się od staropolskiego imienia Wojsz. W XVI wieku należała do klucza miejskiego Wąwolnicy, a wcześniej do benedyktynów z Łysej Góry. Wojszyn w tamtych czasach zapewne położony był przy szlaku, którym często podróżował król Kazimierz Jagiellończyk. W XVII wieku wieś wchodziła w skład starostwa kazimierskiego, a później należała do książąt Lubomirskich. W pobliżu wsi istniała przeprawa i przystań na Wiśle. W 1873 r. wieś oddzielona została od dóbr Kazimierz. Dziś Wojszyn powoli przekształca się w wieś letniskową.

Wola Czołnowska (51°32'N, 22°10'E), wieś w gminie Baranów na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona została w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako należąca w 1676 r. do podkomorzego lubelskiego. W początkach XIX w. był tu folwark w pobliżu wsi Czołna. W drugiej połowie tegoż stulecia nazywano ją również Baranowem z powodu przeniesienia tu urzędu gminnego.

Wola Osińska (51°28'N, 22°06'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. W XIX wieku była to wieś rządowa.

Wólka Gołębska (51°29'N, 21°54'E), wieś w gminie Puławy, w Dolinie Środkowej Wisły. Wieś była wzmiankowana w 1679 r. jako Wola Gołębia, przy okazji nadania jej wraz ze starostwem gołębskim Marcinowi Oborskiemu, staroście liwskiemu.

Wólka Kątna (51°25'N, 22°16'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, nad Kurówką. Wieś była wymieniona w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego.

Wólka Nowodworska (51°25'N, 22°10'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wzmiankowana w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku. W drugiej połowie XIX wieku był tu folwark stanowiący majorat.

Wólka Profecka - zob. Puławy.

Wronów (51°27'N, 22°02'E), wieś w gminie Końskowola, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku.

Wylągi (51°19'N, 21°59'E), dawna wieś, obecnie dzielnica Kazimierza Dolnego, na Płaskowyżu Nałęczowskim. Wieś położona jest w głębokiej dolinie potoku Grodarz, otoczonej licznymi wąwozami, przez okoliczną ludność zwanymi dołami. Według miejscowych podań, w jednym z wąwozów, nazwanym Borkowiców Dołem, śmierć poniósł znany średniowieczny awanturnik



Fot. 121. Kapliczka słupowa w Witowicach

Wylągi



Fot. 122. Pole chabrow i makow charakterystyczne dla półnaturalnego krajobrazu okolic Puław

Maciek Borkowic. W Wylągach znajduje się mogiła hrabiego Juliusza Małachowskiego, poległego w 1831 r. w czasie potyczki z Rosjanami w Kazimierzu Dolnym. Pochowano go tu w tajemnicy przed władzami carskimi. Zachował się tu również dwór ziemiański z 1848 r. oraz kapliczka z figurą św. Józefa z Dzieciątkiem z XVIII wieku.

W średniowieczu Wylągi nie miały oddzielnej nazwy i traktowane były jako część dóbr Skowieszynek, należących do norbertanek zwierzynieckich. Obecna nazwa pojawiła się w XVI wieku i utworzona została od nazwiska mieszczańskiej rodziny Wylągów, do której wówczas dobra te należały. Następnie majątek przeszedł w ręce Przybyłów. Od nich nabył go w 1642 r. kazimierski proboszcz Izydor de Flores. Założył on w Wylągach sad i ogród kwiatowy w stylu włoskim. Własnością kościelną majątek pozostał do początków XIX wieku, kiedy włączono go do dóbr starostwa kazimier-

skiego, należącego do Anny z Sapiehów Sanguszkowej. W 1826 r. dobra te nabył Adam Jerzy Czartoryski. Po upadku powstania styczniowego rząd carski skonfiskował dobra Czartoryskich. W 1840 r. nabył je Ignacy Wessel, od którego zostały odkupione przez Mariana Wysockiego. Nowy właściciel wybudował tu murowany dwór, który przetrwał do dziś. W 1854 r. od Wysockiego zadłużone Wylągi odkupił Kazimierz Wydrychiewicz, który po roku odsprzedał je Henrykowi Pieniążkowi. W 1871 r. Wylągi nabył Feliks Świętochowski, od którego w roku następnym kupił je Adam Zygmunt Jałbrzychowski. Kolejnym właścicielem stał się w 1880 r. Adam Chamiec, a od niego na nazwisko swojej żony Józefy z Dowgiałłów nabył je Wiktor Siła-Nowicki. Podczas okupacji hitlerowskiej mieszkał tutaj jego kuzyn - jeden z czterech braci Feliksa Dzierżyńskiego - symbolu komunistycznego terrorku w Rosji. Ignacy Dzierżyński był dyrektorem

kazimierskiego liceum, a w czasie okupacji uratował wielu ludzi. Obecni właściciele dworku prowadzą tu gospodarstwo agroturystyczne.

Z

Zabłocie (51°22'N, 22°15'E), wieś w gminie Markuszów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, przy północnej krawędzi Płaskowyżu Nałęczowskiego. Wieś wymienia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako istniejącą w drugiej połowie XVII wieku. Początkowo składała się ona z dwóch części: Zabłocie Duże i Zabłocie Małe.

Zagózdź (51°34'N, 22°13'E), wieś w gminie Baranów, na krawędzi Wysoczyzny Lubartowskiej i w Pradolinie Wieprza. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w po-

czątkach XIX wieku. We wsi zachowały się ludowe kapliczki oraz drewniany młyn wodny nad strumieniem.

Zagrody (51°30'N, 22°07'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku i należąca do dóbr Żyrzyn. W rejonie wsi 7 sierpnia 1915 r. rozegrała się bitwa pomiędzy wycofującymi się wojskami rosyjskimi i nacierającymi od strony Puław doborowymi jednostkami niemieckimi. W wyniku ostrzału artyleryjskiego wieś została spalona. Pod koniec dnia bitwa zakończyła się paniczną ucieczką Rosjan. Zginęło ponad sześćdziesięciu żołnierzy niemieckich i ponad siedemdziesięciu rosyjskich. Pochowano ich w oddzielnych grobach na polu bitwy, skąd później zostali przeniesieni do kwatery wojennej na cmentarzu w Żyrzynie.



Fot. 123. Młyn w miejscowości Zagózdź

Zarzecze



Fot. 124. Kapliczka w Zarzece

Zarzecze (51°24'N, 21°51'E), wieś w gminie Puławy, na Równinie Kozienickiej. Wieś wymieniona była w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego jako istniejąca w początkach XIX wieku. We wsi znajduje się kościół pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny wzniesiony w latach 1982-1984 według projektu z Chicago adaptowanego przez architektów Janusza Biela i Janusza Pietrzaka. W ołtarzu głównym znajduje się drewniana rzeźba przedstawiająca św. Józefa z Jezusem na progu domku w Nazarecie. W jednym z ołtarzy bocznych znajduje się rzeźba Najświętszej Marii Panny Niepokalanej, a w drugim - obraz Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Na ambonie znajduje się rzeźba przedstawiająca dzieci fatimskie, a na chórze rzeźby św. Cecylii i św. Izydora. Na czterech kolumnach w nawie głównej umieszczono drewniane rzeźby Matki Bożej Fatimskiej, błogosławionego Jana Pawła II, kardynała Stefana Wyszyńskiego i błogosławionego Jerzego

Popiełuszki. Na ścianach umieszczono drewniane płaskorzeźby Drogi Krzyżowej. Obok kościoła zbudowano w 1994 r. wolno stojącą dzwonnice, w której zawieszono trzy dzwony: Maryja, Józef, Teresa.

Zarzeka (51°18'N, 22°09'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad rzeką Bystrą. W pobliżu wsi, na zboczu doliny Bystrej, znajdują się pozostałości cmentarza żydowskiego. Został on założony w początkach XIX wieku, ale do dziś zachowało się tylko kilka nagrobków (macew). Niemcy zamordowali tu 23 marca 1942 r. Żydów z Wąwolnicy i Nałęczowa. Ofiary masowej egzekucji pochowano w zbiorowej mogile. W miejscu tym znajduje się pomnik ufundowany przez ocalałą z holocaustu wąwolnicką Żydówkę. We wsi jest słupowo-laterniowa kapliczka modernistyczna zbudowana w 1940 r. według projektu znanego architekta Jana Koszczyc-Witkiewicza. W jej wnętrzu umieszczono figurę Matki Bożej z Dzieciątkiem stylizowaną na ludowo. Jej autorem jest artysta malarz z Wąwolnicy Zygmunt Bartkiewicz, współtwórca Związku Artystów Plastyków w Lublinie. W kępie starych lip znajduje się nowoczesna w formie kapliczka powstała w 2005 r. Zaprojektował ją i wybudował murarz z Zarzeki - Jan Chabros. W jej wnętrzu umieszczono naturalnych rozmiarów figurę Jezusa Miłosiernego. W drewnie lipowym wyrzeźbił ją artysta z Chodla. Kapliczka stoi w miejscu starego krzyża z lat dwudziestych XX wieku. Został on przesunięty i dziś stoi obok kapliczki.

Zastawie (51°25'N, 22°14'E), wieś w gminie Kurów, na Wysoczyźnie Lubartowskiej, pośród podmokłych łąk nad strumieniem Białką (dopływem Kurówki). Wieś w XIX wieku wchodziła w skład dóbr Markuszów.

Zawada (51°19'N, 22°06'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim,

nad Bystrą, na terenie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wieś opisywana była w XV wieku przez Jana Długosza. Jej dziedzicem był wtedy Jakub Chotecki herbu Nabra. Ze wsi odprowadzano dziesięcinę na rzecz klasztoru Świętego Krzyża na Łysej Górze oraz na rzecz plebana w Wąwolnicy. Istniała tu wtedy karczma.

Zbędownice (51°21'N, 22°01'E), wieś w gminie Kazimierz Dolny, na Płaskowyżu Nałęczowskim, w Kazimierskim Parku Krajobrazowym. W najbliższej okolicy znajduje się labirynt wąwozów, których gęstość - 11 km/1km², uznawana jest za największą w Europie. W połowie XV wieku była to wieś królewska wchodząca w skład dóbr Kazimierz. Z części wsi płacono dziesięcinę klasztorowi Świętego Krzyża na Łysej Górze, a z części kazimierskiemu plebanowi.

W Kolonii Zbędownice znajduje się cmentarz i pomnik upamiętniający krwawą

pacyfikację przeprowadzoną przez hitlerowców 22 listopada 1942 r. Pacyfikacji dokonano w odwecie za porażkę w potyczce z partyzantami oraz za pomoc, jaką udzielała im okoliczna ludność. Zamordowano wówczas 84 osoby, w tym kobiety i dzieci.

Zgórzyńskie (51°19'N, 22°09'E), wieś w gminie Wąwolnica, na Płaskowyżu Nałęczowskim, w dolinie Bystrej, po prawej stronie rzeki.

Ż

Żerdź (51°31'N, 22°04'E), wieś w gminie Żyrzyn, na Wysoczyźnie Lubartowskiej. W drugiej połowie XVII wieku wieś w części należała do krakowskiego kolegium jezuitów, a w części do Żyrzyńskich. Żerdź do niedawna znana była jako ośrodek tkacki. W budynku dawnej szkoły z inicjatywy Emilii



Fot. 125. Rzeka Bystra w Zarzece

Żyrzyn



Fot. 126. Wnętrze kościoła parafialnego w Żyrzynie

Kozdrój, Leokadii Olszak, Zofii Stałęgi powstała izba tkacka.

Żyrzyn (51°30'N, 22°05'E), wieś, siedziba gminy na Wysoczyźnie Lubartowskiej. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z kronik Jana Długosza. W innych dokumentach pojawia się ona w r. 1486. Była to wówczas wieś szlachecka należąca do Stanisława Jarzyny, który był właścicielem folwarku. Na przełomie XVI i XVII wieku Żyrzyn w części należał do senatorskiej rodziny Męcińskich. W XVII wieku wieś była własnością rodziny Zerzyńskich, a następnie nabyli ją krakowscy jezuici. W 1833 r. majątek kupił Adam Wessel. Do tej rodziny miejscowość należała ona do XX wieku.

Jezuici w 1647 r. wzniesli w Żyrzynie kaplicę, a w 1675 r. zbudowali drewniany kościół pw. św. Andrzeja Apostoła. W tym samym r. została erygowana parafia. Budowę obecnie istniejącego kościoła pw. śś.

Apostołów Piotra i Pawła rozpoczęto w roku 1803 według projektu Chrystiana Piotra Aignera. Po długiej przerwie budowę wznowiono w latach 1838-1848 pod kierunkiem Karola Kramera. Jest to klasycystyczna budowla murowana wzniesiona na planie rotundy. Z kolistej nawy wydzielono prezbiterium. Obok umieszczono zakrytą składającą się z przedsionka i dwóch skarbczyków na piętrze. Murowany ołtarz główny ma dwie kolumny w nastawie. Umieszczono w nim drewniany krucyfiks z początków XIX wieku. W prawym ołtarzu bocznym znajduje się obraz przedstawiający śś. Piotra i Pawła, a w lewym - wizerunek Matki Bożej z początku XIX wieku. We wnętrzu znajdują się polichromie malowane przez Antoniego Procajłowicza w 1892 r. W oknach obok ołtarza umieszczono dwa figuralne witraże wykonane przez firmę Żeleńskiego w 1909 r. Na chórze muzycznym są organy szymbarkowe zbudowane w Żelechowie w 1848 r.

Na wyposażeniu kościoła jest drewniana chrzcielnica z XVII wieku oraz konfesjonały i ławki dostosowane do stylu budowli.

Obok kościoła znajduje się wolno stojąca dzwonnica z 1896 r., w której zawieszono dwa dzwony pochodzące z firmy Felczyńskich z Przemyśla. Na przykościelnym placu stoi murowany słupek z żelaznym krzyżem z 1875 r. Przy drodze do dworu ustawiono figurę św. Jana Nepomucena z początku XIX wieku, a na cmentarzu zobaczyć można kaplicę grobową rodziny Wesselów.

Podczas powstania styczniowego w sierpniu 1863 r. działający na Lubelszczyźnie

generał Kruk-Heydenreich postanowił oderwać się od ścigających go Rosjan i zaczął ze swymi oddziałami przemieszczać się na Podlasie. W okolicach Kazimierza w ręce powstańców dostała się depesza z informacją o wojskowym konwoju pieniędzy z Iwangorodu (Dęblina) do Lublina. W lesie koło Żyrzyna urządzono 8 sierpnia 1863 r. zasadzkę. Powstańcy w sile ponad 2,5 tys. ludzi otoczyli rosyjski konwój liczący około 500 żołnierzy. Bitwa trwała około trzech godzin i zakończyła się zwycięstwem słabo uzbrojonych Polaków. W ręce powstańców dostały się dwa wozy z ponad



Fot. 127. Kościół parafialny w Żyrzynie

Żyrzyn



Fot. 128. Dwór w Żyrzynie

200 tys. rubli w złocie. Dowodzący konwojem porucznik Laudański z garstką ludzi zdołał wyrwać się z okrążenia. W bitwie zginęło 32 powstańców, a 50 zostało rannych. Straty Rosjan były znacznie większe. Zginęło 84 żołnierzy, 155 zostało rannych, a 150 dostało się do niewoli (różne źródła podają niejednakowe wielkości strat po obu stronach). Część wziętych do niewoli żołnierzy przeszło na stronę powstańców. Wiadomość o spektakularnym zwycięstwie

słabo uzbrojonych powstańców odbiła się szerokim echem nie tylko w Polsce, ale również w całej Europie. Z funkcji namiestnika Królestwa Polskiego odwołany został Wielki Książę Konstanty, a na jego miejsce powołano feldmarszałka hrabiego Fiodora Berga. W lesie nieopodal drogi ustawiono pomnik z tablicą informującą o tamtych wydarzeniach. W 1963 r. Jarosław Iwaszkiewicz poświęcił wydarzeniom pod Żyrzynie opowiadanie „Heydenreich”.

Literatura

- Bałabuch R., Łuczyński A.**, Rezydencje magnackie i dwory szlacheckie Lubelszczyzny, cz. 3. Biuro Turystyki Szkolnej. LOT Powiśle, Dęblin 2011.
- Fijałkowski D.**, Ochrona przyrody i środowiska na Lubelszczyźnie. Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 2003.
- Grychowski A.**, Lublin i Lubelszczyzna w życiu i twórczości pisarzy polskich. Wyd. Lubelskie, Lublin 1974.
- Z biegiem Wisły. Przewodnik geologiczno-krajoznawczy, red. C. Kolago. Wyd. Geologiczne, Warszawa 1967.
- Kondracki J.**, Geografia fizyczna Polski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- Kondracki J.**, Geografia regionalna Polski. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1998.
- Kiełczewska-Zaleska M.**, Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX wieku. Dokumentacja geograficzna, zeszyt 4. Warszawa 1964.
- Kulikowski A.**, Wielki herbarz rodów polskich. Świat Książki, Warszawa 2005.
- Lewtak A.**, Młyny wodne - rzeka Bystra i jej dopływy. Zespół Kronikarski w Strzelcach, Nałęczów 2005.
- Lipski Z., Łuczyński A.**, Rezydencje magnackie i dwory szlacheckie Lubelszczyzny, cz. 1. Biuro Turystyki Szkolnej LOT Powiśle, Dęblin 2010.
- Mirosław U., Pardyka A., Zalech M. i K.**, Szlakiem kultury sakralnej Ziemi Nałęczowskiej. LOT Kraina Lessowych Wąwozów. Nałęczów 2008.
- Nasiadka M.**, Małopolski Przełom Wisły. Przewodnik. REWASZ, Pruszków 2010.
- Wisła. Monografia rzeki, red. A. Piskożub. Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, Warszawa 1982.
- Polski A., Kasprzak A.**, Miejsca pamięci powstania styczniowego w województwie lubelskim. Towarzystwo Przyjaciół Fajslawic. Lublin-Fajslawice, 2007.
- Rostafiński J., Seidl O.**, Przewodnik do oznaczania roślin. Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, Warszawa 1979.
- Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, red. M. I. Mileska. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1-15. Warszawa 1880-1902.
- Sypkowie A. i R.**, Zamki i warownie ziemi sandomierskiej. Wyd. TRIO, Agencja Wydawnicza EGROS, Warszawa 2003.
- Szlaki rowerowe Regionu Lubelskiego (mapy turystyczne 1:50 000): Kazimierz Dolny - Kraśnik; Lublin - Nałęczów - Kazimierz Dolny. Kartpol, Lublin 2003-2005.
- Turski S., Wyszkowski M.**, Lubelszczyzna. Przewodnik. Wydawnictwo BESPOL, Lublin 2006.
- Wojcikowski G., Wójcikowski W.**, Płyńcie Wisła, płyńcie... Przewodnik. Wydawnictwo Tylda, Wydawnictwo Akademickie, Lublin 2009.
- Wojciechów. Wieś przy wieży. Ocalić od zapomnienia, opr. zbiorowe. Lubelski Związek Stowarzyszeń Agroturystycznych, Gminny Ośrodek Kultury, Wojciechów 2004.
- Żelazny W., Denys M., Buczek T., Turski S.**, Ziemia Lubelska. Przewodnik. Starostwo Powiatowe w Lublinie, Lubelski Klub Książki, Lublin 2005.

Objaśnienia znaków

	Punkty widokowe		Cmentarze
	Grotty		Cmentarze żydowskie
	Linie kolejowe ze stacjami		Cmentarze wojenne
Ulice:			Zamki i ich ruiny
	główne		Inne zabytki
	drugorzędne		Muzea
	alejki		Pomniki
	Lasy		Parkingi
	Sady		Kąpieliska
	łąki		Przystanie
	Jeziora		Stadiony
	Rzeki, strumienie		Urzędy pocztowe
	Źródła		Apteki
	Tereny zabudowane		Szpitala
	Szlaki turystyki pieszej		Ośrodki zdrowia
	Kościoły murowane		Kempingi i pola biwakowe
	Kościoły drewniane		Schroniska młodzieżowe
	Kaplice		Hotele
	Krzyże		Domy wypoczynkowe
			Sanatoria
			Stacje benzynowe
			Dworce i przystanki autobusowe

Spis zabytków architektury

- Antopol** - dwór Śliwińskich z XIX w.
- Baranów** - kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, murowany, późnobarokowy, wzniesiony w latach 1764-1781; obok wolno stojąca **dzwonnica** bramna, współczesna kościołowi.
- Baranów** - pozostałości zespołu dworskiego: lamus dworski murowany i resztki parku z XVIII w.
- Baranów** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Bochotnica** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Bochotnica** - zamek Esterki, kamiennie-ceglany, gotycki, z XIV i 1. połowy XVI w., od XVII wieku w ruinie.
- Borowa** - pozostałości fortu nr IV z zewnętrznego pierścienia Twierdzy Dęblin, murowano-ziemne, z lat 1879-1882.
- Borowina** - dwór murowany z około 1850 r.; pozostałości parku z XIX w.
- Bronice** - pałac Wołk-Łaniewskich, murowany, klasycystyczny, wzniesiony w latach 1790-1820 wg projektu Chrystiana Piotra Aignera; pozostałości parku krajobrazowego z XVIII-XIX w.
- Celejów** - pałac Klemensowskich, murowany, klasycystyczny, wzniesiony około 1740 r., przebudowany w XIX w.; park z około połowy XIX w.
- Chrzążów** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Chrzążówek** - zabudowa drewniana i murowana z przełomu XIX i XX w.
- Czesławice** - dwór Wernickich i Lilpopów, murowany, neoklasycystyczny, z około połowy XVIII w., przebudowany w 1886 r.; zabudowania gospodarcze z końca XIX w., murowane; park z 1886 r. wg projektu Waleriana Kronenberga.
- Czołna** - wiatrak koźlak, drewniany, z około 1900 r.
- Dęba** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Drzewce** - dwór murowany, z początku XIX w.; park z połowy XIX w.
- Gołąb** - kościół parafialny pw. św. Floriana i św. Katarzyny, murowany, manierystyczny, wzniesiony w latach 1628-1638; domek Loretański z 1636-38, murowany, renesansowy.
- Gołąb** - drewniana zabudowa z początku XX w.
- Góra Puławska** - kościół parafialny pw. św. Wojciecha, murowany, barokowo-klasycystyczny, wzniesiony w 1781 r.
- Janowiec** - układ urbanistyczny dawnego miasta, ukształtowany w okresie od XVI do XIX w.
- Janowiec** - kościół parafialny pw. św. Małgorzaty, murowany, manierystyczny, wzniesiony w latach 1585-1604 z wykorzystaniem murów kościoła gotyckiego z ok. 1350 r. i renesansowego z 1537-59 r., przebudowany w XVII w.
- Janowiec** - pozostałości kościoła szpitalnego św. Cecylii z 1610-13, rozebranego w 1902 r., obecnie stanowisko archeologiczne.
- Janowiec** - skansen: dwór drewniany z 1760-70 r. przeniesiony z Moniak k. Urzędowa, stodoła drewniana z Wylągów (z 2. poł. XIX w.), spichlerz drewniany z Kurowa (z końca XIX w.), spichlerz drewniany z Podlodowa (z przełomu XVIII i XIX w.).
- Janowiec** - dawny szpital murowany, tzw. Wikarówka, z około 1613 r.

Spis zabytków

- Janowiec** - zamek Firlejów, murowany, wybudowany w latach 1508-26, rozbudowany o manierystyczne założenie pałacowe w 1577-78 r. i 1. połowie XVII w. dla Tarłów, następnie przebudowany w formach barokowych ok. 1675 r. dla Lubomirskich, od 1803 r. w ruinie.
- Janowiec** - zabudowa murowana z 2. połowy XIX w.
- Karmanowice** - grodzisko wczesnośrednio-wieczne.
- Kazimierz Dolny** - układ urbanistyczny ukształtowany w okresie od XIV do XX w.
- Kazimierz Dolny** - kościół farny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja, wzniesiony w latach 1586-1589 i 1610-13 z wykorzystaniem murów gotyckiego kościoła z 1. połowy XIV w., kaplice kopułowe: Borkowskich (1612-15), Górskich (1625-29) i Królewska (1643-53); dawna dzwonnica, barokowa, z około 1783 r.
- Kazimierz Dolny** - kościół poszpitalny pw. św. Anny, dawniej pw. Świętego Ducha (ul. Lubelska 14), murowany, renesansowo-manierystyczny, z około 1670 r.; dawny szpital murowany, obecnie Dom Kultury.
- Kazimierz Dolny** - zespół klasztorny franciszkanów reformatów: **kościół** pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, murowany, barokowo klasycystyczny, wzniesiony w latach 1589-91, rozbudowany w 1627, 1689 i 1766 r., **klasztor** murowany z lat 1639-45, rozbudowany w XVII w., odbudowany w 1828 r. w stylu klasycystycznym, studnia kołowrotowa z obudową drewnianą z 1627 r., kryte schody z bramą murowano-drewnianą z 1688 r.
- Kazimierz Dolny** - bożnica z 2. połowy XVIII w., murowana, odbudowana w 1953 r.
- Kazimierz Dolny** - zespół zamkowy, w tym: **zamek** królewski Kazimierza Wielkiego, gotycki, z kamienia łamanego z użyciem cegły, wzniesiony w latach 40. XIV w., przebudowany pod koniec XVI wieku w stylu renesansowym, następnie w 2. połowie XVII w., od XVIII w. w ruinie; w pobliżu zamku **baszta** tzw. Strażnica, murowana, zbudowana prawdopodobnie w XIII wieku, pozostałość po pierwotnym, ziemno-drewnianym zamku.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **Biała** (ul. Senatorska 17), z XVII w., z manierystyczną attyką.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **Celejowska** (ul. Senatorska 11) z ok. 1635 r., manierystyczna, obecnie Muzeum Nadwiślańskie.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **Gdańska** (Rynek 18), z końca XVIII w., przebudowana na początku XIX w.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **Górskich** (ul. Senatorska 5), z 1607 r., rekonstruowana w latach 1926-27.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **pod św. Krzysztofem** (Rynek 13) z końca XVI w., manierystyczna, fasada z około 1615 r.
- Kazimierz Dolny** - kamienica **pod św. Mikołajem** (Rynek 12) z końca XVI w., manierystyczna, fasada z około 1615 r.
- Kazimierz Dolny** - ratusz murowany z 1. połowy XVI wieku.
- Kazimierz Dolny** - poczta (ul. Tyszkiewiczza 2) z około 1930 r.
- Kazimierz Dolny** - Szkoła Rzemiosł Budowlanych (ul. Nadwiślańska 9-11), w stylu historyzmu narodowego, wzniesiona w latach 1923-25 wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza.
- Kazimierz Dolny** - dawna łaźnia (ul. Senatorska 21) w stylu historyzmu narodowego, z lat 1920-22 r., wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza.
- Kazimierz Dolny** - dawne jatki koszerne, drewniane, z końca XVIII w., restaurowane w 1958 r.
- Kazimierz Dolny** - zabudowa willowa, przeważnie z 1. poł. XX w., m.in. wille: **Klarnera** (ul. Albrechtówka 6), drewniana, z 1928 r.; **Potworowskich** (ul. Krakowska

- 51), drewniana, z 1910 r. wg projektu Jana Koszycz-Witkiewicza; **Uciecha** (ul. Szkolna 31), neorenesansowa, z 1900 r.; **Tadeusza Pruszkowskiego** (ul. Zamkowa 8), modernistyczna, z lat 1926-29, wg projektu Lecha Niemojewskiego.
- Kazimierz Dolny** - zabudowa drewniana i murowana z okresu od 2. połowy XVIII w. do końca XIX w.
- Kazimierz Dolny** - dwór murowany z końca XVIII w.; dwie oficyny murowane z około 1850 i początku XX w.
- Kazimierz Dolny** - dwór (ul. Puławska 54), drewniany konstrukcji zrębowej, z 2. poł. XVIII w., przeniesiony z Gościeradowa, obecnie Muzeum Nadwiślańskie.
- Kazimierz Dolny** - spichlerze murowane z okresu od końca XVI w. do 2. połowy XVII wieku, w tym m.in.: **Ulanowskich** (ul. Puławska 34), późnorenesansowy, z końca XVI w., ob. Muzeum Przyrodnicze; tzw. **Kobiałki** (ul. Krakowska 61), późnorenesansowy, z 1636 r.; **Feiersteina** (ul. Puławska 40), późnorenesansowy, z 1. poł. XVII w.; tzw. **Faktoria Angielska** (ul. Krakowska 53), z około 1640 r.; **Bliźniaczy** (ul. Puławska 46), barokowy, z 1. poł. XVIII w.; **spichlerz** (Puławska 116), z 2. poł. XVII w.
- Kazimierz Dolny** - cmentarz wojenny z okresu II wojny światowej.
- Kazimierz Dolny** - cmentarz żydowski z okresu XVI-XX w.
- Kazimierz Dolny** - dwa cmentarze rzymskokatolickie - z przełomu XVIII i XIX oraz XIX i XX w.
- Kębło** - dwór z początku XIX w., murowany; park z początku XIX w.; zabudowania folwarczne, murowane, z przełomu XIX i XX w.
- Klementowice** - kościół parafialny pw. śś. Klemensa i Małgorzaty, murowany, neogotycki, wzniesiony w latach 1914-1927 wg projektu Władysława Łaszkiwicza.
- Klementowice** - pozostałości zespołu dworskiego: oficyna podworska, murowana, z końca XVIII w.; pozostałości parku z 1. połowy XIX w.
- Klementowice** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Klementowice** - cmentarz rzymskokatolicki z XIX i XX w.
- Końskowola** - układ urbanistyczny dawnego miasta ukształtowany w XV-XIX w.
- Końskowola** - zespół kościoła parafialnego, w tym: **kościół** pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Apostoła, murowany, z ok. 1560 r., odbudowany w 1627 r., rozbudowany w latach 1724-31 w stylu barokowym; murowana **dzwonnica** z 1778 r.
- Końskowola** - kościół poszpitalny pw. śś. Anny i Marka Ewangelisty, murowany, w stylu renesansu typu lubelskiego, wybudowany w latach 1611-1613; dawny szpital (obecnie dom zakonny), murowany, z lat 1644-50; murowana plebania z około 1613 r.
- Końskowola** - dawny ratusz (obecnie remiza), murowany, klasycystyczny, z 1775 r.
- Końskowola** - dawna szkoła z 1923 r.
- Końskowola** - pozostałości zespołu dworskiego: rządcówka z 1760 r., murowana; zabudowania gospodarcze z 1. poł. XIX w.; pozostałości parku z XIX w.
- Końskowola** - zabudowa murowana z XIX w.
- Kośmin** - dwór Kossaków i Miklaszewskich, z końca XIX w., murowany; pozostałości parku z końca XIX w.
- Kurów** - kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archanioła, murowany, wzniesiony w połowie XVI w., rozbudowany w XVII i XVIII wieku; dzwonnica z XVIII wieku; klasycystyczna plebania z lat 1778-1782.
- Kurów** - kuźnia murowana (ob. muzeum) z około 1782 r.
- Kurów** - dawny zajazd pocztowy, drewniany, z końca XVIII w.
- Kurów** - zabudowa drewniana i murowana z XIX w.

Spis zabytków

- Kurów** - cmentarz rzymskokatolicki z przełomu XIX i XX w.
- Łany** - kościół pw. Przenajświętszego Sakramentu parafii Mariawitów, drewniany, wzniesiony w latach 1907-1909.
- Łąki** - dwór z XIX wieku.
- Markuszów** - układ urbanistyczny ukształtowany w okresie XVI-XVII w.
- Markuszów** - kościół parafialny pw. św. Józefa Oblubieńca, Michała Archanioła i Małgorzaty, murowany, barokowy, wzniesiony w latach 1667-90.
- Markuszów** - kościół poszpitalny pw. Ducha Świętego, murowany, w stylu renesansu typu lubelskiego, wzniesiony w latach 1608-1609.
- Markuszów** - kapliczka murowana z 1. ćwierci XVII w.
- Markuszów** - zabudowa murowana i drewniana z końca XIX w.
- Markuszów** - cmentarz żydowski.
- Męcmierz** - zabudowa drewniana z okresu od 2. połowy XIX w. do początku XX w.; wiatrak koźlak, drewniany z końca XIX w.
- Nałęczów** - układ urbanistyczny z XIX-XX w., powiązany z zespołem zabudowy uzdrowskiej.
- Nałęczów** - zespół zabudowy uzdrowskiej: **sanatorium** murowane prawdopodobnie z końca XVIII w., przebudowane w 1882 r., **Stare Łazienki**, murowane, o cechach klasycystycznych, z 1817-20 r., rozbudowane około 1879 r.; pijalnia wód mineralnych, murowana, z początku XX w.; tzw. **Domek Grecki** z około 1904 r., neoklasycystyczny; **Domek Gotycki** z ok. 1879; park z końca XVIII w., przekształcony w XIX w.
- Nałęczów** - pałac Małachowskich, murowany, barokowo-klasycystyczny, wybudowany w latach 1771-1775 według projektu Ferdynanda Naxa, rozbudowany około 1879 r., obecnie Muzeum Bolesława Prusa; oficyna, murowana, pierwotnie dwór Gałęzowskich, z 1. połowy XVII w., wielokrotnie przebudowywana.
- Nałęczów** - hotel „Centralny” (ul. Lipowa 1), z 1882 r., przebudowany m.in. w 1929 r.
- Nałęczów** - szkoła Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego (ul. Chmielewskiego 4), wczesnomodernistyczna, z lat 1910-11, wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza.
- Nałęczów** - zespół Domu Ludowego (ul. Graniczna 1), w stylu zakopiańskim, z 1906 r.
- Nałęczów** - „Chata” Stefana Żeromskiego (ul. S. Żeromskiego 8), drewniana konstrukcji zrębowej, w stylu zakopiańskim, z 1905 r., obecnie Muzeum Stefana Żeromskiego; w ogrodzie mauzoleum Adama Żeromskiego, wzniesione w latach 1920-22, obie budowle wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza.
- Nałęczów** - ochronka im. Adama Żeromskiego (ul. Poniatowskiego 39), w stylu zakopiańskim, z lat 1906-07, wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza.
- Nałęczów** - zabudowa willowa, drewniana, murowana i drewniano-murowana, w różnych stylach, przeważnie z lat ok. 1880-1910, m.in. przy ul. Armatnia Góra: „Czekoladka” z 1926 r., „Ukraina” z ok. 1883 r., „Podgórze” z 1880 r., „Widok” z lat 80. XIX w. i inne; willa „Brzozy” (ul. Głęboznica 8), w stylu zmodernizowanego historyzmu, z lat 1907-08, wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza; ponadto wille przy al. Lipowej, ul. Kolejowej, Kościuszki, Granicznej, Prusa, Ks. Poniatowskiego.
- Nałęczów** - kościół rektoralny pw. św. Karola Boromeusza, drewniany, w stylu zakopiańskim, według projektu Stanisława Witkiewicza.
- Nałęczów** - kapliczka murowana z końca XVIII w.
- Nałęczów** - cmentarz rzymskokatolicki z przełomu XIX i XX w.

- Nałęczów** - grodzisko wczesnośrednio-wieczne tzw. Poniatówka (u zbiegu ul. Poniatowskiego i Granicznej).
- Nałęczów-Bochotnica** - kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, murowany, barokowy, z lat 1730-72, przebudowany w połowie XX w.; plebania z XVIII wieku.
- Olesin** - cmentarz wojenny z I wojny światowej z murowaną kaplicą z 1915 r.
- Olesin** - pałac murowany z lat 1782-1830; park z XVIII w., przekształcony w XIX w.
- Osiny** - podworskie zabudowania gospodarcze, drewniane i murowane, z okresu od końca XVIII do połowy XIX w.; pozostałości parku z XIX w.
- Puławy** - układ urbanistyczny ukształtowany w okresie od XVIII do początku XX w.
- Puławy** - kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (tzw. Rotunda), murowany, klasycystyczny, wybudowany w latach 1800-1803 wg projektu Chrystiana Piotra Aignera.
- Puławy** - pałac murowany, klasycystyczny, pierwotnie barokowy, wzniesiony w latach 1671-77 dla Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, wg projektu Tylmana van Gameren, przebudowany w latach 1722-36 dla Zofii Sieniawskiej, rozbudowany w duchu klasycyzmu dla Czartoryskich w latach 1785-1810 wg projektu Christiana Piotra Aignera, przebudowany w latach 1840-44 i 1859-61; **park** geometryczny z 2. połowy XVII i początku XVIII w., przekomponowany na krajobrazowy na przełomie XVIII i XIX z zespołem budowli parkowych, w tym: dwie **kordegardy** barokowe z 1. poł. XVIII w.; **Dom Gotycki**, neogotycki, z około 1809 r., wg projektu Chrystiana Piotra Aignera, z wykorzystaniem murów z XVIII w.; **Świątynia Sybilli**, klasycystyczna, wzniesiona w latach 1798-1800 wg projektu Christiana Piotra Aignera na wzór świątyni Westy w Tivoli; **Łuk Rzymski** z 1800 r.; **altana chińska** z ok. 1760-1770; **groty** wydrążone ok. 1800 r. w naturalnych skałach.
- Puławy** - pałac Marynki, murowany, klasycystyczny, zbudowany wg projektu Chrystiana Piotra Aignera w latach 1791-1796 dla córki Adama i Izabeli Czartoryskich - Marii Wirtemberskiej.
- Puławy** - zabudowa willowa: domy z około połowy XIX w., w różnych stylach, m.in. szwajcarskim i neogotyckim.
- Puławy** - zabudowa drewniana i murowana z początku XX w.
- Puławy** - dawny zajazd „Pod Pielgrzymem” (ul. Pułku Piechoty), barokowy, z 1. poł. XVIII w.
- Puławy** - cmentarz rzymskokatolicki z okresu XVIII-XX w.;
- Puławy** - cmentarz żydowski z okresu XVIII-XX w.
- Puławy-Włostowice** - kościół pw. św. Józefa, murowany, barokowy, wybudowany w latach 1725-1728.
- Sadurki** - dwór drewniany z 1882 r.; pozostałości parku z XIX w.
- Sielce** - zabudowa drewniana z 4. ćwierci XIX w.
- Skowieszyn** - zabudowa drewniana z końca XIX w.
- Wąwolnica** - układ urbanistyczny dawnego miasta ukształtowany w XVI-XVII w.
- Wąwolnica** - zespół kościoła parafialnego, w tym **kościół** pw. św. Wojciecha, murowany, neogotycki, wybudowany w latach 1907-1914 według projektu Ksawerego Dionizego Drozdowskiego; obok murowane prezbiterium dawnego kościoła z 2. połowy XIV w., obecnie kaplica Matki Bożej Kębelskiej.
- Wąwolnica** - zabudowania drewniane i murowane z XIX w.
- Wąwolnica** - cmentarz rzymskokatolicki założony w 1. połowie XIX w.
- Wąwolnica** - cmentarz żydowski.
- Witowice** - zabudowania drewniane z końca XIX w.

Spis zabytków

Wojszyn - zabudowania drewniane z końca XIX w.

Wronów - zabudowania drewniane z ok. 1900 r.

Wylągi - dwór murowany z 1848 r.; zabudowania gospodarcze, drewniane, z 2. połowy XIX w.; pozostałości parku z 1. połowy XIX w.

Wylągi - kapliczka św. Józefa z Dzieciątkiem, murowana, z XVIII w.

Żerdź - dwór drewniano-murowany z około 1920 r.

Żerdź - kapliczka murowana z około 1800 r.

Żyrzyn - kościół parafialny pw. śś. Apostołów Piotra i Pawła, murowany, klasycystyczny, wzniesiony w latach 1803-1848 według projektu Chrystiana Piotra Aignera; wolno stojąca dzwonnica, neoklasycystyczna, z 1896 r.

Żyrzyn - dwór, murowany, późnoklasycystyczny, z ok. 1850 r.; murowane zabudowania gospodarcze, z 2. poł. XIX w.; murowana oranżeria z XVIII w.; park z końca XVIII w., przekształcony ok. 1850 r.

Żyrzyn - dwór drewniany z końca XIX w., przeniesiony z Jaworowa.

Spis fotografii

- Fot. 1. Zespół kościoła parafialnego w Baranowie - kościół i dzwonnica bramna, s. 10
- Fot. 2. Stara plebania obok kościoła w Baranowie, s. 11
- Fot. 3. Podziemne komory eksploatacyjne kamieniołomu w Bochothnicy, s. 12
- Fot. 4. Prom na Wiśle w Bochothnicy, s. 13
- Fot. 5. Łabędź niemy, s. 14
- Fot. 6. Izba tkacka w Borysowie. Przy pracy organizatorka izby - Krystyna Nakonieczna, s. 15
- Fot. 7. Malowniczy motyw z Bronisławki, s. 16
- Fot. 8. Bociany chętnie gniazdują w dolinie Wisły. Fotografia wykonana we wsi Brzeście-Kolonia, s. 17
- Fot. 9. Pałac Klemensowskich w Celejowie, s. 18
- Fot. 10. Pałac Klemensowskich w Celejowie, widok od strony neogotyckiej wieży, s. 19
- Fot. 11. Kapliczka słupowa w Chrzążówku, s. 20
- Fot. 12. Dwór w Czesławicach, s. 21
- Fot. 13. Dwór w Czesławicach. Widok fasady, s. 22
- Fot. 14. Kapliczka w Czołnie, s. 22
- Fot. 15. Wiatrak w Czołnie, s. 23
- Fot. 16. Stacja kolejowa Nałęczów w Drzewcach, s. 24
- Fot. 17. Domek Loretański w Gołębiu, s. 25
- Fot. 18. Renesansowy kościół parafialny w Gołębiu, s. 26
- Fot. 19. Ambona we wnętrzu kościoła w Gołębiu, s. 27
- Fot. 20. Stacja kolejowa w Gołębiu, s. 28
- Fot. 21. Muzeum Nietypowych Rowerów w Gołębiu i jego właściciel - Józef Konstanty Majewski, s. 29
- Fot. 22. Wnętrze kościoła w Górze Puławskiej, s. 30
- Fot. 23. Nowy most na Wiśle w okolicy Puław, s. 31
- Fot. 24. Miejscowość Góry. Pośród pól zarysowuje się próg Płaskowyzu Nałęczowskiego, s. 32
- Fot. 25. Oryginalne wnętrza kościoła w Grabówkach, s. 33
- Fot. 26. Kapliczka przydrożna w Hucie, s. 34
- Fot. 27. Ołtarz renesansowego kościoła parafialnego w Janowcu, s. 35
- Fot. 28. Zamek w Janowcu od strony bramy wejściowej, s. 36
- Fot. 29. Brama zamkowa w Janowcu, s. 37
- Fot. 30. Dziedziniec zamkowy w Janowcu. W tle panorama doliny Wisły i Kotliny Chodelskiej, s. 38
- Fot. 31. Dwór w Janowcu przeniesiony z Moniak k. Urzędowa (powiat kraśnicki), s. 39
- Fot. 32. Kapliczka przydrożna w Karczunku, s. 40
- Fot. 33. Miłek wiosenny w Kazimierskim Parku Krajobrazowym, s. 41
- Fot. 34. Rynek ze studnią w Kazimierzu Dolnym. W głębi renesansowy kościół farny, s. 43
- Fot. 35. Studnia na rynku w Kazimierzu Dolnym, s. 44
- Fot. 36. Renesansowe kamienice Przybyłów w Kazimierzu Dolnym, s. 45
- Fot. 37. Widok Kazimierza Dolnego od strony Wisły, s. 46
- Fot. 38. Kamienica Celejowska w Kazimierzu Dolnym, s. 47
- Fot. 39. Barwny korowód z okazji Festiwalu Śpiewaków i Kapel Ludowych w Kazimierzu Dolnym, s. 48
- Fot. 40. Kościół farny w Kazimierzu Dolnym, s. 49
- Fot. 41. Góra Trzech Krzyży w Kazimierzu Dolnym, s. 51
- Fot. 42. Ołtarz główny w kościele francisz-

Spis fotografii

- kańskim w Kazimierzu Dolnym, s. 52
- Fot. 43, 44. Klasztor franciszkanów w Kazimierzu Dolnym, fragment wnętrza i wirydarz, s. 53
- Fot. 45. Widok na Wisłę z Albrechtówki koło Kazimierza Dolnego, s. 54
- Fot. 46. Muzeum Przyrodnicze w Kazimierzu Dolnym, s. 55
- Fot. 47. Kamienice Przybyłów przy rynku w Kazimierzu Dolnym, s. 56
- Fot. 48. Portal w kamienicy Celejowskiej w Kazimierzu Dolnym, s. 56
- Fot. 49. Kirkut w Kazimierzu Dolnym, s. 57
- Fot. 50. Cmentarz żołnierzy radzieckich w Kazimierzu Dolnym, s. 58
- Fot. 51. Kębło. Kaplica z kopią figury Matki Bożej Kębelskiej postawiona na miejscu objawienia, s. 59
- Fot. 52. Neogotycki kościół parafialny w Klementowicach, s. 60
- Fot. 53. Figura Matki Bożej na tle kościoła w Klementowicach, s. 61
- Fot. 54. Wnętrze kościoła parafialnego w Końskowoli, s. 62
- Fot. 55. Kościół parafialny w Końskowoli, s. 63
- Fot. 56. Symbolika marności w krypcie kościoła parafialnego w Końskowoli, s. 64
- Fot. 57. Kościół szpitalny w Końskowoli, s. 65
- Fot. 58. Zabytkowy budynek dawnej szkoły w Końskowoli, wzniesiony około 1923 r., s. 66
- Fot. 59. Dwór w Kośminie, s. 67
- Fot. 60. Izba Pamięci Zofii Kossak-Szczuckiej w Kośminie, s. 68
- Fot. 61. Wnętrze kościoła parafialnego w Kurowie, s. 69
- Fot. 62. Renesansowy kościół parafialny w Kurowie, s. 70
- Fot. 63. Mogiła i pomnik na polu bitwy oddziałów AK z jednostkami NKWD w Lesie Stockim, s. 71
- Fot. 64. Pomnik mieszkańców Łąkoci poległych w walce z okupantem w latach 1939-44, s. 72
- Fot. 65. Jeleń szlachetny, s. 73
- Fot. 66. Widok na Małopolski Przełom Wisły z Janowca. Po przeciwnej stronie Wisły wznosi się krawędź Równiny Bełżyckiej, za którą odsłania się fragment Kotliny Chodelskiej, s. 75
- Fot. 67. Okale - dzielnica Kazimierza Dolnego w Małopolskim Przełomie Wisły. W oddali widoczne są kościół i zamek w Janowcu, s. 76
- Fot. 68. Bocian biały, s. 78
- Fot. 69. Wał przeciwpowodziowy w dolinie Wisły, s. 79
- Fot. 70. Grzybienie białe najednym ze starorzeczy w dolinie Wisły, s. 80
- Fot. 71. Renesansowy kościół szpitalny pw. Świętego Ducha w Markuszowie, s. 81
- Fot. 72. Kościół parafialny w Markuszowie, s. 82
- Fot. 73. Kapliczka przy kościele szpitalnym pw. Świętego Ducha w Markuszowie, s. 83
- Fot. 74. Zabudowa Męcmierza przypomina skansen, s. 84
- Fot. 75. Sanatorium w parku zdrojowym w Nałęczowie, s. 85
- Fot. 76. „Chata” Żeromskiego w Nałęczowie, s. 86
- Fot. 77. Kościół pw. św. Karola Boromeusza w Nałęczowie, s. 87
- Fot. 78. Brama wjazdowa do parku zdrojowego w Nałęczowie, s. 87
- Fot. 79. Stare Łazienki w Nałęczowie, s. 89
- Fot. 80. Wnętrze pijalni wód mineralnych w Nałęczowie, s. 90
- Fot. 81. Pijalnia wód mineralnych w Nałęczowie, s. 91
- Fot. 82. Sanatorium dla rolników w Nałęczowie, s. 92
- Fot. 83. Prom przez Wisłę w Nasiłowie, s. 93
- Fot. 84. Wystawa rękodzieła w Izbie Twórczej w Nasiłowie, s. 94
- Fot. 85. Zakole rzeki Wieprz w Niebrzegowie, s. 95
- Fot. 86. Kościół w Opoce, s. 96
- Fot. 87. Kapliczka w Parafiance, s. 97

- Fot. 88. Szkółka krzewów ozdobnych w Opolcu, s. 97
- Fot. 89. Łan zawilców, s. 98
- Fot. 90. Rezerwat „Piskory” jest rajem dla płazów, s. 99
- Fot. 91. Polesie. Cmentarz żołnierzy niemieckich poległych w czasie drugiej wojny światowej, s. 100
- Fot. 92. Kapliczka w Pulkach, s. 101
- Fot. 93. Pałac Czartoryskich w Puławach, s. 103
- Fot. 94. Dom Gotycki w Puławach, s. 104
- Fot. 95. Kordegarda pałacowa w Puławach, s. 105
- Fot. 96. Świątynia Sybilli w Puławach, s. 106
- Fot. 97. Głęboka Droga w Puławach, s. 107
- Fot. 98. Puławy. Willa „Samotnia” w Puławach, s. 109
- Fot. 99. Klasycystyczny kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Puławach, s. 110
- Fot. 100. Rąblów. Monument upamiętniający bitwę ugrupowania AL i oddziału partyzantki radzieckiej z Niemcami, stoczoną 14 maja 1944 r., s. 111
- Fot. 101. Krajobraz Płaskowyżu Nałęczowskiego w okolicy Rąblowa, s. 112
- Fot. 102. Krzyż przydrożny w Rzeczycy, s. 113
- Fot. 103. Droga prowadząca nad Wieprz w Skokach, s. 114
- Fot. 104. Plantacja porzeczek w Skowieszynie, s. 115
- Fot. 105. Kościół w Śniadówce, s. 116
- Fot. 106. Kapliczka w centrum Wąwolnicy, s. 117
- Fot. 107. Ołtarz z figurą Matki Bożej Kębelskiej w kaplicy obok kościoła w Wąwolnicy, s. 118
- Fot. 108. Kaplica z figurą Matki Bożej Kębelskiej obok kościoła parafialnego w Wąwolnicy, s. 119
- Fot. 109. Wąwolnica. Ulica prowadząca do kościoła parafialnego, s. 120
- Fot. 110. Wnętrze kościoła parafialnego w Wąwolnicy, s. 121
- Fot. 111. • ródło podstokowe w Wąwolnicy, s. 121
- Fot. 112. Koryto rzeki Wieprz, s. 122
- Fot. 113. Wisła między Parchatką a Nasiłowem. Jest to najbardziej na wschód wysunięte kolano tej rzeki na całym jej biegu, s. 123
- Fot. 114. Nad Wisłą..., s. 124
- Fot. 115. Samiec kaczki krzyżówki, mieszkanki nadwiślańskich łąk, s. 125
- Fot. 116. Zachód słońca nad Wisłą, s. 126
- Fot. 117. Wisła powoli przestaje być barierą komunikacyjną. Na fotografii most na Wiśle im. Jana Pawła II, przeznaczony dla obwodnicy Puław, s. 127
- Fot. 118. Panorama Witoszyna, s. 128
- Fot. 119. Małe Bieszczady Witoszyńskie, s. 129
- Fot. 120. Wnętrze Muzeum Oświatowego we Włostowicach, s. 130
- Fot. 121. Kapliczka słupowa w Witowicach, s. 131
- Fot. 122. Pole chabrów i maków charakterystyczne dla półnaturalnego krajobrazu okolic Puław, s. 132
- Fot. 123. Młyn w miejscowości Zagózdź, s. 133
- Fot. 124. Kapliczka w Zarzece, s. 134
- Fot. 125. Rzeka Bystra w Zarzece, s. 135
- Fot. 126. Wnętrze kościoła parafialnego w Żyrzynie, s. 136
- Fot. 127. Kościół parafialny w Żyrzynie, s. 137
- Fot. 128. Dwór w Żyrzynie, s. 138

Spis rysunków

- Rys. 1. Herb powiatu puławskiego, s. 7
Rys. 2. Mapa powiatu puławskiego, s. 8
Rys. 3. Herb Baranowa, s. 9
Rys. 4. Herb Janowca, s. 35
Rys. 5. Janowiec. Plan zamku w XVII w., s. 37
Rys. 6. Herb Kazimierza Dolnego, s. 42
Rys. 7. Kazimierz Dolny. Plan miasta, s. 42
Rys. 8. Kazimierz Dolny. Plan współczesny zespołu zamkowego, s. 50
Rys. 9. Herb Końskowoli, s. 62
Rys. 10. Herb Kurowa, s. 69
Rys. 11. Małopolski Przełom Wisły, s. 74
Rys. 12. Przekrój geologiczny przez współczesną i kopalną dolinę Wisły koło Puław, s. 77
Rys. 13. Herb Markuszowa, s. 81
Rys. 14. Herb Nałęczowa, s. 85
Rys. 15. Plan Nałęczowa, s. 88
Rys. 16. Herb Puław, s. 102
Rys. 17. Puławy. Plan centrum, s. 108
Rys. 18. Herb Wąwolnicy, s. 117
Objaśnienia znaków, s. 140

Skorowidz nazw geograficznych

Numery stron, na których hasła są szeroko objaśnione, oznaczono pogrubionym drukiem.

Objaśnienia skrótów: jez. - jezioro, kr. - kraj, kr. hist. - kraj w czasach historycznych, OChK - Obszar Chronionego Krajobrazu, reg. - region fizycznogeograficzny, reg. hist. - region historyczny, rez. - rezerwat przyrody, rz. - ciek wodny (rzeka, strumień lub potok); nazwy bez dołączonych objaśnień lub skrótów oznaczają miejscowości (dawne i obecne) lub gminy.

- Albrechtówka, 41, 54
Anielin, 9
Annapol, 74
Antopol, **9**, 116
Bałtów, **9**
Bałtyckie, Morze, 123, 124
Barania Góra, 123
Baranów, **9-11**, 23, 24, 34, 40, 56, 62, 68, 73, 84, 94, 100, 101, 114, 116, 117, 122, 123, 131, 133
Barłogi, **11**
Bartłomiejowice, 11
Basonia, 125
Bełżyce, 12
Bełżycka, Równina, reg., 7, **11-12**, 20, 21, 34, 40, 75, 76, 84, 112
Bełżycki, Płaskowyż, reg., 11
Białka, rz., 116, 134
Bobowiska, 12
Bochotnica (Nałęczów), 90-91
Bochotnica, **12-14**, 21, 60, 93, 94, 126
Bochotniczanka, rz., 88
BorkowicóW Dół, wąwóz, 131
Borowa, **14**
Borowina, 7, **15**
Borysów, **15**
Bronice, **15-16**
Bronisławka, **16**
Bronowice, **17**
Brzeście, **17**
Brzozowa Gać, **18**
Buchałowice, 18
Bylina, rz., 73
Bystra, rz., 11, 12, 18, 19, 20, 21, 72, 80, 81, 85, 88, 111, 112, 117, 122, 129, 134, 135
Bystrzyca, rz., 12, 85
Celejów, **18-19**
Cezaryn, **19**
Charz, **19**
Chmielnik, 21
Chodel, 119
Chodelska, Kotlina, reg., 38, 40, 75, 76, 79
Cholewianka, **20**, 41
Choszczów, 20
Chruszczów, 20
Chrzążów, **20**
Chrzążówek, **20**
Ciemięga, rz., 7, 85
Ciszycy Przewozowa, 126
Cynków, **21**
Czapliniec, rez., **21**, 28
Czarny Las, 18
Czechówka, rz., 85
Czerka, rz., 21
Czesławice, **21-22**
Czołna, 9, 23, 131
Dąbrowica, 9, 83
Dąbrówka, 41
Dęba, **23**
Dębczyna, 24
Dęblin, 83, 94, 100, 137
Dobre, 76
Dobrosławów, 24
Doły Wylągowskie, 41
Doły, 41
Drzewce, **24**
Drzewiecki, Las, 24
Dunajec, rz., 129
Firlej, jez., 71
Florencja, 109

Skorowidz nazw

- Garbatka, 65
Garbów, 70, 82
Garno, 113
Gdańsk, 29, 39, 42, 43, 49, 127, 128
Gniezno, 125
Gołąb, 15, 21, **25-28**, 29, 94, 99,
Gołębskie, Lasy, 7
Góra Jaroszyńska, 28, 29, 39
Góra Puławska, 28, **29-33**, 68, 71
Góry Drugie, 41
Góry Pierwsze, 41
Góry Trzecie, 41
Góry, **33**, 39
Grabówki, **33-34**
Granica, rz., 84
Grodarz, rz., **34**, 41, 43, 57, 131
Gródek, 34
Helenówka, 41
Hiszpania, 104
Huta (gmina Baranów), 34
Huta (gmina Wąwolnica), **34**
Iżanka, rz., 111
Iwangorod, 137
Jaksice, 113
Janowice, **34**, 100
Janowiec, 17, 34, **35-38**, 39, 51, 52, 75, 76, 93,
94, 95, 100, 111, 117, 126, 131
Janowskie, Lasy, 111
Janów, 38
Jaroszyn, 29, **39**, 129
Jaworów, **39**
Jeleniowskie, Pasma, 51
Jeziorszczyzna, 41
Kajetanów, **39**
Kalenie, 40
Kaleń, 40
Kamień, 74, 75, 126
Karczmiska, 20, 113
Karczunek, 40
Karmanowice, **40**
Karmanowicki, Lasek, 40
Karpaty, reg. 74, 123
Kazimierski Park Krajobrazowy, 11, 17, **40-41**, 73, 80, 101, 112, 114, 115, 116, 135
Kazimierz Dolny, 7, 12, 20, 34, 37, 38, 40, **41-58**, 74, 76, 77, 84, 85, 92, 98, 112, 115, 122,
126, 129, 131, 132, 135
Kębło, **58-60**, 118
Klementowice, **60-61**, 116
Klikawa, 61
Klikawka, rz., 17
Klin, 62
Kłoda, 62
Knieja, las, 113
Kochanów, 62
Kolonja Pożóg, 101
Kolonja Wąwolnica, 7
Kolonja Zbędowice, 7
Konińska Wola, 62
Końskowola, 20, **62-66**, 70, 84, 96, 101, 112,
114, 115, 131
Kośmin, 19, **66-67**
Kotliny, 67
Kowala, 67
Kozi Bór, 7
Kozienice, 68, 80
Kozienicka, Puszcza, 68
Kozienicka, Równina, reg. 7, 9, **67-68**, 96,
117, 134
Kozienicki Park Krajobrazowy, 68
Kozioł, 68
Kozłowiecki Park Krajobrazowy, 71
Kraków, 29, 39, 42, 115, 125, 127, 128
kraśnicki powiat, 37, 74
Krępianka, rz., 111
Krowia Wyspa, rez., 41
Krzemionki, 124
Krzyżowa Góra, 52
Kunów, jez., 71
Kurów, 11, 12, 16, 18, 20, 21, 23, 38, 60, 62, 64,
68-70, 72, 81, 95, 100, 101, 116, 131, 134
Kurówka, rz., 16, 18, 20, 21, 62, 68, **70**, 81, 84,
95, 96, 112, 131, 134
Las Miejski, 41
Las Stocki, **70**
Laskowice, 9, 23
Leokadiów, **71**
Lędziny, 113
Lipsko, 111
Litwa, 42, 114

- Lubartowska, Wysoczyzna, reg. 7, 9, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 34, 39, 40, 62, 67, 68, 70, **71**, 72, 73, 81, 84, 94, 95, 96, 97, 101, 112, 114, 115, 116, 122, 123, 131, 133, 134, 135, 136
- lubartowski, powiat, 101, 122
- Lubartów, 71
- Lubelska, Wyżyna, reg., 7, 11, 74, 75, 84, 122
- lubelski, powiat, 12, 21, 40, 70
- lubelskie, województwo, 7, 40, 101
- Lublin, 16, 20, 22, 23, 31, 40, 48, 84, 85, 92, 99, 100, 119, 134, 137
- Ludwinów, 71
- Lwów, 110
- Łacha, jez., 101
- Łany, **71**
- Łąki, 72
- Łąkoć, **72**
- Łęg na Kępie, rez., 41, **72**
- Łęka, 72
- Łopatki, 73
- Łukawica, 73
- Łukawka, 73
- Łuków, 100
- Łysa Góra (gmina Baranów), 73
- Łysa Góra, 18, 52, 81, 113, 115, 118, 123, 129, 131, 135
- Łysogóry, 51
- Mała Dęba, 23
- Mała Kłoda, 62
- Małe Mazowsze, reg., 40, 71
- Małopolska, reg. hist., 27, 35, 124, 127
- Małopolska, Wyżyna, reg., 74, 75
- Małopolski Przełom Wisły, reg., 7, 12, 17, 29, 34, 35, 40, 41, 52, **74-80**, 84, 93, 94, 98, 102, 113, 123, 124, 131
- Mareczki, **80-81**
- Marianka, 81
- Markuszów, 12, 17, 33, 40, 70, 71, **81-83**, 95, 131, 133, 134
- Matyckie, Jezioro, 83
- Matygi, **83**
- Mazowiecki Park Krajobrazowy, 24
- mazowieckie, województwo, 68, 111
- Męcierz, 9, 35, 41, **84**
- Młynki, **84**
- Mokoszyn, 38
- Moniaki, 37, 39
- Morawska, Brama, 124
- Motoga, **84**
- Nałęczowski, Płaskowyż, reg., 7, 9, 11, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 32, 33, 34, 40, 41, 58, 60, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 80, 81, **84-85**, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 122, 129, 131, 133, 134, 135
- Nałęczów, 7, 9, 15, 19, 20, 21, 24, 71, **85-92**, 99, 113, 116
- Nasiłów, **93-94**, 123
- Niebrzegów, 94
- Nieciecz, 94
- Niwa, 94
- Nowa Aleksandria, 102
- Nowomichowska, 94
- Nowy Dwór, 101
- Nowy Las, 41
- Nowy Pożóg, 101
- Nury, jez., **94**
- Oblasy Dworskie, 94
- Oblasy Księżę, 94
- Oblasy, **94-95**
- Okale, 41, 76
- Olempin, 95
- Olesin, 69, **95**
- Olszowiec, 95
- Olszowiecki Strumyk, 16
- Opatki, 73
- Opatkowice, 96
- Opoka (pow. kraśnicki), 74
- Opoka, 96
- Opole Lubelskie, 121
- opolski, powiat, 41
- Osiny, **96-97**
- Ożarów, 80
- Pachnowola, 97
- Paluchów, 23
- Parachwiana Wola, 97
- Parafianka, **97-98**
- Parchatka, 7, 41, **98**, 123
- Parchowatka, 98
- Parczewskie, Lasy, 111

Skorowidz nazw

- Paulinów, 99
Pilica, rz., 123
Pionki, 68
Piotrawin, 74
Piotrowice Małe, 99
Piotrowice Wielkie, 70
Piotrowice, **99**
Piskorów, 99
Piskory, rez., **99-100**
Plebania Góra (Oblasz), 94
Plebania Góra, 43, 52, 53
Plebańska Górka, 29
Plewka, rz., 34, 76
Płonki, 60, 100
Podkarpackie, Kotliny, reg., 75, 123
Podlasie, reg. hist., 82, 137
Podlodów, 38
Podzamcze, 107
Pogonów, **100**
Polesie Duże, 100
Polesie Małe, 100
Polesie Zachodnie, reg., 71
Polesie (gmina Puławy), 7, **100**
Polesie, reg., 122
Połaniec, 80
Południowomazowieckie, Wzniesienia, reg.,
7
Południowopodlaska, Nizina, reg., 7, 71, 122
Poniatowa, 121
Poniatowskiego, Góra, 89
Posiołek, 101
Posiołek-Nowy Dwór, 101
Powiśle, 38, 78
Pożóg, 101
Pradolina Wieprza, OChK, **101**, 122
Pradoliny Wisły, OChK, 72
Przemyśl, 10, 137
Przybysławice, 33
Pułki, **101**,
Puławy, 7, 9, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 29, 31,
33, 38, 39, 49, 53, 61, 62, 63, 64, 67, 70, 71,
72, 74, 76, 80, 83, 84, 94, 96, 97, 98, 99, 100,
101, **102-110**, 113, 114, 115, 117, 123,
127, 129, 130, 131, 132, 133, 134
Radom, 31, 111
Radomka, rz., 68, 111
Radomska, Równina, reg., 7, 17, 24, 38, 39, 40,
61, 62, 67, 71, 76, 93, 94, 97, 99, 100, **110-**
111, 113, 115, 117, 131
radzyński, powiat, 122
Rąblów, 24, 33, **111-112**
Rogalów, 60, **112**
Rogów, 41
Rosja, kr., 25, 44, 64, 107, 132
Roztocze Środkowe, reg., 122
Rudki, 112
Rudy, **112**
Ruś, kr. hist., 35, 42
rycki powiat, 122
Rzeczyca, 20, **112-113**
Sachalin, 19
Sadłowice, **113**
Sadurki, 7, **113-114**
San, rz., 123
Sandomierska, Kotlina, reg., 74
Sandomierz, 38, 40, 126
Serokomla, 35
Sieciechów, 67, 96, 114
Sielce, **114**
Skarpa Dobrska, forma terenu, 12, 76
Skarpa Dobrska, rez., 41
Składów, **114**
Skoki, 14, **114**
Skowieszyn, **114-115**
Skowieszyn, **115**, 132
Skrudki, 115
Słowacja, kr., 64
Smogorzów, 115
Sobibór, 64, 70, 82, 121
Solec, 75, 126, 129
Soła, rz., 129
Stanisławka, 115
Stara Wieś, 115
Stary Pożóg, 101
Stok, 115
Strzelce, **116**
Strzyżowice, 116
Syrokomla, 35
Szczepieszyn, 122
Szumów, 116

- Szwecja, kr., 127
 Śląsk, reg. hist., 42, 128
 Śniadówka, **116-117**
 Środkowej Wisły, Dolina, reg., 7, 14, 15, 17, 19,
 24, 25, 39, 67, 71, 72, 83, 94, 96, 99, 102,
 114, 117, 131
 Środkowoeuropejski, Niż, reg., 7
 Środkowomazowiecka, Nizina, reg., 7, 24, 67,
 110, 117
 Środkowopolskie, Niziny, reg., 117, 122, 123
 Świeciechów, 124
 Świętokrzyskie, Góry, reg., 52, 75
 Tarnawatka, 122
 Tarnobrzeg, 80
 Tomaszowice, 40
 Tomaszów, 117
 Trzcianki, 117
 Trzech Krzyży, Góra, 51, 52
 Tyśmienica, rz., 122
 Ułęż, 100
 Urzędów, 37, 39
 Uściąż, 34, 113
 Warszawa, 24, 60, 84, 93, 100, 110, 123, 127,
 130
 Warszawskie, Księstwo, kr. hist. 44, 81, 107
 Wawel, 48, 117, 127
 Wawelnica (Wąwolnica), 117
 Wąwolnica, 11, 18, 20, 33, 34, 40, 58, 59, 72,
 73, 80, 81, 91, 111, 112, 115, **117-121**,
 131, 134, 135
 Węgielnica, 23
 Węgrów, 10
 Wiedeń, 68
 Wieprz, rz., 7, 9, 14, 28, 66, 73, 84, 94, 95, 101,
 114, 116, **122**, 123, 124
 Wieprza, Pradolina, reg., 7, 9, 19, 21, 24, 66,
 71, 84, 100, 101, 114, 115, 116, **122**, 123,
 133
 Wieprzowe Jezioro, 122
 Wierzchoniów, **122-123**
 Wietrzna Góra, 42
 Wilczanka, 123
 Wilków, 79
 Wisła, rz., **123-129** i inne
 Witoszyn, **129**
 Witoszyński Potok, 129
 Włochy, 104
 włodawski, powiat, 64, 70
 Włostowice, 74, 76, 98, **129-130**
 Wojciechów, 40
 Wojcieszyn, 12
 Wojszyn, 35, **131**
 Wola Chrzążchowska, 101
 Wola Czołnowska, 131
 Wola Gołębia, 131
 Wola Konińska, 62
 Wola Osińska, 131
 Wola Witowska, 62
 Wólka Gołębska, 70, 94, 131
 Wólka Kątna, 131
 Wólka Nowodworska, 131
 Wólka Profecka, 70, 131
 Wrąblów, 111
 Wronów, 131
 Wylągi, 38, 41, **131-133**
 Wyżyny Polskie, reg., 7
 Zabłocie Duże, 133
 Zabłocie Małe, 133
 Zabłocie, 133
 Zagózdź, **133**
 Zagrody, **133**
 Zamkowe, Wzgórze, 52
 Zamojski, Padół, reg., 122
 Zarzecze, **134**
 Zarzeka, **134**
 Zastawie, 134
 Zastów Polanowski, 76
 Zawada, **134-135**
 Zawichost, 74, 126
 Zbędowice, **135**
 Zgórzyńskie, 135
 Zwierzyniec (Kraków), 42, 113, 115
 Zwierzyniec, 122
 Zwoleń, 71, 111
 Zwoleńka, rz., 76
 Żelechowska, Wysoczyzna, reg., 122
 Żerdź, **135-136**
 Żyrzyn, 9, 15, 19, 39, 60, 66, 67, 96, 97, 100,
 101, 115, 116, 122, 123, 131, 133, 135,
136-138

Skorowidz osób

- Chmielewski Edward, 48
Chmielewski Konrad, 92
Cholewa Władysław, 112
Chotecka Emercjanna, 18
Chotecki Jakub, 135
Ciołek Erazm, 105
Cur Tadeusz, 34
Czaporowski Lucjan, 31
Czarniecki Stefan, hetman, 25, 30, 130
Czartoryska Izabela z Flemmingów, 13, 32, 63, 98, 102, 104, 110, 130
Czartoryska Maria, 130
Czartoryska Zofia, 64, 107, 130
Czartoryski Adam Jerzy, 107, 132
Czartoryski Adam, 102, 118
Czartoryski August Aleksander, 13, 32, 65, 102
Czartoryski August, 64, 107
Czechowicz Józef, 84
Czemierzin Aleksander, 113
Czemierzina Konstancja, 22, 113
da Vinci Leonardo, 105
de Flores Izydor, 132
Dembowski Edward, 60
Dembowski Józef, 16
Dembowski Leon, 16, 60
Denko Łukasz, 99
Denko Stanisław, 99
Długosz Jan, 16, 24, 40, 62, 81, 96, 101, 112, 113, 114, 116, 119, 135, 136
Długosz Marian, 119
Domański Stanisław, 11
Drozdowski Ksawery Dionizy, 118
Dunin-Borkowski Andrzej, 19
Durie Piotr, 83
Dwernicki Józef, generał, 69
Dzetrzych Mikołaj, 113
Dziersław z Bejsc, 12
Dziersław z Konina, 20, 62
Dzierżyński Feliks, 132
Dzierżyński Ignacy, 132
Firlej Andrzej, 35, 36, 37, 38
Firlej Jan, 83, 119
Aigner, Chrystian Piotr, 16, 32, 69, 95, 102, 103, 105, 106, 107, 110, 136
Aleksander I, car, 106
Aleksander II, car, 109
Aleksander Jagiellończyk, król 9, 23
Andriolli Michał Elwiro, 90
Andrzej Bronowic, 73, 97
Andrzejewski Franciszek, 19
Ankiewicz Julian, 104
Anna z Konińskich, 102
Araszkiewicz Feliks, 89
August III, król, 36, 102
Bacciarelli Marcello, 53, 102, 130
Bachmietiew Mikołaj, 113
Bąkała Henryk, 28
Bąkała Stefan, 28
Balin Jakub, 38, 45
Barszcz Wilhelm, 60
Bartkiewicz Zygmunt, 134
Bauman Fryderyk, 16, 106, 107, 110
Benni Karol, 86
Benni Ludwika, 86
Berg Fiodor, 138
Bernaciak Marian, 70
Bielak Janusz, 134
Bochotnicki Jan, 13
Bodzanty, biskup, 35, 38
Bona, królowa, 127
Bonikowski Stefan, ps. Piotr, 20
Borkowic Maciej, 12
Borkowic Maciek, 132
Borkowski Mikołaj, 48
Borsz Stanisław, 24
Borsz Wincenty, 24
Brodzic-Żochowski Bronisław, 19
Buchbinder Józef, 65
Butryn Stefan, 89
Celej Jan, 57
Celiński Józef Piotr, 89
Chabros Bolesław ps. Montana, 23
Chabros Bolesław ps. Sierp, 21
Chabros Jan, 134
Chamiec Adam, 132

- Firlej Mikołaj, 9, 23, 35
 Firlej Piotr, 9, 35
 Firlejowa Gertruda, 83
 Fita Stanisław, 89
 Frankowski Leon, 44
 Gerson Wojciech, 65
 Gniewosz Gabriel, 115
 Goltzius Hendrick, 53
 Górecki Józef, 104
 Górski Wawrzyniec, 48, 58
 Gringenberg Józef, 10
 Grosse Władysław, 9
 Grzybowski Szymon, ksiądz, 27
 Gucci Santi, 28, 36, 38, 47, 51, 70
 Gutti Ambrosio, 66
 Hempel Antoni, 103
 Hoffmann Tomasz, 53
 Hryniewiecki Kajetan, 16, 82
 Iłkowiec Kazimiera, 89
 Iskrzycka Irena, 89
 Iwaszkiewicz Jarosław, 138
 Iwitz Abraham, 10
 Iwitz Zusman, 10
 Jakub z Chotczy, 18
 Jałbrzychowski Adam Zygmunt, 132
 Jan III Sobieski, król, 48, 82, 106
 Jan Kazimierz, król, 39
 Jan Olbracht, król, 62
 Jan Paweł II, 86, 127, 134
 Jan z Bejsc, 12
 Jan z Konina, 84, 115
 Jan z Syrokomli, 35
 Janczarski Czesław, 70
 Janczarski Jacek, 70
 Jaruzelski Wojciech, 95
 Jarzyna Stanisław, 136
 Jaszczold Wojciech, 53
 Jędrzejczyk Otto, 59
 Karol Gustaw, król, 51
 Karol XII, król, 51
 Karpiński Franciszek, 102
 Kazimierski Mikołaj, 90
 Kazimierz Jagiellończyk, król 117, 118, 131
 Kazimierz Sprawiedliwy, 25, 42, 113, 115
 Kazimierz Wielki, król, 12, 35, 43, 46, 50, 113, 126
 Kędziński Stefan, ksiądz, 10
 Kęsik Jan, ps. Maczuga, 23
 Kicka Zofia, 98
 Kiljan Rafał, 94
 Klemens XII, papież, 59
 Klemens z Kurowa, 12
 Klemensowski Józef, 19
 Klemensowski Ludwik, 61
 Klemensowski Marcin, 19
 Książnin Franciszek Dionizy, 66, 102
 Knittel Karol, 110
 Kochanowski Jan, 37
 Koniński Jan, 98, 129
 Koniński Paweł, 96, 101
 Konstatnty, Wielki Książę, 138
 Kościuszko Tadeusz, 17
 Kossak-Szczucka Zofia, 67, 68
 Koszczyk-Witkiewicz Jan, 22, 44, 55, 57, 86, 134
 Kotowski Adam, 60, 68
 Kowalski Stanisław ps. Konrad, 84
 Kownacki Józef Benedykt, 31
 Kozak Bolesław, 17
 Kozak Zygmunt, 94
 Kozdrój Emilia, 136
 Kozłowski Leon, 37
 Kożuchowski Wojciech, 99
 Kramer Karol, 136
 Krasieńska Franciszka, 36
 Kronenberg Waldemar, 23
 Kruk-Heydenreich, Michał, generał, 39, 137
 Kuncewicz Jerzy, 58
 Kuncewiczowa Maria, 44, 58
 Kurowski Piotr, 18, 68, 123
 Kurozwęcki Mikołaj, 51
 Lasocki Wacław, 92
 Łaskiewicz Władysław, 60
 Lec Stanisław Jerzy, 111
 Lechoń Jan, 89
 Lilpop Bronisław, 22
 Łopuszański Jerzy, 54
 Lubomirska Elżbieta, 96
 Lubomirska Helena, 36
 Lubomirska Zofia, 63

Skorowidz osób

- Lubomirski Jerzy Sebastian, 39
Lubomirski Stanisław Herakliusz, 63, 66, 102, 104
Łuszczewska Jadwiga, 86
Magier Franciszek, 130
Majewski Aleksander, 81
Majewski Józef Konstanty, 29
Małachowska Marianna, 89
Małachowski Antoni, 9, 91
Małachowski Jan, biskup, 29
Małachowski Juliusz, hrabia, 44, 132
Małachowski Ludwik, 113
Małachowski Stanisław, 88, 89, 91
Małecki Maciej, 84
Marconi Leonard, 23
Maśny Władysław Jerzy, 11
Mayer Franciszek, 19
Meyer Józef, 65
Michalak Antoni, 44
Michałowski Warsz, 17
Mickiewicz Adam, 91
Mierzejewski Marcin, 15
Miklaszewska Anna, 67
Miklaszewski Andrzej, 67
Milowicz Tomasz, 22
Moczar Mieczysław, 24, 33, 111,
Mościcki Ignacy, prezydent, 30
Mrozek Zbigniew, 34, 119
Nakonieczna Krystyna, 15
Naruszewicz Adam, 102
Nax Ferdynand, 89
Niemcewicz Julian Ursyn, 102
Niemojewski Lech, 54
Nieprzecki Piotr, 15
Norblin Piotr, 102
Nowicki Fortunat, 92
Nowiński Franciszek, 113
Oborski Marcin, 131
Oleśnicki Zbigniew, 118
Olszak Leokadia, 136
Opaliński Łukasz, 96, 130
Orłowski Sebastian, 32
Orłowski Tadeusz ps. Szatan, 92
Oskierko Aleksander, 86
Ossoliński Jerzy, 27
Ostasz z Bejsc, 12, 81
Ostrowski Leonard, 99
Paskiewicz Iwan, 14, 83
Paweł z Chotczy, 18
Pawłowski Andrzej, 77
Pękala Stanisław, 16, 18
Pęziół Jan, 34, 119
Piaskowski Mikołaj, 36
Pieniążek Henryk, 132
Pietrzak Janusz, 134
Piłsudski Józef, 27
Piotr I, car, 51
Piotrowski Iwan Kanty, 10
Piramowicz Grzegorz, 25, 33, 66, 69, 70, 102
Pocek Jan, 83
Podgajny Stanisław, 111
Pogonowski Wawrzyniec, 100
Polanowski Michał, 30
Poniatowski Józef, 107
Poniatowski Stanisław August, 82
Potocka Aleksandra z Lubomirskich, 95
Potocki Ignacy, 60, 68, 70, 95
Potocki Stanisław Kostka, 69, 70, 95
Procajłowicz Antoni, 136
Prus Bolesław, 12, 20, 89, 103
Pruszkowski Tadeusz, profesor, 44, 48, 54
Przybyło Krzysztof, 56
Przybyło Mikołaj, 47, 48, 56
Przyłóg Piotr, 111
Rakowski Henryk, 113
Rakowski Karol, 113
Rakowski Tytus, 21, 113
Rautenstrauchowa Łucja, 109, 110
Rodak Stefan ps. Rola, 27
Rogalewski Jan, 112
Rostworowski Antoni, 60
Rostworowski Łukasz, 21
Sadurski-Klimontowicz Jan, 113
Samborski Mikołaj, 90
Sanguszkó Anna, 132
Savage James, 104
Siciński Karol, 44, 45, 54, 57, 58, 90
Sieniawska Elżbieta, 130
Sieniawski Mikołaj, 102
Sienkiewicz Henryk, 86, 89

Skorowidz osób

- Sierawski Julian, 51
Siła-Nowicki Wiktor, 132
Skarbek ze Strzyżowic, 116
Skóra Maria, 94
Słotwiński Mikołaj, 111
Smuglewicz Franciszek, 38
Sobieska Maria Karolina, 82
Sobieski Jakub, 82
Sobieski Jan, 48, 82, 106
Stalęga Zofia, 136
Stanisław August Poniatowski, król, 82
Stanisław Denhoff, 96
Stanisławska Anna, 68
Szczerbic Stanisław, 66
Szczuka Stanisław, 68
Szelburg-Zarembina Ewa, 17, 89, 91
Śmigły-Rydz, marszałek, 9
Świemir Stanisław, 98, 115
Świętochowski Feliks, 132
Tański Tadeusz, 67
Tarnowska Zofia z Zamoyskich, hrabina 9
Tarnowski Rafał Amor, 82
Tarnowski Władysław, 82
Tęczyńska Izabela, 96
Tęczyński Andrzej, 62
Tęczyński Gabriel, 62
Tęczyński Jan, 63
Tomaszewska Maria, 94
Tomaszowicz Jan, 113
Tylman z Gameren, 36, 60, 63, 104
Urbański Ignacy, 46
Waryński Ludwik, 103
Wąsowicz Stanisław, 115
Wernicka Elżbieta, 22, 91
Wernicka Zofia, 82, 22
Wessel Adam, 136
Wessel Ignacy, 132
Wiercieński Henryk, 9
Wierzbicki Jakub, 38
Wiśniowiecki Michał Korybut, król, 25, 37
Witkiewicz Stanisław, 86, 89
Witowski Stanisław, 30
Władysław Jagiełło, król, 114
Władysław Łokietek, król, 12, 68, 125
Włostowski Jan, 129
Wojciech, biskup, św., 29, 39
Wojtyła Karol, 86
Wołk-Łaniewski Antoni, 16
Wołk-Łaniewski Karol, 16
Wołk-Łaniewski Stanisław, 24
Woźniakowski Kazimierz, 130
Wydrychiewicz Kazimierz, 132
Wysocki Marian, 132
Zabłocki Franciszek, 33, 66, 102
Zaklik Mikołaj, 35
Zalewska Zofia, 67
Zawadzki Stanisław, 70
Zbaraski Krzysztof
Zbąska Anna, 13
Zbąski Bogusław Jan, 68
Zbąski Stanisław, 70
Zbyszewska Paulina, 69
Zbyszewski Grzegorz, 82
Zbyszewski Wiktor 82
Zbyszewski Zygmunt, 69
Zdzitowiecki Jan, 69
Zeisel Sebastian, 49
Zielchert Albrecht, 57
Zocchi Emilio, 91
Zygmunt August, król, 9, 119
Zygmunt I Stary, 127
Zygmunt III Waza, 37, 127
Żelazko Paweł, 99
Żeromski Adam, 86
Żeromski Stefan, 85, 86, 88, 89, 92, 113
Żmichowska Narcyza, 69
Żurakowski Aleksander, 55
Żymierski Michał, 27

Powiat puławski w liczbach

Powierzchnia i ludność powiatu puławskiego według miast i gmin

Jednostka administracyjna	Powierzchnia w ha	Ludność ogółem	Ludność na 1 km ²
Powiat puławski	93409	117135	125,4
miasto Puławy	5049	49941	989,1
gmina Baranów	8492	4128	48,6
gmina Janowiec	7882	3678	46,7
miasto i gmina Kazimierz Dolny	7241	7021	97,0
w tym miasto	3044	2696	88,6
gmina Końskowola	8988	9073	100,9
gmina Kurów	10099	7809	77,3
gmina Markuszów	4040	3050	75,5
miasto i gmina Nałęczów	6294	9332	148,3
w tym miasto	1382	4104	297,0
gmina Puławy	16119	11641	72,2
gmina Wąwolnica	6285	4869	77,5
gmina Żyrzyn	12920	6593	51,0

Stan w dniu 31 marca 2011 r. - wyniki spisu ludności i mieszkań 2011 r.

Źródło: dane Głównego Urzędu Statystycznego